

תוכנית אב לשימור למועצה האזורית חוף הכרמל

כרך א'
יישובים שהוקמו מסוף המאה ה-19
ועד קום המדינה

אב תשע"ד
נובמבר 2015

אין להעביר או להשתמש לכל מטרה שהיא בהעתקים של המפות הצילומים האוספים הגרפיים ובכל תיעוד אחר המופיעים בעבודה זו, ללא בקשה מהארכיון הציוני. אין להעתיק או לעשות כל שימוש ללא אישור המחבר

כתיבה ועריכה
אדרי' לילך גינת נוימרק
אדרי' טל פרידמן ראודניץ
מעשה שימור
— תכנון וסידום מיזמים —

משרד החקלאות ופיתוח הכפר

מ.א. חוף הכרמל

כרך א' - יישובים שהוקמו מסוף המאה ה-19 ועד קום המדינה

5	פרק א' - מבוא ונתונים כללים
6	הקדמה
7	נתונים כללים
8	נתונים סטטוטוריים כללים
14	מטרות תוכנית האב
15	מבנה תוכנית האב
16	פרק ב' - מושבות שהוקמו בעליה ראשונה
17	רקע- מושבות הברון 1882-1903
19	בת שלמה
48	כפר הנוער שפייה
67	עתלית
119	פרק ג' - קיבוצים שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי
120	התיישבות בחוף הכרמל בתקופת המנדט הבריטי
122	שדות ים
144	מעין צבי
171	נווה ים
240	בית אורן
260	פרק ד' - ההתיישבות הערבית בחוף הכרמל עד קום המדינה

כרך ב' - יישובים שהוקמו מקום המדינה ועד היום:

פרק ה' - יישובים שהוקמו עם קום המדינה

הקדמה כללית - הקמת המועצה האזורית חוף הכרמל

החותרים

עין חוד

נחשולים

מגדים

גבע כרמל

צרופה

כרם מהר"ל

הבונים

עין איילה

דור

מעגן מיכאל

ניר עציון

עין כרמל

עפר

בית חנניה

פרק ו' - יישובים שהוקמו בשנות ה-50 וה-60

הקדמה כללית על יישובים אלו

כפר סיטרין

ימין אורד

כפר גלים

עין הוד

קיסריה

פרק א'

מבוא ונתונים כללים

לחצי הפיתוח ועליית ערך הקרקעות באזור, מעמידים מתחמים ומבנים הראויים לשימור בסכנה ודורשים ממקבלי ההחלטות, מתן מענה יומיומי לאיזון בין שימור לפיתוח. המועצה האזורית חוף הכרמל הקימה ועדת שימור פעילה, מתוך הבנה והכרה כי ייחודו של חבל ארץ זה במפגש ארוך השנים בין האדם לנוף, לאורך עשרות אלפי שנים ומפגש מרתק בין חקלאות עתיקה לחדשה. די אם נציין כי חוות הניסיונות החקלאית הראשונה בארץ, הוקמה ע"י אהרון אהרונסון בראשית המאה ה-20, ולעדויות הראשונות לביות הזית שנמצאו בכפר הניאוליטי במפרץ עתלית. בהקשר זה נציין כי אחד ההישגים המהותיים של המועצה האזורית בתחום שימור המורשת, הייתה הכרזת ארגון אונסק"ו על שמורת נחל מערות כאתר מורשת עולמית, ביוזמת מועצת חוף הכרמל ובמימונה.

העיסוק בתיעוד סיפור המקום, אינו אחיד בכל הישובים ומותנה בהימצאותם של "משוגעים לדבר". במרבית הישובים במועצה, לא קיים תיעוד היסטורי המעיד על התפתחות הישוב ומאפיין רשימת מבנים לשימור. בנוסף, מעולם לא נעשה סקר השוואתי הממפה את המשותף והשונה בין הישובים שמרביתם הוקמו אחרי קום המדינה כחלק מהקמת חבל ארץ התיישבותי חדש- חוף הכרמל.

תוכנית האב יוצרת יצירת בסיס נתונים מעודכן של מצאי המבנים והמתחמים הראויים לשימור בכל יישוב, ומיפוי שלהם.

המסמך בנוי כך שבראשיתו מרוכזים הנתונים הכללים והסטטוטוריים, ולכל ישוב יפורטו פרק נפרד בו מפורטים הרקע ההיסטורי, המאפיינים הייחודיים לו, וסיפורו המיוחד. לכל ישוב הוכן סקר מבנים והמתחמים המומלצים לשימור.

העבודה על תוכנית האב הייתה מרתקת, ואנו מבקשות להודות מראש לכל אותם אנשים אשר שיתפו אותנו בסיפור המקום, וחלקו עמנו מסמכים, מפות תצלומים ותובנות.

סיפורי היישובים מתחברים יחד לפאזל המספר את סיפור התיישבות החשוב של חבל ארץ זה.

המועצה האזורית חוף הכרמל אשר הוקמה בשנת 1951, ממוקמת בין רכס הכרמל לים. בתחום המועצה האזורית קיימים 27 יישובים המייצגים מגוון רחב של צורות התיישבות בארץ. בין היישובים:

- 8 קיבוצים
- 9 מושבים
- מושב שיתופי
- 2 מושבות
- ישוב קהילתי
- כפר אמנים
- כפר ערבי
- 3 פנימיות.

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) חיים במועצה אזורית חוף הכרמל כ- 27,000 תושבים, וקצב גידול האוכלוסייה השנתי הוא 3.3%.

פריסת יישובי המועצה האזורית חוף הכרמל

שטח השיפוט של המועצה הוא כ- 190 אלף דונם. היישובים ושטחי החקלאות תחומים בין אזורים בעלי רגישות נופית גבוהה ומגבלות פיתוח כמו רצועת חוף ים ממערב, וחלקים נרחבים של פארק הכרמל ממזרח הרשויות הגובלות הן: חיפה וטירת הכרמל בצפון; חדרה בדרום וממזרח- בנימינה, פרדס חנה-כרכור והמועצות האזוריות מגידו ואלונה.

מרבית תכניות המתאר ליישובים, נעשו לפני למעלה מעשור, והן אינן כוללות נספח שימור ו/או סימון מבנים ומתחמים בעלי ערך שימורי ליישוב ולסביבה.

נתונים סטטוטוריים כללים

תכניות מתאר מחוזיות:

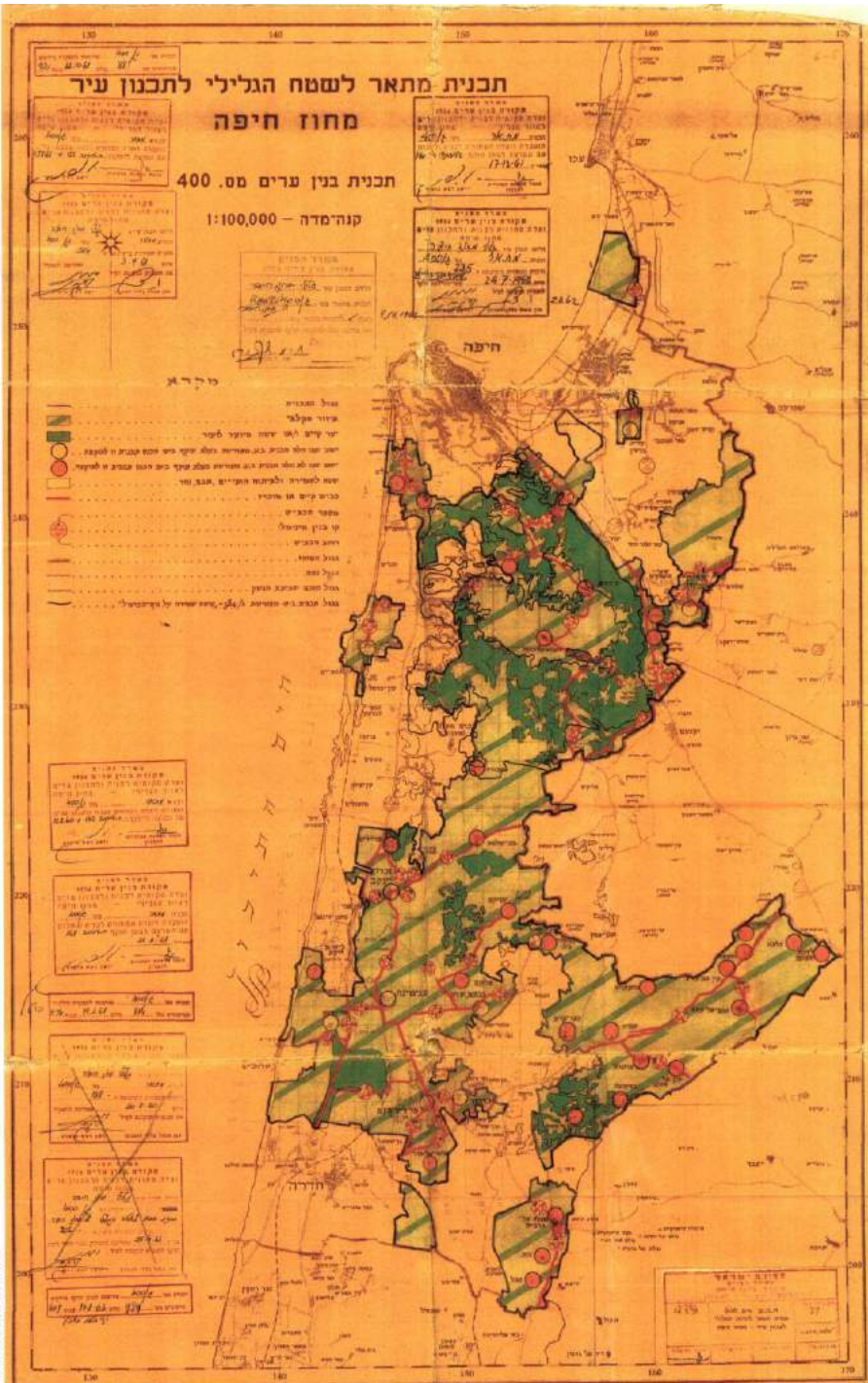
המועצה האזורית חוף הכרמל
נמצאת בתחום הניהול של
מחוז חיפה. התכנון המפורט
במועצה נגזר משתי תכניות
גדולות:

- ג/400 הנמצאת בתוקף משנת 1963
- תמ"מ 6 - תוכנית בתוקף משנת 2012

ג/400

תכנית זו מפרטת שטחי
חקלאות ומרעה בתחום
המחוז, אך אינה עוסקת
בישובים עצמם.

תשריט תוכנית ג/400

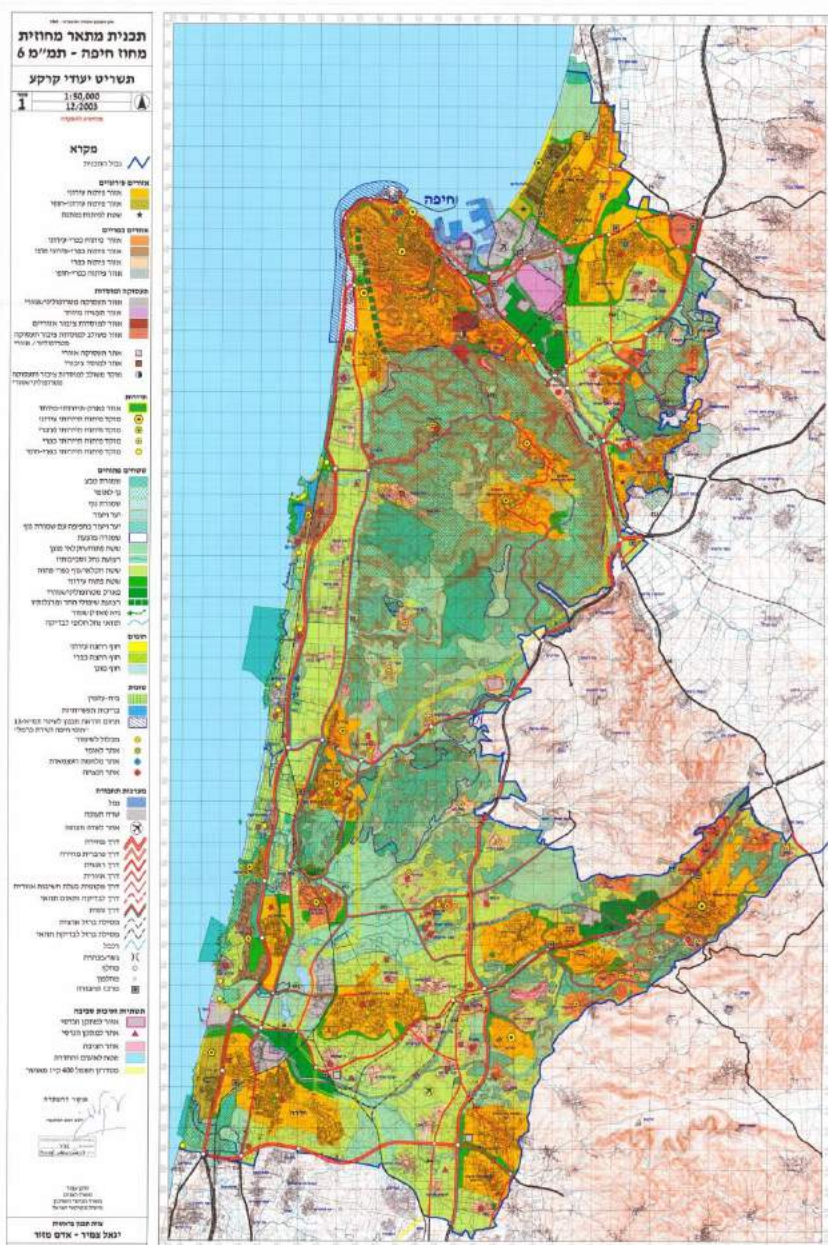
תמ"מ 6

התכנית מגדירה יעדי צמיחה ופיתוח בישובים השונים וכן צפיפיות, אך אינה מתייחסת לנושא השימור באופן פרטני. ההתייחסות היא כללית והיא מופיעה בין מטרות התכנית ומטרות התכנון:

ד. קביעת הוראות לעניין יעודי הקרקע תוך שמירה על ערכי טבע, נוף ומורשת, איכות הסביבה, קרקע חקלאית ושטחים פתוחים והבטחה של פיתוח בר-קיימא למען הדורות הבאים.

מטרות התכנון:

לחזק את מעמדו של מטרופולין חיפה, תוך שמירה על עקרונות פיתוח בר-קיימא. מתן מענה לצרכי הבינוי והפיתוח תוך העלאת רמת החיים ואיכות החיים צמצום פערים בין קבוצות אוכלוסייה ובין אזורים, הכוונת תהליכי גידול האוכלוסייה ופעילויות התעסוקה אל הערים, תוך עידוד תהליכי התחדשות עירונית וייעול ניצול הקרקע. מניעת פירבוד הן בתחום המגורים והן בתעסוקה. פיתוח מבוקר שיאפשר שמירה על אופיים של הישובים הכפריים. פיתוח וטיפוח התיירות בהתייחס למרכיבי האכסון המלונאי ביישובים שרותי התיירות השונים כולל אלו הסמוכים לאתרי הביקור ולאתרי הנופש בחיק הטבע. תכנון ופיתוח מתואם של תשתיות תוך ניצול מיטבי ויעיל של הקרקע. מיזעור הפגיעה באיכות הסביבה, הגנה על ערכי טבע נוף ומורשת לטובת הציבור ולטובת הדורות הבאים.

תשריט תוכנית מתאר מחוזית תמ"מ 6

	הישוב	שנת הקמה	תכנית אחרונה	שנה	נספח שימור/ הנחיות שימור	הערה
1	כפר גלים	1953	חפאג/298	2004	אין	אין התייחסות לשימור מבנים/מתחמים או צמחיה, למרות הטיפולוגיה הייחודית של המקום.
2	החותרים	1948	חכ/20/ח	2008	אין	קיימת רשימה של 8 מבנים לשימור. נרשם כי הנחיות שימור ינתנו בתכנית תשתיות מפורטת בכפוף לאישור ועדת שימור.
			חכ/20/ח/1	2014	חלקי	קיים נספח עצים עם רשימת עצים לשימור והנחיות מפורטות לשימור והעתקה.
3	מגדים	1949	חכ/12/ח	2007	אין	אין התייחסות לנושאי שימור
4	כפר סיטרין	1953	חכ/16	1977	אין	אין התייחסות לנושאי שימור
5	בית אורן	1939	חכ/71/ט	2014	קיים	קיימת רשימת מבנים לשימור. נרשם כי הנחיות שימור ינתנו בתכנית תשתיות מפורטת בכפוף לאישור ועדת שימור.
6	עתלית	1903	תכנית מתאר לעתלית	לקראת הפקדה	קיים	הוכן נספח שימור המתייחס למבנים לשימור ולאמנטיים ארכיאולוגיים. כל האמנטיים פורטו ברשימת שימור ובכרטסות נלוות. הנספח אינו מדרג רמות חשיבות למבנים שימור ואינו קובע קריטריונים לדירוג.
7	נווה ים	1939	חכ/76/ט	2010	קיים	קיים נספח מנחה לשימור. הנחיות שימור מפורטות- בכפוף להנחיית ועדת שימור
8	עין הוד	1954	חכ/35/ד	1998	קיים	קיימות הנחיות שימור ואיפיון מתחמי שימור בגלעין הכפר. כל בקשה להיתר ו/או להריסה באזור זה מותנית בהכנת תיק שימור לאישור הועדה המקומית.
9	עין חוד	1948	חכ/294	2004	קיים	אין נספח שימור אלא הנחיות מילוליות בתקנון. מופיעות הנחיות כלליות בלבד בנושאי חובת שימור חזיתות מבנים בגלעין הכפר, שימור טרסות ועצים ותיקים.

הערה	נספח שימור/ הנחיות שימור	שנה	תכנית אחרונה	שנת הקמה	הישוב	
קיים נספח נופי בלבד, המתייחס לשימור ערכי נוף וצמחיה בישוב.	אין	2007	חכ/126/ד	1950	ניר עציון	10
בתקנון פורטה רשימה של 9 מבנים לשימור, בצירוף הוראה כי במסגרת תכנית התשתיות המתחייבת מתוקף התכנית, כתנאי למתן היתרים, יקבעו הנחיות שימור ע"י יועץ שימור מוסמך, באישור יועץ השימור לוועדה המחוזית.	קיים	2007	חכ/17/ו	1950	עין כרמל	11
	אין	2007	חכ/23/נ	1949	גבע כרמל	12
	אין	2007	חכ/11/ט	1949	צרופה	13
קיימת הנחיה כללית חובת דיווח לרשות העתיקות בעת חשיפת עתיקות. אין התייחסות למבנים לשימור הקיימים בפועל בישוב.	אין	2001	חכ/4/ח	1949	כרם מהר"ל	14
בתקנון ישנה התייחסות לממצאים ארכיאולוגיים ולמבצר. במקרים אילו דרוש אישור וליווי של רשות העתיקות בכל בנייה ו/או שיקום. לגבי מבנה האבן המשמש כיום את משרדי מינהלת הישוב, קיימת המלצה לשמרו ברוח המקור. אין התייחסות למבנים שנבנו מאז הקמת הישוב.	קיימות הנחיות שימור וארכיאו- לוגיה בלבד	2006	חכ/1/ה/ו	1949	הבונים	15
	אין	1999	חכ/22/ב	1949	עין איילה	16
	אין	2002	חכ/156/ד	1950	עפר	17

הערה	נספח שימור/ הנחיות שימור	שנה	תכנית אחרונה	שנת הקמה	הישוב	
בתוכנית סומנו חמישה מתחמים לשימור. ישנה דרישה להכנת תיקי תעוד, והמלצות לשימור בנספח. שימור מופיע כתנאי להוצאת היתר. יש הנחיה שהעצים הבוגרים ישמרו בשטח ככל הניתן ו/או יועתקו למקום אחר בתחום הפרויקט.	קיים נספח שימור ונספח שימור עצים בוגרים	2013	חכ/28/י"ג	1949	דור	18
אין נספח שימור/ הנחיות שימור מעבר להפניה לרשות העתיקות בעת מציאת ממצאים ארכיאולוגיים בשני המקרים קיימת התייחסות לנושא עתיקות ולמבנה המזגגה בלבד	הנחיות לעתיקו ת ולמזגגה	1985 הופקדה ב-2011	מש"ח 8 חכ/336	1948	נחשולים	19
התכנית עוסקת באיחוד וחלוקה בתחום הקו הכחול. התכנית הקודמת חכ/8/ב שאושרה ב-1985, לא מתייחסת לשימור, למרות חשיבותו ההיסטורית של המקום.	אין	2010	חכ/מק/18/1	1891	כפר הנוער מאיר שפיה	20
תכנית המתאר התקפה היא משנת 1986. תכנית חדשה שקודמה בשנים האחרונות וכוללת התייחסות לשימור המושבה הותיקה לא קודמה.	אין	1986	חכ/148/ב	1889	בת שלמה	21
יש התייחסות מפורטת לשימור, רשימה של 10 מבנים לשימור ונספח שימור מפורט הכולל כרטסות שימור.	יש נספח שימור מפורט	2010	חכ/21/ז	193 8	מעין צבי	22

הערה	נספח שימור/ הנחיות שימור	שנה	תכנית אחרונה	שנת הקמה	הישוב	
קיימת רשימת שימור ונספח מנחה. מופיעה דרישה להגשת תיק תיעוד ותכנית מפורטת למתחם השימור לאישור הועדה המקומית כתנאי להיתר	קיים	2010	חכ/9/י	1949	מעגן מיכאל	23
	אין	2008	חכ/19/ט	1950	בית חנניה	24
נספח השימור נמצא בהכנה ומתייחס לארכיאולוגיה באזור הישוב. הנספח לא כולל התייחסות למבנים בעלי ערך שימורי שנבנו לאחר 1962.	קיים	נמצאת בשלבי הכנה ראשוניים (בחינת חלופות)	תכנית מתאר לקיסריה	1962 שנת הקמת הישוב הנוכחי	קיסריה	25
קיים סקר עצים לשימור בלבד, ובקשה לשימור אתרי הנצחה. אין התייחסות למבנים לשימור בתוך הקיבוץ כמו בית חנה סנש והמוזיאון שתוכננו ע"י מיסטצ'קין.	אין	2012	חכ/25/ה	1936	שדות ים	26

סקירת מצב תכניות השימור מורה כי ברוב הישובים אין כלל התייחסות לנושאי שימור. באשר לשאר הישובים, במרבית התכניות קיים הסבר קצר בתקנון, אשר מחייב התייחסות מקצועית למבנים לשימור כחלק מתכנית תשתית מפורטת וכתנאי למתן היתרי בניה. אין הנחיות ברורות ו/או קריטריונים לטיפול במבנים וברום המקרים (למען עין הוד, דור, מעיין צבי ועין חוד ועתלית) אין התייחסות למתחמי/מרחבי שימור. הדבר משמעותי במיוחד בישובים בעלי אופי חקלאי, בהם לאופי השטחים הפתוחים הצמודים למבנים, ערך שאינו נופל מהבינוי עצמו.

מטרות תוכנית האב לשימור

תוכנית האב לשימור למועצה האזורית חוף הכרמל נועדה להיות כלי עבודה ובסיס ידע לועדת שימור ולמחלקת הנדסה.

תוכנית האב יוצרת תשתית של מידע אשר יאפשר לוועדת השימור בשיתוף עם היישובים לקבל החלטות מושכלות על מבנים ומתחמים אשר יש להם ערכיות לשימור.

החשיבות על עריכת הסקר וכתובת תוכנית האב הינה בעבודת איסוף החומר עצמו. בחלק קטן מהישובים, בקיבוצים בעיקר, קיים ארכיון היסטורי, אשר בו ניתן למצא מידע, תמונות ומסמכים היסטוריים. במושבות, במושבים ובחלק מהקיבוצים, לא קיים ארכיון כזה והמידע נמצא בידיהם של אנשים פרטיים, אשר חלקם מבוגרים מאוד. במהלך השנתיים שבהם חקרנו את היישובים, אספנו מאנשים פרטיים, ממוסדות ומארכיונים שונים, כל פיסת מידע שיכלה לסייע בהבנת הסיפור המקומי: ספרי יובל, תמונות, תוכניות, תצלומי אוויר, מסמכים ועוד.

בכל יישוב חיפשנו את ה"משוגע לדבר", שבידיו אוספים ישנים של תמונות מראשית היישוב, ראיינו רבים, סיירנו עימם ביישובים ויחד איתם גיבשנו את ההבנה של החשיבות הערכית של מבנים ומתחמים בכל יישוב. חשוב היה לנו לאסוף הסיפורים האישיים, התמונות ומסמכים, כל עוד ניתן לקבל עדויות מבני הדור הראשון והשני.

מכיוון שמרבית היישובים בחוף הכרמל היו ו/או עודם יישובים חקלאיים, מצאנו לנכון לציין ערכיות לשימור לשמור גם למבנים חקלאיים ו/או טכנולוגיות חקלאיות עתיקות, מתחמי פעילות חקלאית וצמחיה.

במהלך העבודה על תוכנית האב פגשנו אנשים יקרים, אשר שימור המורשת של היישוב בו הם גרים חשובה להם, אנשים פרטיים אשר אספו תמונות מפות ומסמכים היסטוריים ואשר סיירו אתנו ביישובים וסיפרו לנו את סיפור המקום. כל הסיפורים האלו יחד יוצרים את התצורה של סיפורה של ההתיישבות בחבל ארץ של חוף הכרמל. אנו מודות לכל אלו אשר סייעו לנו.

מבנה תוכנית האב

תוכנית האב חולקה חולק למספר חלקים:

- חלק א' - מבוא ונתונים כללים
- חלק ב' - מושבות שהוקמו בעליה ראשונה
- חלק ג' - קיבוצים שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי
- חלק ד' - ההתיישבות הערבית בחוף הכרמל עד קום המדינה
- חלק ה' - ישובים שהוקמו עם קום המדינה
- חלק ו' - ישובים שהוקמו בשנות ה-50 וה-60

בכל אחד מהחלקים ניתנה סקירה כללית על התקופה ואח"כ לכל יישוב ישנה התייחסות לנושאים הבאים:

- רקע היסטורי
- תמונות היסטוריות
- תצלומי אויר ותוכניות
- רקע סטטוטורי
- התייחסות לשלבי התפתחות היישוב
- נרטיביים מרכזיים
- בחינת סקר השימור שנעשה ע"י המועצה לשימור אתרים בשנים 1995-1992 באזור.
- רשימת מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור
- סימון המבנים והמתחמים ע"ג מפה

בתום כל פרק המתייחס ליישוב מצורפת טבלת סקר מפורטת של מהמבנים והמתחמים אשר נמצאו עם

ערכיות לשימור הכוללת :

- גוש חלקה
- התייחסות לבעליות
- תאור קצר של הרקע ההיסטורי
- תאור של המבנה כפי שהוא היום
- תמונה עדכנית של המקום.

פרק ב'

מושבות שהוקמו בעלייה הראשונה

בת שלמה

כפר הנוער שפייה

עתלית

רקע- מושבות הברון 1882-1903

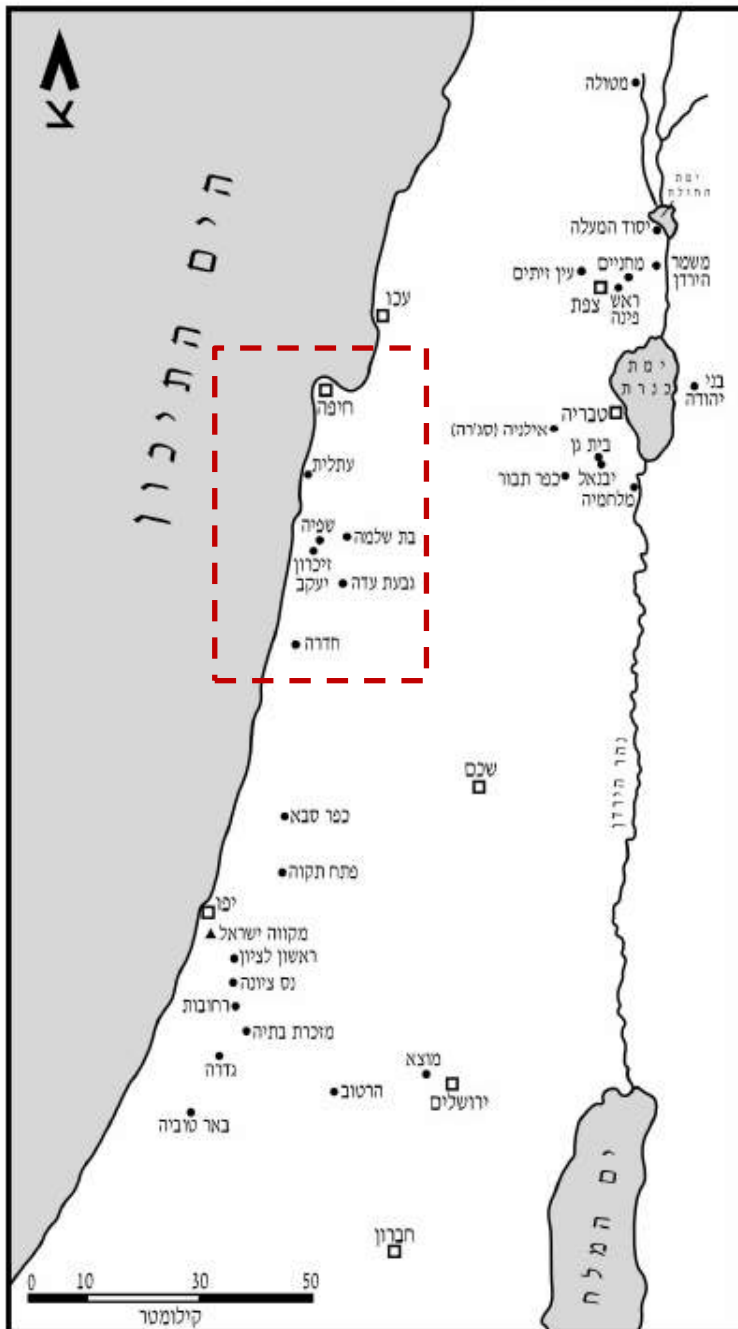
בתקופת העלייה הראשונה הוקמו בארץ 23 מושבות. מדובר בצורת התיישבות חקלאית שכללה בעלות פרטית על בית מגורים משפחתי, על קרקע ועל משק חקלאי, תוך עידוד של יוזמה פרטית. עם זאת, היו בה מבני ציבור ונקבע תקנון לניהולה המשותף. במושבות שהוקמו במרכז הארץ התפתח ענף המטעים שכלל הדרים, גפנים וזיתים, ובמושבות הגליל התפתח ענף הפלחה. האיכרים הסתייעו בעבודה שכירה, בעיקר ערבית. עד תחילת 1887 קמו 7 מושבות: ראשון לציון, זיכרון יעקב, פתח תקווה, נס ציונה, עקרון-מזכרת בתיה, ראש פינה ויסוד המעלה.

בני מושבות העלייה הראשונה שמוצאם בעיקר ממזרח אירופה, ניהלו אורח חיים מסורתי ושמרו דת ומסורת. כאשר נקלעו למשבר כלכלי בסוף המאה ה-19, נחלץ לעזרת חלקן הברון אדמונד-דה רוטשילד. הברון אדמונד דה רוטשילד היה מעורב בנעשה בא"י מאז אמצע המאה ה-19. התבוללות יהדות צרפת והתפוררות הקהילה היהודית בה, הניעו אותו להענות לבקשת המושבות בא"י, מתוך אמונה כי המקום שבו תוכל היהדות להישמר ולהתפתח. הסיוע אותו הגיש רוטשילד למושבות היה בדרך של הענקת חסות למושבות שהיו נתונות במשבר, באמצעות פקידים ומומחים יהודים צרפתים ששלח.

בכל מושבה מונו פקיד ראשי עוזרים ואנשי מקצוע (אגרונומים, מורים, גננות, רופאים וכדו), אשר נהלו את כל תחומי החיים במושבות, העבירו לאיכרים את הנחיות הברון ווידאו את ביצוען בהתאם לתכנון הכלכלי. רוטשילד טען כי ליהודי מזרח אירופה אין ידע בניהול ובחקלאות, ומשטר הפקידות נועד להבטיח את השקעתו הגדולה. הפקידות היתה אמונה על פיתוח ענפי כלכלה /חקלאות שונים כמו ענף היין, ייצור בשמים (יסוד המעלה) משי (ראש פינה) זכוכית (טנטורה) ועוד. עם הזמן צמח מספר הפקידים ובראשן צ"ל למשל היו 40 משפחות פקידות מול 17 משפחות. המתח בין הקבוצות היה בלתי נמנע.

מושבות חדשות הוקמו על אדמות שרכש הברון לצורך עיבוי הרצף היישובי (מטולה, בת שלמה, ובאר טוביה) ובהן מוסדות ציבור שכללו: בתי ספר עבריים שבהם לימדו עברית, בתי כנסת, מרפאות ומוסדות עזרה לציבור.

מניעיו של הברון היו אידיאולוגיים ועיסקיים. בסיועו מנע את התמוטטותן של המושבות. בשנת 1900 החליט רוטשילד להפסיק את תמיכתו הישירה במושבותיו וביקב והעביר את הניהול לחברת יק"א. (" Jewish Colonization Association - החברה היהודית להתיישבות"). הברון העביר לרשות יק"א 15 מיליון פרנקים להמשך ביסוס ההתיישבות.

● המושבות בתחומה של מועצה אזורית חוף הכרמל

פריסת המושבות הראשונות בשנים תרמ"ב 1882 - תרס"ג 1903

בת שלמה

בת שלמה נוסדה בשנת 1889 על ידי פקידות הברון אדמונד דה-רוטשילד. המושבה הוקמה על אדמות הכפריר הערבי אום אל ג'ימאל, ששטחן כ-2500 דונם, אשר נרכשו ע"י פקיד הברון עוד בשנת 1886, במסגרת תכנית "ההתיישבות האזורית החקלאית", כפי שתיאר זאת אליהו שייד: "מושבה קטנה ובה כשני תריסר מתיישבים, הנמצאת מרחק הליכה של 40 דקות דומה ממושבת האם זכרון-יעקב". המושבה בת שלמה נקראה על שם אימו של אדמונד דה רוטשילד - בטי דה רוטשילד.

הברון אדמונד דה רוטשילד

בטי דה רוטשילד (1806-1886)

העלייה לקרקע נעשתה בשלבים:

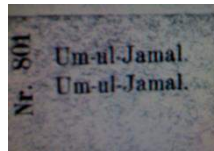
1887 - עיבוד זמני של חלק מהשטחים ע"י צעירים מזכרון יעקב.
 1888-9 - התיישבות זמנית של 'קבוצת כיבוש' זמנית ובניית בתי הקבע ואכלוסם ע"י בוגרי הארבייטער שולה (ביה"ס ללימודי האדמה) שהוקם בזכרון יעקב ע"י הברון ב-1887.
 בכתביו של שייד הוא מספר שבוגרי השנה השלישית בביה"ס פנו אליו במצוקה ורצו לדעת אם יזכו לקבל חלקת אדמה כדי שיוכלו להפוך לאיכרים. הוא הציע לחלקם לשתי קבוצות: האחת תתיישב בשפיה והשנייה תתמקם בבת שלמה. בחודש סיוון תרמ"ט (1889) החלו לבנות בבת שלמה עוד שבעה בניינים, כל בניין שתי דירות בשביל 15 מן הצעירים. בשנת תר"ן (משוער לחודש ספטמבר 1890) נשלמה בניית הבתים בבת שלמה וחמישה עשר צעירים מבית הספר החקלאי שהשלימו את שנתם השלישית, עבור להתגורר מגורי קבע בבת שלמה. איכרים ברשות עצמם, כל אחד בביתו, כולם נשואים.

ואלו שמות המשפחות המייסדות:

לייב אזינשטיין, שמואל בורחה, משה רובינשטיין, משה ברנברג, יוסף רוזנשטיין, דוד גולדברג, צבי סרניק, יהושע הירשנזון, ליבוש מאירוביץ, צבי לכטנשטיין, חיים לייב הורנשטיין, הירש רוטשטיין, מרקו זליקוביץ, פישל זליקוביץ, ויהושע רוזנצוויג. " על פי תיאורו של אריה סמסונוב בכתביו: " המקום נאה, מצודד נפש. מדרום מטיל צילו הר ה"היטרי" הגבוה, והוא כולו ירוק, כולו עוטה שיחים ועצי אלונים. ודממת קדומים מסביב. אכן יישוב קדום היה פה מתקופת הרומיים.....חלפו יובלות, דורות על גבי דורות ספו ותמו. עכשיו שבו בנים לגבולם, ועל ההריסות העתיקות של אם-אל-ג'ימל, על תלי עולם-קמה והיתה בת-שלמה, - לפי שעה, שורת בתים קצרה, בנויים לשני עברי הרחוב".

אליהו שייד

שורת הבתים הראשונה - בגב התמונה כיתוב: "אום אל ג'מאל"

לאחר שלוש שנים מיום עלייתם על הקרקע, תיאר אליהו שייד לממונים מעליו ולברון שהמתיישבים בבת שלמה (ושפיה) גרים בתנאים טובים. "יש להם בתי אבן טובים והם מאוגדים בקהילה. באותם הימים כבר היה להם שוחט ששימש כחזן ומורה לעברית. בחורף, בשל הגשמים העזים, אין אנשי הקהילה יכולים להגיע לזכרון-יעקב להשתתף בתפילה ועל כן ביקשו שיסבו עבורם בית אחד למקום תפילה לשבתות. בקשתם ניתנה להם ועל פי המתואר " יש להם אפוא מקום תפילה נחמד מאד". (בית הכנסת בבת שלמה).

שיאה של המושבה הגיע בשנת 1899. באותה העת גרו בה 24 משפחות איכרים, חמש משפחות פקידים ו-4 משפחות של פועלים. שטח ענבי היין הגיע ל1,188 דונם, כ-50 דונם למשפחה. באותה השנה חלה הברון במחלה שהשביתה אותו מפעילות לחודשיים. גם אליהו שייד חלה והושבת למשך חודש ימים.

מדיניותה של יק"א לאחר שלב הניהול הייתה הפסקת סבסוד ייצוא היין. כתוצאה מכך, נוצרו עודפים של יין, מחיר הענבים ירד והחקלאים נאלצו לעקור חלק גדול מהכרמים. המצב הכלכלי בבת שלמה כמו בשאר המושבות הורע וחקלאים רבים התייאשו ועזבו. בשנת 1905 נמנו במושבה 7 משפחות. בשנת 1909 התיישבו עוד 6 משפחות.

דיפטיכון משנת 1896, עליו נרשם: בת שלמה (אום אל ג'מל) מראה כללי מרחוק מראה כפול סטריאוסקופי) מתוך אוסף הארכיון הציוני

איור מתוך ספר המסעות של אליהו שייד (במרכז הרחוב מבנה האורווה)

איור של שורת הבתים הראשונה - בגב התמונה כיתוב: "אום אל ג'מאל"

המושבה בנויה בטיפוס ישוב של "כפר רחוב". מבני המגורים נבנו בחזית לרחוב ומאחוריהם מבני עזר סביב חצר משק. בינוי זה כונה 'חקורות'. מקור השם חקורה הוא מערבית ופירושו חלקת אדמה או חצר האיכר. רצף מבני החקורות בעומק החלקות, יצר מעין חומה חיצונית סביב המושבה. מעבר לחומר השתרעו שטחי החקלאות. במרבית המושבות, שולבו במרכז הרחוב מבני הציבור, במקרה של בת שלמה מדובר במבנה בית הכנסת (חלקה 16) ובהמשך במבנה הציבור שבחלקה 18, אשר שינה ייעודו לאורך השנים, אך ידוע שהיה משכנו של בית הספר בתקופה מסוימת.

מדיניותה של יק"א לאחר שלב הניהול הייתה הפסקת סבסוד ייצוא היין. כתוצאה מכך, נוצרו עודפים של יין, מחיר הענבים ירד והחקלאים נאלצו לעקור חלק גדול מהכרמים. המצב הכלכלי בבת שלמה כמו בשאר המושבות הורע וחקלאים רבים התייאשו ועזבו. בשנת 1905 נמנו במושבה שבע משפחות. בשנת 1909 התיישבו עוד שש משפחות.

מבט לרחוב המושבה לכיוון דרום מערב מתוך הספר עקשנים על ההר

מתוך אוסף תמונות משפחת שורצמן הכנת זרדים בחצר

1887 - מפת מדידה של אזור מושבת זכרון יעקב המודד שומאכר מחיפה, הכוללת את בת שלמה ושפיה. מתוך אוסף הארכיון הציוני, מספר סימוכין : J15M262

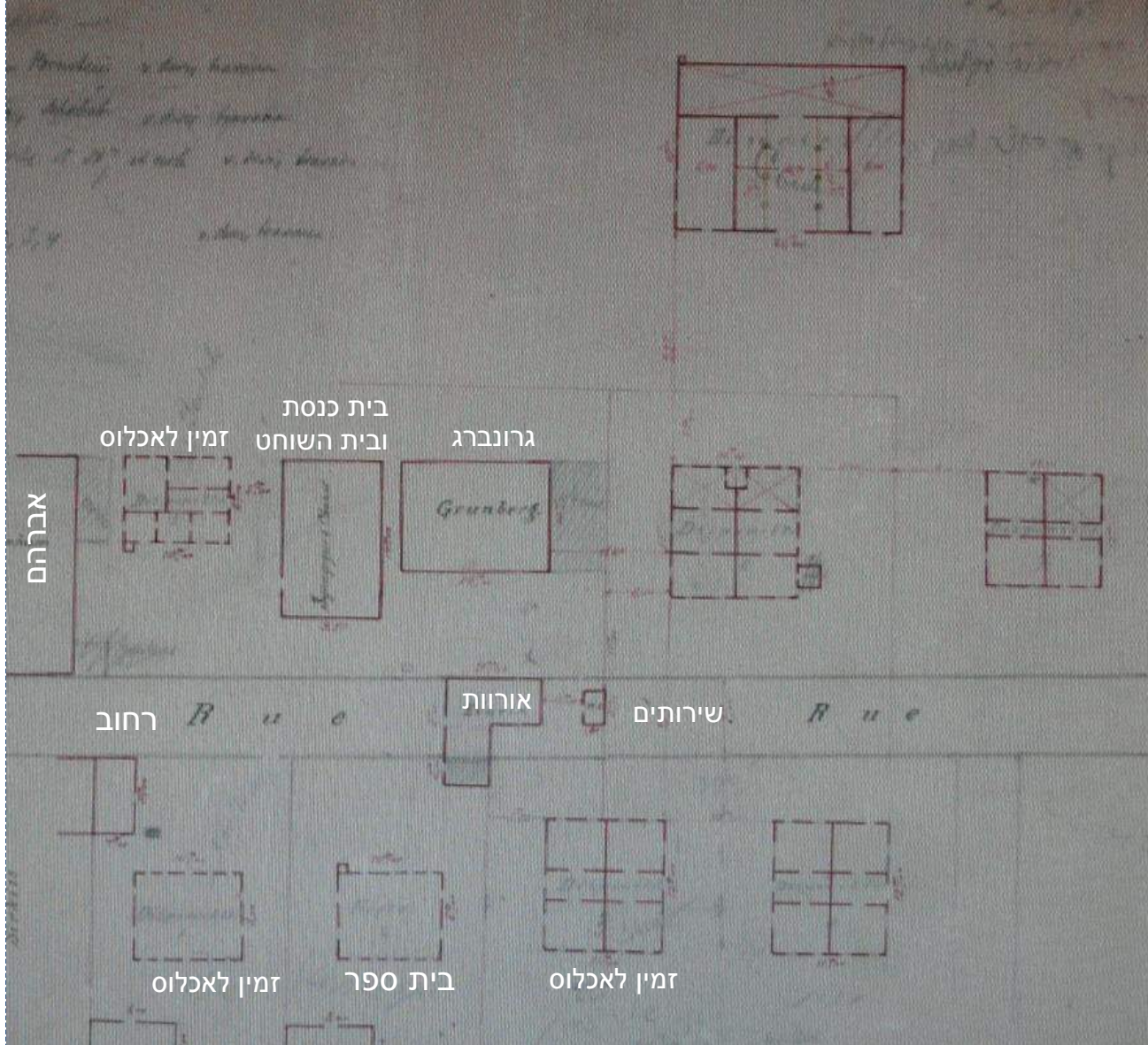

מהמפות עולה המיקום המיוחד של המושבה על הדרך הראשית - ואדי מילק, שקשרה בין מישור החוף לעמק במזרח. שני הכפרים, שפייה ובת שלמה היו חלק מהתכנית הכוללת להתישבות סביב המושבה הגדולה זכרון יעקב

מפת סביבה של אדמות בת שלמה, שפיה ובת שלמה 1929-30 מתוך אוסף הארכיון הציוני

Bath-Blomo

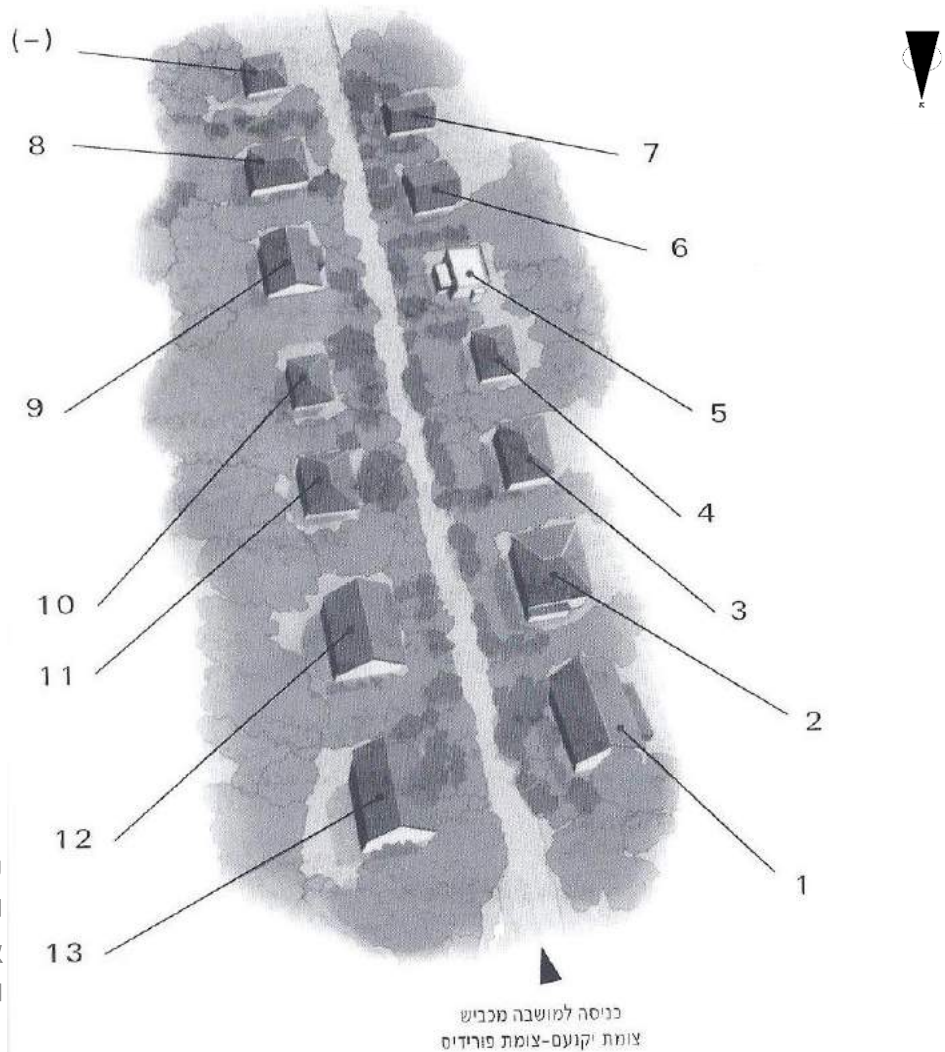
Echelle 1/400

1909 - מפת מדידה של בתי המושבה, הכוללת את שמות הדיירים. (תקריב בעמוד הבא) מתוך אוסף הארכיון הציוני, מספר סימוכין : J15M568

מהמפה עולה התכנון הראשוני של המושבה שאפיין את רוב מושבות יק"א שהוקמו באותה עת.

בת-שלמה - בתי משפחות האיכרים 1889-1948

על פי תרשים מושבת
הראשונים בת-שלמה
אריק איזנשטיין
ועמיצור קראוזה

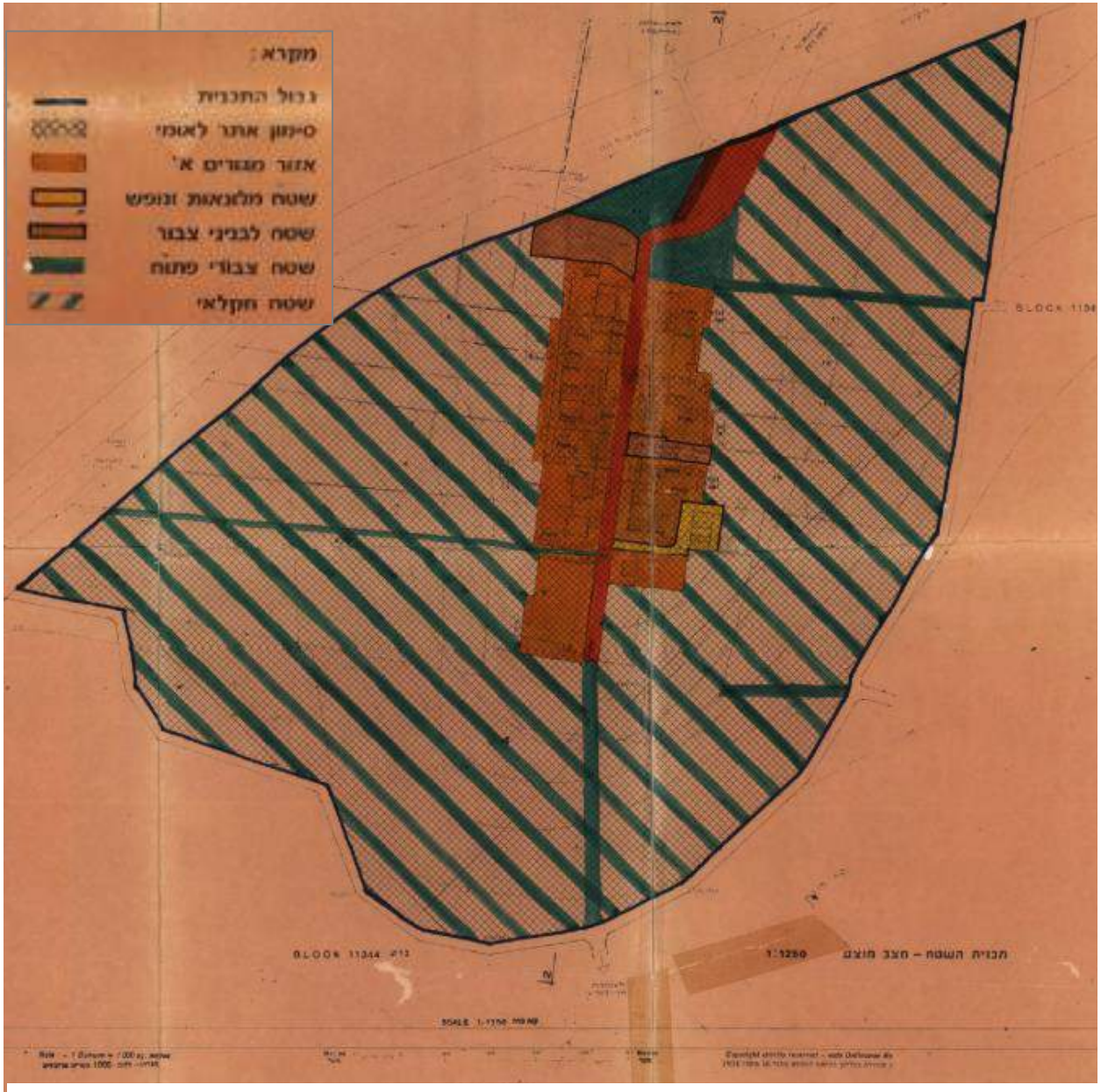
איכריות המושבה בת-שלמה 1889-1948

מקרא:

1889 ואילך	משפחת יהודה לייב ושפרה איזנשטיין, עמנואל ועליזה איזנשטיין	1
1889 ואילך	משפחת הורנשטיין 1889 ואילך	2
1889 ואילך	משפחת הירשנזון - סירקוס 1889 - 1947, משפחת זלץ 1947	3
1889-1909	משפחת חילובסקי 1909-1915 במשותף עם	4
1889-1909	משפחת שורצמן? משפחת שורצמן 1909 ואילך	11
1889-1909	משפחת מוצ'ניק 1909-1917, משפחת יעקב	12
1889-1926	משפחת קרול 1926 - 1928, משפחת בחור	13
1889-1926	משפחת שטיין 1926 - 1936, משפחת קריבולט	
1939 ואילך		
1889-1909	משפחת וינשטיין - הבית נבנה בשנת 1950	(-)
1889-1909	משפחת לויטה 1909 ואילך	8
1889-1891	משפחת גרינברג 1891 ואילך	9
1889-1909	משפחת נובוסלסקי 1909 ואילך	10
1889-1928	משפחת מזרחי 1889-1928, משפחת סימקין 1928 ואילך	11
1889-1891	משפחת ליכטר 1891 בקירוב - 1920, משפחת	12
1933 ואילך	מולר 1933 ואילך	
1889-1911	משפחת הרצנשטיין 1889-1911 בקירוב, משפחת לייבמן	13
1931 ואילך		

רקע סטטוטורי שימורי קודם

תשריט חכ/ 167 א' מאושרת משנת 1984

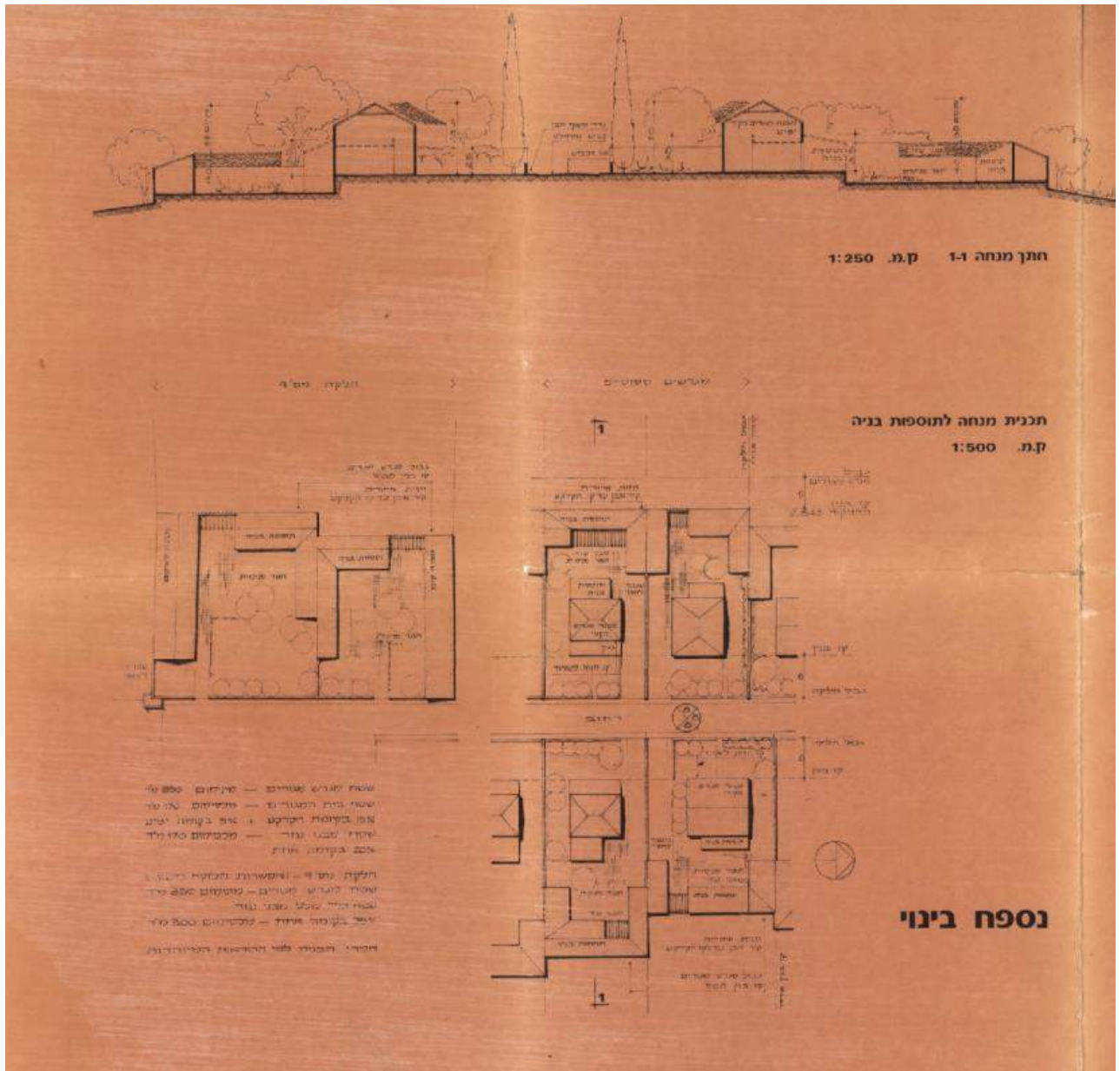
קטע מתשריט תחכ/ 167 א'

כל חלקות המגורים לאורך הרחוב הראשי והשטחים החקלאיים הצמודים אליהם מוגדרים בתוכנית כאתר לאומי.

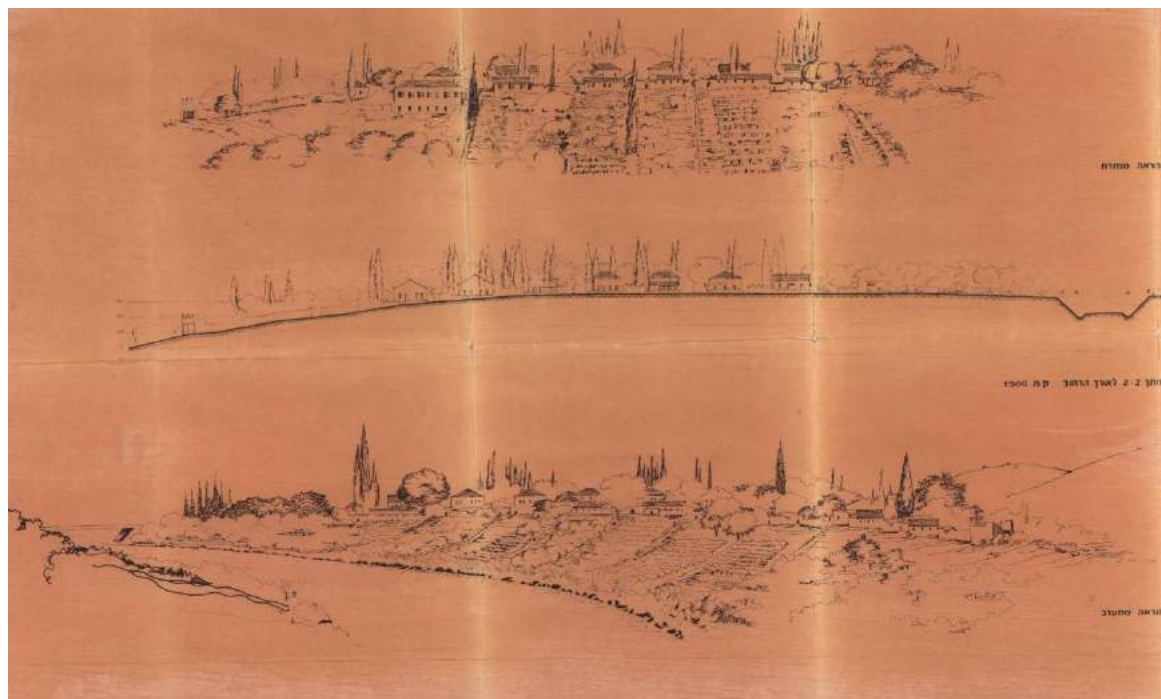
נספח בינוי חכ/167 א'

נספח הבינוי שם דגש על הטיפולולוגיה האופיינית למושבות הברון/יק"א, אשר לרוב נבנו לאורך רחוב מרכזי, שנמתח לאורך קו פרשת המים/קו הרכס, ומשני צדיו, בניצב לו, חלקות משקי האיכרים, והוא מתייחס לנושא החכורות.

נספח הבינוי המנחה, שם דגש על שימור שדרת הברושים וקו המתאר המוכרים של המושבה, וגודר מהם את קוי הבניין המותרים וגובה מירבי של בינוי חדש.

הנחיות נופיות מתוך נספח בינוי חכ/ 167 א'

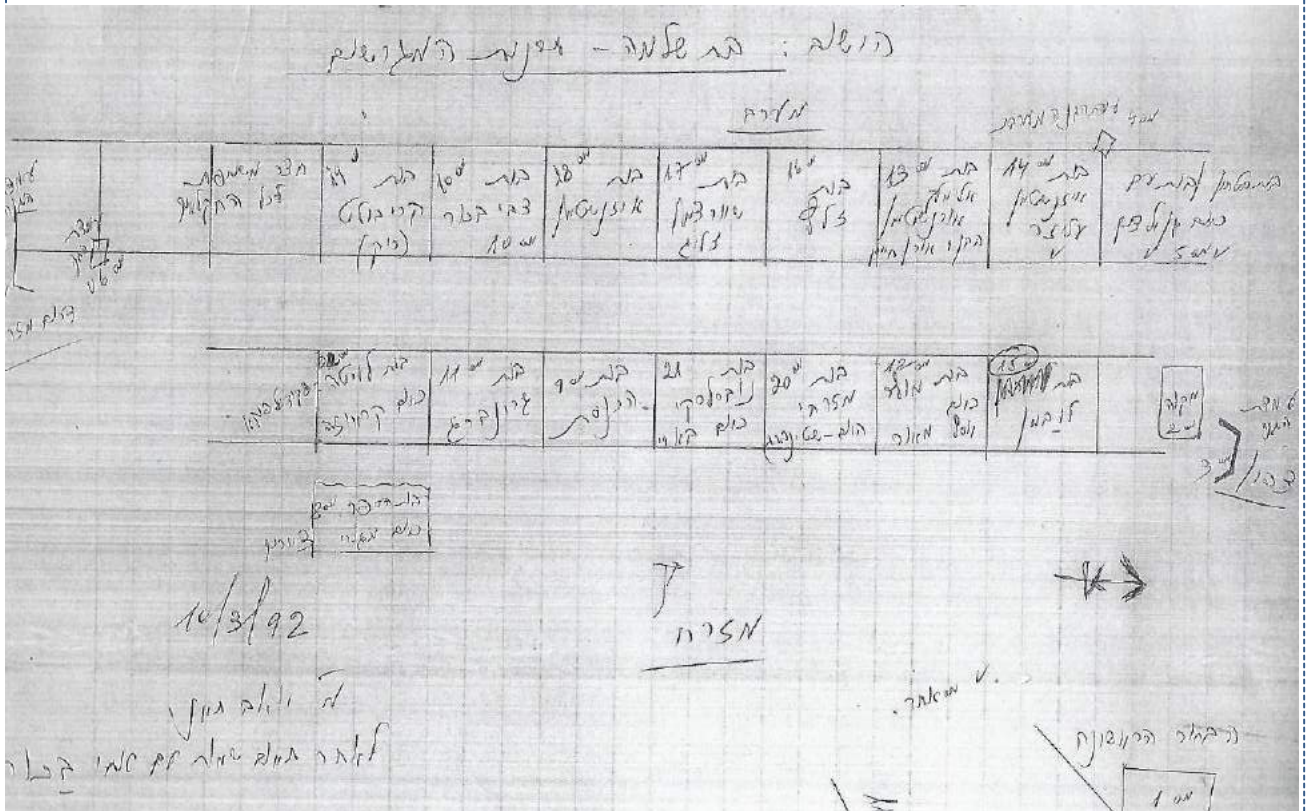
נספח שימור לתב"ע בת שלמה

נספח השימור נעשה ע"י משרד איציק פרוינד עבור תוכנית תב"ע שלא אושרה - 2007

סקר המועצה לשימור אתרים לבת שלמה משנת 1992

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנת 1992 סקר מבנים בבת שלמה. והוכנו כרטיסי אתר ל-21 אתרים והוכנה מפה המרכזת את המיקומים של האתרים במושבה.

הסקיצה הפותחת את הסקר שנעשה בשנת 1992 - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

1. באר מים ראשונה - בור מרובע מלא מים בגודל של כ-3/3 צועליו מבנה אבן בגודל 8/8 מטר עם גג שטוח, ממנה שאבו מים אל ברכת המים שעמדה על עמודים בצמוד למקווה.
2. המקווה- מבנה ששמש את ראשוני המושבה כמקווה ואח"כ כבית ספר מכולת וכגן ילדים. מבנה בגודל של 3/7 עם גג רעפים דו שיפועי. בשנת 1992 הגג היה עם רעפים לא מקוריים ונטוש. כיום המבנה משמש כסטודיו לקרמיקה

3. עמדת ההגנה (צפונית מזרחית) - נבנתה מבטון בגובה של 2 מטר ובאורך שישה, ע"י אנשי ההגנה בשנת 1948, ללא גג עם חריכי ירי מכל צד. - העמדה עדיין עומדת במקומה.

4. עמדת ההגנה (צפונית מערבית) - צמודה לבית הבטחון, נבנתה מבטון על עמודים בגובה של כ-3 מטר, בגודל 3/3 מטר. הוקמה ע"י אנשי ההגנה בשנת 1948, ללא גג עם חריכי ירי מכל צד. בשנת 1992 עדיין עמדו עליה שרידי פנס זרקאור, כיום כבר אינם - העמדה עדיין עומדת במקומה.

5. בית הביטחון - שמש כבית בטחון לשעת חרום וכבית עם לאספות אנשי הישוב, המבנה בגודל 9/15 והוא בנוי בטון עם גג שטוח ועם חלונות עליונים. בשנת 1992 היה גן ילדים. כיום חנות אופניים. רשום בסקר שהוא נבנה בשנת 1889, זוהי כנראה טעות, ואנו משערות כי הוא נבנה ב-1948 יחד עם עמדות השמירה.

6. עמדת ההגנה (דרום מזרחית) - על עמודים צמודה לפינת חצר המשק של החווה המשותפת. בגודל 3/4 בגובה 3 מטר. בשנת 1992 היו שרידי זרקאור. כיום אנטנה.

7. עמדת ההגנה (דרום מזרחית) - נמוכה, סמוכה בגודל של כ-6/2, מבטון

8. בית הספר - המבנה הוקם ב-1889 ובו למדו ילדי המושבה. מבנה אבן עם גג רעפים, בגודל של 16/14, יש למבנה מרתף גדול בצד המזרחי ושישה חדרים מסביב לחצר. בזמן האחרון היה פנסיון וב-1992 הושכר לאומנים וציירים. כיום מושכר כדירות מגורים.

9. בית הכנסת - הוקם בשנת 1991, בשימוש אנשי המושבה עד היום. בגודל 15/9, עם גג רעפים מקורי. שימש כל השנים גם כבית הרב ובית השוחט, בחלקו האחורי היה מחסן נשק. - קיים תיק תיעוד מפורט שהוכן למבנה ב-2013.

10. בית משפחת איזנשטיין עליזה - הבית הצפוני מערבי ברחוב. בני דודים למשפחת איזנשטיין בהמשך הרחוב. בית אבן בגודל 12/14. עם גג דו שיפועי מקורי של רעפי מרסי מטיוח בשפריץ.

11. בית משפחת הורנשטיין אלימלך - נבנה ב-1889, בית בגודל 11/11. עם גג ארבעה שיפועים מקורי של רעפי מרסי מטיוח בשפריץ. כיום מתגורר בו הבן חיים אורן.

12. בית משפחת זלץ - נבנה ב-1889, בית בגודל 11/11. עם גג ארבעה שיפועים מקורי של רעפי מרסי מטיוח בשפריץ. בשנת 1992 גג רעפים היה עדיין מקורי. לפני מס' שנים החלו לשפץ אותו ולא סיימו. המבנה עומד נטוש ללא גג.

13. בית שוורצמן זליג - נבנה ב-1889, בית בגודל 11/11. בית אבן עם גג ארבעה שיפועים מקורי של רעפי מרסי. עדיין מתגוררת בו משפחת שוורצמן ויש בה במקום מרכז מבקרים וחנות למכר תוצרת חקלאית מקומית של גבינות זיתים יין ודיבות תוצרת משק שוורצמן.

14. בית איזנשטיין-נבנה ב-1889, בגודל 11/11. בית אבן עם גג רעפי מרסי ארבעה שיפועים מקורי.

15. בית צבי בכור - נבנה ב-1889, בית בגודל 8/10. הבית המקורי היה לא אפייני לרחוב, מבנה אבן עם גג שטוח מבטון. בשנת 1992 עדיין עמד מבנה אבן מטוייח עם המרפסת הקדמית. כיום עומד במקום בית אבן לא מטייח עם גג רעפים עם שיפועי שנראה ששופץ לאחרונה.

16. בית קריבולט - נבנה ב-1889, בגודל 11/11. בית אבן עם גג רעפי מרסי ארבעה שיפועים מקורי.

17. בית לוויטה-קראוזה - לויטה היה פקידו של הברון שניהל מביתו את כל עיניי המושבה. בית בגודל 11/11. בית אבן עם גג ארבעה שיפועים מקורי של רעפי מרסי. מאחורי ביתו נבנה בית הספר ששמש גם כבית הפקידות.

18. בית משפחת גרינברג - בית בגודל 10/13. בית אבן עם טיח שפריץ, עם גג דו שיפועי. ב-1992 עדיין היה מקורי של רעפי מרסי. עדיין מתגוררת בו משפחת גרינברג.

19. בית נובסלסקי-בארי - בית בגודל 10/8. בית אבן עם טיח. ב-1992 היה גג בטון, כיום מבנה אבן עם גג רעפים ארבע כיוונים. עדיין מתגוררת בו משפחת נובסלסקי הרצוג.

20. בית מזרחי- שטינברג-בית בגודל 11/11. ב-1992 היה בית אבן עם טיח שפריץ וגג רעפים מקורי.

21. בית משפחת מולר -בית בגודל 11/11. ב-1992 היה בית אבן עם טיח שפריץ. גג רעפים דו שיפועי כיוונים. כיום מתגוררת בו משפחת אסף מאור

22. בית משפחת פרץ הרצנשטיין - המבנה הראשון אחרי המקווה. בית מגורים מקורי בגודל של 11/12. בשנת 1992 עם גג רעפים מקורי ומטוייח שפריץ. למרות שסומן כמבנה לשימור **נהרס לאחרונה למעשה כליל ע"י יזם פרטי** לטובת בניית מבנה חדש. הנושא היגיע לערכאות משפטיות.

מה שהוקם על מקומו של המבנה לשימור שנהרס בבית משפחת הרצנשטיין

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור (המשך)

מס'	תאור מבנה	גוש	חלקה	ייעוד
1	הבאר הראשונה	11346	10*	באר + מבנה בשטחים הפתוחים
2	המקווה	11345	23	כיום סטודיו וחנות קרמיקה
3	עמדות ההגנה (צפונית מזרחית)	11345 11346	23 50	מבני בטון צופים לכביש 70
4	עמדת ההגנה (צפונית מערבית)	11345	22	מגדל שמירה + עמדה מבטון
5	בית הביטחון	11345	22	כיום חנות אופניים
6	עמדת ההגנה (דרום מזרחית)	11345	9	מגדל שמירה פונה דרומה
7	עמדת ההגנה נמוכה (דרום מזרחית)	11345	10	מבנה בטון צופה דרומה
8	בית הספר	11345	18	כיום מושכר כדירות מגורים
9	בית הכנסת ובית השוחט	11345	16	בית כנסת עם חלק אחורי נטוש
10	בית איזנשטיין עליזה	11345	1	מגורים
11	בית הורנשטיין	11345	2	מגורים
12	בית זלץ	11345	3	מגורים
13	בית משפחת שוורצמן	11345	4	מגורים
14	בית אויזנשטיין	11345	5	מגורים
15	בית צבי בכור	11345	6	מגורים
16	בית קבריאולט	11345	7	מגורים
17	בית לוויטה-קראוזה (בית הפקידות)	11345	17	מגורים
18	בית גרינברג	11345	15	מגורים
19	בית נובסלסקי בארי	11345	14	מגורים
20	מזרחי שטיינברג	11345	13	מגורים
21	בית משפחת מולר	11345	12	מגורים
22	בית משפחת הרצנשטיין	11345	11	מגורים שנהרס - קיים תיעוד
23	חצר המשק המשותפת	11345	9	מגורים
24	הרחוב כמכלול	11345	25	מגורים

*הבאר נמצאת בשטח פרטי מגודר מיקום משוער

מקורות

1. אב"י אייזנשטיין ועמיצור קראוזה, מושבה קטנה באמצע הדרך, ארץ וטבע, חשון-כסלו תשס"ד, עמ' 53-56
2. אריה אייזנשטיין, הקיץ האחרון במושבה, 2005.
3. יואב רגב, בת שלמה בגבעות מנשה, הוצאת ספרים אחיאסף, 2007.
4. אליהו שייד. זכרונות 1883-1899. הוצאת יד בן צבי (1983)
5. יוסי בן ארצי. המושבה העברית בנוף הארץ ישראלי 1882-1914. יד בן צבי (1988)
6. רן אהרונסון. לכו ונלכה- סיורים במושבות העליה הראשונה. יד בן צבי (2004)
7. שאול דגן, עקשנים על ההר- זכרון יעקב ובנותיה 1882-1918 בכתובים ולאור הזכרונות. בהוצאת מוזיאון העליה הראשונה (2012)
8. יצחק פרוינד- נספח שימור לתב"ע
9. ויקישיתוף תמונות ומדיה בוויקישיתוף: בת שלמה
10. האתר של בת שלמה <http://bat-shlomo.com/>
11. האתר של משפחת שוורצמן <http://batshlomo.co.il/photogallery.html>
12. אתר המועצה לשימור אתרים
13. הארכיון הציוני.
14. ארכיון המדינה.
15. ארכיון זכרון יעקב.
16. אוסף צילומי עזריה אלון
17. בטי רוטשילד Laura S. Schor, The Life & Legacy of Baroness Betty de Rothschild, Peter Lang 2006
18. סקר המועצה לשימור אתרים בבת שלמה משנת 1992.
19. רקע פוטו גאומטרי של אתר GOVMAP - המרכז למיפוי ישראל

תודות

ברצוני להודות למר חיים אורן שסייע לי באיתור מבנים לשימור.

מ' ס'	שם האתר	גוש חלקה	שנת הקמה, רקע היסטורי	תאור כללי ומצב שימוש נוכחי	תמונה	
1	הבאר הראשונה	גוש 11346 חלקה *10 (השטח מגודר ואין מיקום מדויק)	בור מים ועליו מבנה. כיום אין גישה למבנה הוא ממוקם בחלקה פרטית ומגודרת. התמונה משמאל היא משנת 1992, מימין צילום עדכני שנעשה מרחוק. עפ"י תושבים המבנה עדיין קיים במקומו.			
2	המקווה	גוש 11345 חלקה 23	המקווה נבנה בשנת 1887 ושמש את אנשי המושבה. זהו המבנה הראשון המקבל את פני הבאים למושבה.	במשך השנים שימש כבית ספר, גן ילדים ומכולת, כיום משמש כסטודיו וחנות קרמיקה. הגג הוחלף כנראה בשנות ה-80, המבנה נשמר בצורה אוטנטית למעט מספר שינויים בפתחים. שילוט האותיות "בת שלמה מושבה נוסדה ב-1889" נעשה ביוזמת המועצה לשימור אתרי מורשת. יש לטפל בגג הרעפים ולהסדיר את סגירת הפתח שנעשתה מבטון באבן.		
3	עמדות ההגנה (צפוניות מזרחית)	הסמוכה למקווה גוש 11345 חלקה 23. התחתונה 11346 חלקה 50	קיימות שתי עמדות הגנה מבטון עם חרכי ירי, משני צדיו של כביש הגישה לרחוב המושבה, שנת הקמה 1948. מצבן יציב. העמדה הצפונית מקורה וקבורה מעט ובה קיר הדורש שיקום ואילו הדרומית פתוחה.			

		<p>מבנה בטון עם חרכי ירי ללא גג שהוקם בשנת 1948. מדובר בעמדת הגנה הכוללת עמדה תחתונה ועמדה מוגבהת על עמודים,</p>	<p>גוש 11345 חלקה 22</p>	<p>עמדת ההגנה (צפונית מערבית)</p>	<p>4</p>
	<p>המבנה בגודל 9/15 והוא בנוי בטון עם גג שטוח ועם חלונות עליונים. בשנת 1992 היה גן ילדים. כיום חנות אופניים. יש לו חלונות גבוהים וקטנים המבנה במצב טוב והוא מאוכלס ומתוחזק.</p>	<p>שימש כבית בטחון לשעת חרום וכבית עם לאסיפות אנשי הישוב, עפ"י סקר המועצה לשימור אתרים נבנה בשנת 1889, זוהי כנראה טעות, להערכתנו הוא נבנה ב-1948 יחד עם עמדות השמירה.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 22</p>	<p>בית הביטחון</p>	<p>5</p>
	<p>בשנת 1992 היו בה עדין שרידי זרקאור. , כיום עומדת עליה אנטנה ומסומנים על אחת מרגליה שבילי טיול. העמדה נשענת על הקיר הדרומי של חצר המשק שהוא במצב מאוד רעוע, יש צורך בחיזוק בסיס העמדה,</p>	<p>נבנתה בשנת 1948. עמדה בנויה מבטון על עמודים צמודה לפינת חצר המשק של החווה המשותפת. עמדה עם חרכי ירי ללא גג.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 9</p>	<p>עמדת ההגנה (דרום מזרחית)</p>	<p>6</p>

	<p>נבנתה עם תבניות פח גלי ועל כן יש לקירות הבטון דוגמה של גלים. עומדת יציבה באמצע שדה, בסמוך לשביל טיולים. מצבה יציב.</p>	<p>נבנתה בשנת 1948. עמדה בנויה מבטון קרובה לעמדה על העמודים הצמודה לגדר חצר המשק. עמדה עם חרכי ירי מכל הכיוונים.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 10</p>	<p>עמדת ההגנה (דרום מזרחית) - נמוכה</p>	<p>7</p>
		<p>מבנה אבן מרשים מזרחי לשורת הבתים ברחוב, עם חצר פנימית המבנה הוקם ב-1889 לילדי המושבה. למבנה מרתף גדול בצד המזרחי ושישה חדרים מסביב לחצר. שימש גם כפנסיון וכאכסניה לאומנים וציירים. גג הרעפים הוחלף לפני כ-15 שנה. כיום מושכר כדירות מגורים. מאוכלס ומתוחזק.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 18</p>	<p>בית הספר</p>	<p>8</p>
		<p>בית כנסת נבנה ב-1891, כמבנה אבן מטויח. החלק האחורי (המזרחי) שימש למגורי הרב/השוחט וכיום נטוש. חלקו הקדמי הפונה לרחוב, משמש לאורך כל השנים ברציפות כבית הכנסת. בשנות ה-60 הוסף לו גגון כניסה, ובשנות ה-90 נעשה שיפוץ בבית הכנסת. המועצה לשימור אתרים ביצעה ב-2014 עבודות הצלה קיים תיק תיעוד שהוכן ע"י משרד "מעשה שימור"</p>	<p>גוש 11345 חלקה 16</p>	<p>בית הכנסת ובית השוחט</p>	<p>9</p>
<p>תמונה מ-2015</p>	<p>תמונה מ-1964</p>				

	<p>מבנה המשק האוטונטי בחצר.</p>	<p>נבנה ב1889 ע"י יהודה לייב ושפרה אייזנשטיין. בית האבן המקורי צופה בטיח "שפריץ" וגג הרעפים הוחלף. מאז שנות ה-90 והוספו לו גגון כניסה וגגון קדמי נוסף. בחצר מבנה אוטונטי של מחסן אבן והגדר הקדמית נשארה מקורית. קיימים מבני משק נוספים, יש לבדוק את ערכיותם מבחינה שימורית.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 1</p>	<p>בית אייזנשטיין עלידה</p>	<p>10</p>
	<p>למבנה גג רעפים של ארבעה שיפועים. כיום מתגורר בבית סב המשפחה חיים אורן (עיברות של הורנשטיין) המבנה נבנה במקור כנראה בקומה אחת והוספה לו קומה עם השנים. חדש, הגדר בחזית איננה מקורית. בחצר האחורית מבני משק. יש לבדוק את ערכיותם מבחינה שימורית.</p>	<p>בית משפחת הורשטיין לדורותיה, נבנה ב1889.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 2</p>	<p>בית הורנשטיין</p>	<p>11</p>
	<p>מבנה מקורי ואוטונטי בו החלה עבודת שיפוץ שנעצרה לפני מספר שנים, בשל נושאי רישוי.. המבנה עומד נטוש, ללא גג. יש מבנה משק אחורי יש לבחון את הערכים השימוריים שלו.</p>	<p>נבנה ה-1889, במקור התגוררה בו משפחת הירשזון עד 1947. מאז מתגוררת במקום משפחת זלץ.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 3</p>	<p>בית זלץ</p>	<p>12</p>

	 <p>מבנה משק קדמי בחלקה הפך למרכז מבקרים וחנות לממכר תוצרת המשק.</p>	<p>נבנה ב-1889. בתחילה גרה בבית משפחת חילובסקי. משנת 1909-1915 התגוררה המשפחה יחד עם משפחת שוורצמן במקום ומשנת 1915 ועד היום מתגוררת במקום משפחת שוורצמן. המבנה המקורי מטויח ועם גג רעפים. הבית הראשי מטויח. מבנה המשק נותר אוטנטי עם גג הרעפים המקורי והפינים כפי שהיה.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 4</p>	<p>בית משפחת שוורצמן</p>	<p>13</p>
		<p>נבנה במקור עבור משפחת מוצ'ניק ב-1889, אשר התגוררה במקום עד 1919. משנת 1927 מתגוררת במקום משפחת יעקב ויונה אורנשטיין. בית פרטי משופץ עם חזיתות אבן גלויה. יש לבחון מבנים נוספים בעומק החצר רשום על השער "איזנשטיין".</p>	<p>גוש 11345 חלקה 5</p>	<p>בית אויזנשטיין</p>	<p>14</p>
	<p>הבית המקורי היה לא אפייני לרחוב, מבנה אבן עם גג שטוח מבטון. בשנת 1992 עדיין עמד מבנה אבן מטויח עם המרפסת הקדמית. כיום עומד במקום בית אבן לא מטיח עם גג רעפים דו שיפועי שנראה ששופץ לאחרונה. קיים מבנה משק אחורי יש לבחון את</p>	<p>נבנה במקור ב-1889. בשנים 1926-1928 התגוררה בו משפחת קדול. משנת 1928 מתגוררת במקום משפחת בכור.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 6</p>	<p>בית צבי בכור</p>	<p>15</p>

	<p>הערכים השימוריים שלו.</p> <p>בית אבן מקורי עם גג שני שיפועים. המבנה שופץ לאחרונה ברוח השימור.</p> <p>יש מבנה משק אחורי יש לבחון את הערכים השימוריים שלו.</p>	<p>נבנה במקור ב-1889. בשנים 1926-1936 התגוררה בו משפחת שטיין. משנת 1936 מתגוררת במקום משפחת בכור.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 7</p>	<p>בית קבריאולט</p>	<p>16</p>
	 <p>בית אבן מקורי עם גג שני שיפועים. המבנה שופץ לאחרונה ברוח השימור. עדיין מתגוררת בו משפחת קראוזה. מבנה בית הספר הישן הנמצא בהמשך החלקה, נמצא אף הוא בבעלות המשפחה.</p>	<p>לויטה היה פקידו של הברון שניהל מביתו את כל עינני המושבה. הווה למעשה את בית הפקידות של בת שלמה.</p> <p>בית אבן עם גג ארבעה שיפועים מקורי של רעפי מרסי.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 17</p>	<p>בית לוויטה - קראוזה -</p>	<p>17</p>

	<p>בית אבן עם טיח שפריץ, עם גג דו שיפועי. ב1992 עדיין היה מקורי של רעפי מרסי.</p> <p>עם השנים נוסף לו גגון בכניסה ומרפסת ונהרסה הגדר המקורית. הגג הוחלף בשנות ה-2000.</p> <p>הבית נראה יציב אבל החצר מאוד מוזנחת. עדיין מתגוררת בו משפחת גרינברג.</p> <p>יש מספר מבני משק בחצר שיש לבחון את הערכים השימוריים שלהם.</p>	<p>בית משפחת גרינברג לדורותיה, נבנה ב1889.</p> <p>אחת המשפחות המייסדות. המבנה הצמוד לבית הכנסת מדרום.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 15</p>	<p>בית גרינברג</p>	<p>18</p>
	<p>בית אבן עם טיח שפריץ, עם גג ארבעה שיפועיים שנראה חדש. ב1992 עדיין היה למבנה גג שטוח.</p> <p>הוא נראה ששופץ לאחרונה ברוח השימור. כיום מתגוררת בו משפחת הרצוג - גרינברג.</p> <p>יש מספר מבני משק בחצר שיש לבחון את הערכים השימוריים שלהם.</p>	<p>בית משפחת נובולסקי לדורותיה, נבנה ב1889. אחת המשפחות המייסדות.</p> <p>ב1992 התגוררה במקום משפחת משפחות בארי נובסלסקי וכיום והרצוג - נובסלסקי.</p> <p>צמוד לבית הכנסת מצפון.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 14</p>	<p>בית נובסלסקי בארי</p>	<p>19</p>
	<p>בשנת 1992 עדיין עמד המבנה המקורי עם גג הרעפים המקורי. המבנה שופץ לאחרונה ברוח השימור.</p>	<p>נבנה עבור משפחת מזרחי בשנת 1889, אשר התגוררה בו עד שנת 1928. מאז מתגוררת בו משפחת סימקין.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 13</p>	<p>מזרחי שטיינברג</p>	<p>20</p>

	<p>הבית נשאר יחסית אוטנטי, מטויח, עם חלונות עץ מקוריים ודלתות מקוריות. נוסף גגון רעפים בחזית.</p> <p>יש מספר מבני משק בחצר שיש לבחון את הערכים השימוריים שלהם.</p>	<p>נבנה ב-1889. משנת 1891 גרה בו שפחת ליכטר שהתגוררה בבית רק עד 1920.</p> <p>משפחת מולר גרה במקום מ-1993. כיום גרים בבית בתם של משפחת מול ובעלה אסף מאור.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 12</p>	<p>בית משפחת מולר</p>	<p>21</p>
	<p>המבנה נהרס ע"י היזם בניגוד להיתר בניה שקיבל ובו היתר לשימור והקמת תוספת למבנה.</p>	<p>נבנה בשנת 1889. התגוררה בו משפחת האיכר פרץ הרצנשטיין. בשנת 1928 נרכש המשק ע"י משפחת לייבמן. בשנות ה-50 נעשה שיפוץ במבנה ונוספו מבני עזר.</p> <p>קיים תיק תיעוד שהוכן ע"י אדר' משה שפירא (2012)</p>	<p>גוש 11345 חלקה 11</p>	<p>בית משפחת הרצנשטיין</p>	<p>22</p>
		<p>נבנתה בשנת 1889 חצר משותפת לכל החקלאים.</p> <p>בתוך החצר היו מבני משק שונים והיא הייתה מוקפת בחומת אבן. כיום נותרו חלקים מגדר האבן ושרידים של מבנים.</p> <p>החומה עומדת רק באופן חלקי. בפניה הדרום מזרחית נשען עליה מגדל שמירה שעשוי להתמוטט עם חלק</p>	<p>גוש 11345 חלקה 9</p>	<p>חצר המשק המשותפת</p>	<p>23</p>

		<p>זה של החומה יפול. מומלץ לייצב את החומות ואת שרידי במבנים בשטח. יש ערך לחומה כמלווה את הרחוב וכמספרת סיפור. אין הכוונה היא לשחזר את מה שהיה אלא רק לשמור על מה שנותר, ניתן אפילו במשולב עם שצ"פ. החצר נטושה.</p>			
		<p>הרחוב עצמו, עם עצי הברוש לאורכו והגדרות שחלקן מקוריות הוא בעל ערך שימורי נופי גבוה. יש לשמור על חומרי גמר, העצים לאורכו, חתך הבינוי ומסת הבניה, כדי לשמר את אופיו האוטנטי.</p>	<p>גוש 11345 חלקה 25</p>	<p>הרחוב כמכלול</p>	<p>24</p>

כפר הנוער שפייה

רקע היסטורי

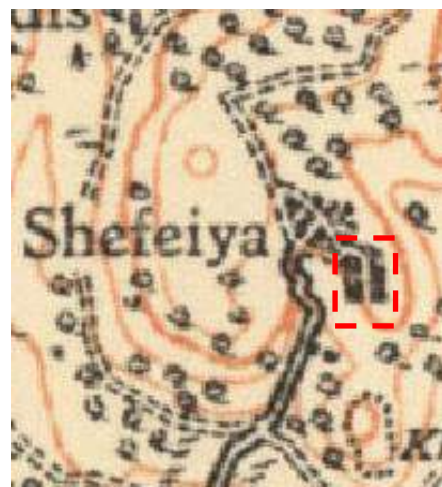
המושבה מאיר שְפֵיָה הוקמה בשנת 1890 כמושבת בת של זכרון יעקב הקרובה, השם "מאיר שפיה" ניתן לה על שם מאיר (אנשל) רוטשילד, סבו של הברון רוטשילד ואבי בית רוטשילד, ו"שפיה" בעקבות השם הערבי של המקום.

בשנת 1887 רכשו פקידי הברון מסלים ח'ורי, אחד העשירים מערביי חיפה, שטח של 8,500 דונם. על שטח זה תכננו להקים את היישוב. שנה לאחר תחילת עבוד האדמות במקום, הגיעו בשנת 1889, עשרה צעירים מזכרון יעקב והתיישבו בבית הבעלים הקודם, ליד כפר אריסים בשם שְוֵיָה.

ב-1890 פקידות הברון החליטה לבנות במקום שמונה בתים דו משפחתיים, כ-16 יחידות דיור. רחוב קטן אחד, "בית פקידות" בקצה האחד, ובית כנסת בקצה האחר. הבתים אוכלסו ב-18 משפחות מתיישבים שכללו 42 איש, חלוצים מחו"ל ובבוגרי בית ספר החקלאי של זכרון יעקב. הבתים נבנו ע"י התושבים עצמם מאבנים שמצאו במקום וסיתתו אותם בשילוב עם חומרי בנייה ירודים: בכל דירה היו שלושה חדרים ששמשו כחדר מגורים, חדר אורחים ומטבח. במשך השנים בנה לעצמו כל איכר לול רפת ושובך יונים, האורווה הייתה משותפת. בשנת 1923 הושלמה בניית הבתים הראשונים.

אחד מבית המגורים

מפה מ-1935 (ק"מ 1:100,000)

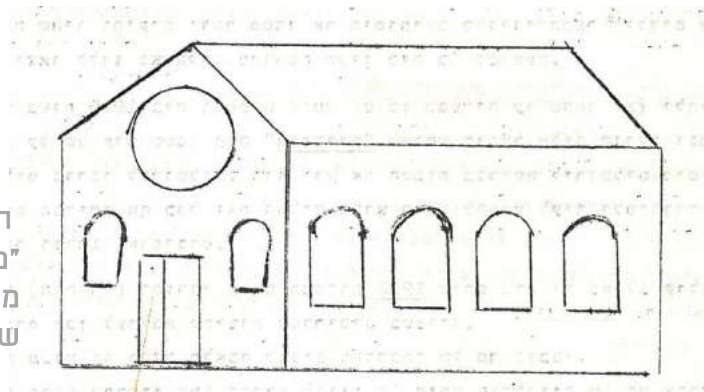

הרחוב של המושבה בשנת 1945

חגיגות ביכורים במושבה 1940

בית הכנסת נבנה בשנת 1904 ונהרס ברעידת האדמה בשנת 1927. הוא לא נבנה מחדש והמקום בו עמד שימש כמגרש כדורגל. באבנים השתמשו לבנות את מבנה המחלבה.

רישום של בית הכנסת מתוך חוברת "מבנים בשפייה שהוכנה עפ"י ראיין עם מר יוסף דשבסקי ונמצאת בארכיון שפייה.

בית הפקידות - בסקר של המועצה לשימור אתרים רשום שהבית נבנה בשנת 1904 ושימש במקור למגורי הברון. הוא שימש בתפקיד זה עד 1923. הקמרונות של הקומה התחתונה מרמזות על כך הבית בנוי על בסיס מבנה ישן יותר.

בית הפקידות לאחר השיפוץ במבנה 2014

רישום של בית הפקידות מ-1989 - חלק מחוברת תוכניות חזיתות וחתכים של המועצה לשימור אתרים

בשיא אכלוסה של המושבה לא היו בה יותר מ-24 משפחות שכללו כ-116 נפשות. לכל משק משפחתי הוקצב שטח גדול יחסית של 300 דונם. בשטח נזרעה תבואה וניטעו גפנים. הענבים שנבצרו בשפייה הובלו ליקב בזכרון יעקב. פקידי הברון הקימו בשפייה שדות לניסויים בחקלאות וכן משתלות שלחין גדולות. בחלקם הוקמו בעמק תות, היום נחל דליה בנתיב של ואדי מילק.

הקמת הסנטריום - במטרה לגוון את מקורות ההכנסה של התושבים הוקם במקום סנטוריום (מבראה).

בית הספר קרית ספר - בשנת 1904, ישראל בלקינד, ממיסדי ביל"ו, הקים בשפייה מוסד חינוכי. המוסד קלט יתומים מניצולי פרעות קייסינב. היה זה כפר הנוער הראשון בארץ ישראל. השם שניתן לו היה: "קרית ספר". מייסדו הגדיר כך את המטרה החינוכית של הכפר: "לברוא דור חדש, דור עברי במלוא מובן המילה, דור אשר גוף בריא ורוח בריאה יתלכדו, דור אשר ידיו תדענה לאחוז בעט ובמחרשה, ופיו ידבר בלשוננו". לשם כך הועסקו הילדים, בצד הלימודים הרגילים, גם בחקלאות, בספורט ובטיולים. המזכיר של כפר הנוער היה ישראל שוחט, ממיסדי השומר. כאן נרקמה התוכנית הראשונה להקמת ארגון ההגנה היהודי הראשון.

בשנת 1917 הועברה הגימנסיה העברית הרצליה זמנית למאיר שפיה בשל גירוש היהודים מתל אביב ויפו במלחמת העולם הראשונה על ידי התורכים, שם היא תשהה עד סיום מלחמת העולם הראשונה.

שנת 1923 נחשבת לשנת הייסוד של כפר הנוער מאיר שפיה. בשנה זו מוקם במושבה "מעון ליתומות" ממלחמת העולם הראשונה. את אותן יתומות תיאר ביאליק ששהה מספר חודשים במקום כ"פאורות עלי עין" בפואמה היפה שכתב עליהן.

חדר אוכל - בשנת 1920. המרפסת שבחלק האחורי של ה"בניין המרכזי" שימשה לעיתים לחדר האוכל בערבי שישי לריקודים ובחג השבועות לקבלת הביקורים ומכירתם.

בתמונות - היתומות עובדות בחזית המבנה המרכזי. ממול דלת הכניסה של האולם הגדול, מצד שמאל המזכירות, אחרי המזכירות חדר המנהל מצד ימין שני חדרי חולים, המרפאה - "קליניקה", מול הכניסה בגב האולם חדר המוזיקה ומשמול לחדר המוזיקה חדר הנוטרים = משטרת הישובים העבריים.

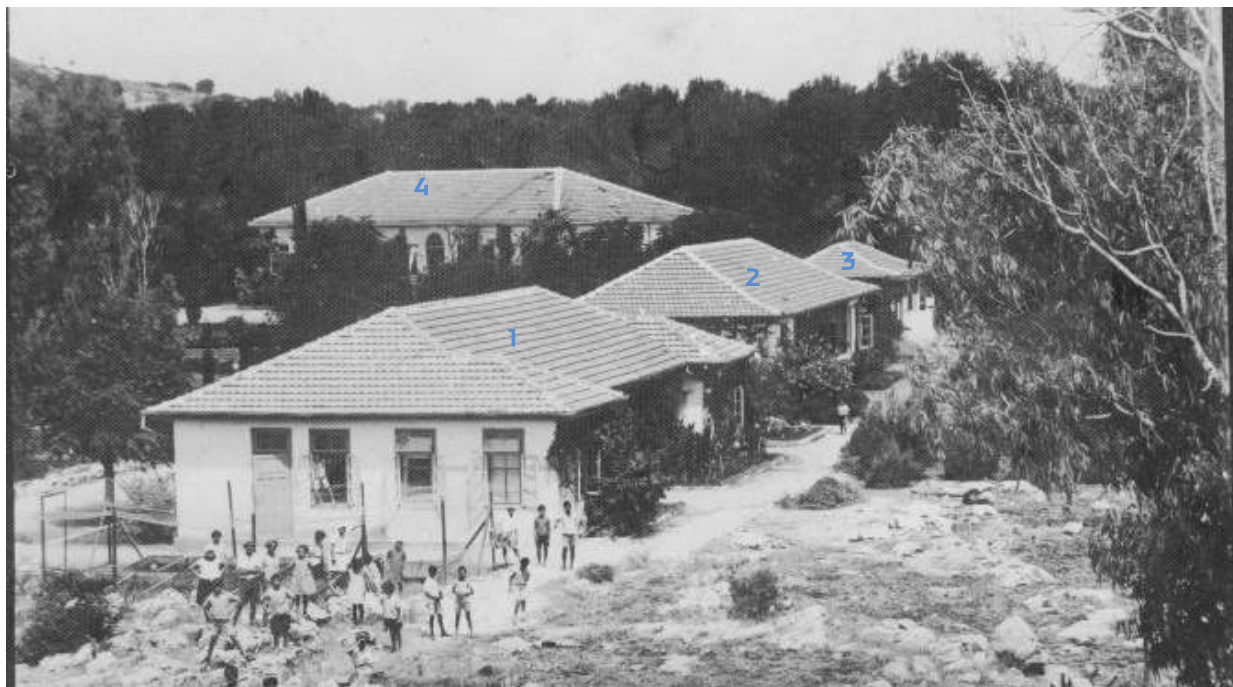
בשנת 1925 פורשת "הדסה הצעירה" את חסותה על המקום, ועם הגעתם של הבנים הופך "מעון היתומות" ל"כפר הילדים מאיר שפיה".

התמונות לקוחות מתוך ארכיון "מרכז זאב סובול למורשת כפר הילדים והנוער מאיר שפיה"

בית ב' ובית ג' – בשנת 1926 נבנה "בית ב'" למגורי בנות. היו בו שני חדרים גדולים ובכל חדר 16 מיטות. בין שני החדרים היו שירותים ששימשו רק בלילה, בשעות היום השתמשו במבנה השירותים המשותף לכל הכפר.

באותה שנה הקימו גם את בית ג' כמגורי בנים.

המקלחת המרכזית נבנתה ב-1928, כל תושבי הכפר השתמשו בה כולל עובדים. צד מערב שימש לבנות וצד מזרח לבנים. ב-1955 כשבנו את בתי הכפר שבהם היו שירותים ומקלחות הפכה לדירת אורחים וב-1960 לדירת מגורים.

מבט על הכפר מהמושבה – מבט מהירידה מהמושבה (מדרום לצפון) – בניין בנים (1), בניין בנות (2), מקלחות (3) ומצד שמאל הבניין "המרכזי" (עדיין עם קומה אחת) (4).

בית א' – היום משרדי הכפר – בשנת 1937 נבנה בית א' ע"י שער הכניסה לכפר מצד ימין על מנת לקבל נוער עולה מרומניה. לבסוף היגיעה קבוצה של בני 18 ומעלה שנשלחו להקים את הקיבוצים מעגן, ניר עם וחניתה. המבנה שימש למגורי חניכים וצוות עד 1975 שבו שופץ והפך למבנה המשרדים של הכפר.

ביקור הנרייטה סאלד במאיר שפיה בשנת 1937 תרצ"ז השנייה משמאל היא הנרייטה סאלד "אם עליית הנוער", הראשון מימין הוא ד"ר א. פירסט (אפרת) מנהל הכפר ולידו ד. קסלמן רואה החשבון של הכפר, ביקור בחנוכה בגן הנוי. – שנת 1937

עקב ריחוקו של המקום ממרכזי היישוב ומעורקי תחבורה עיקריים, וכן הסביבה ההררית, ההגנה קיימה במקום קורסים ואימונים. החורשה והמבנים בכפר שימשו את חברי ההגנה. האימונים התקיימו ב"מערות טלימון" וב"בקעת שפיה".

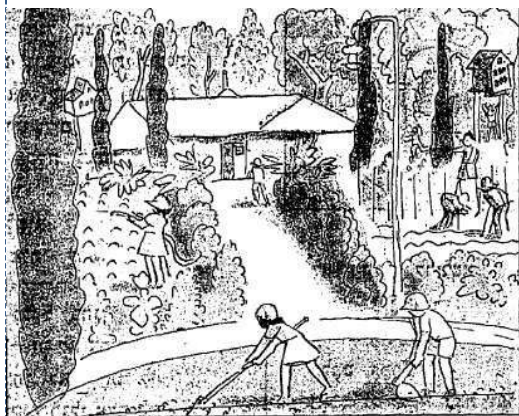
המבנה המרכזי

הגן המרכזי בחזית המבנה עם הפרגולות והסבכות

המבנה המרכזי בחזיתו הדרומית

תמונה ורישום הנראה כהעתק שלה. בארכיון של שפיה רשום עליה "המבנה המרכזי" אולם אין המבנה דומה לתעוד אחר שלו, יתכן וזוהי חזיתו האחרית ויתכן שזבו מבט על הבניין אחר, אולי חדר האוכל

"בית התרבות" שנבנה במקומו של "הבנין המרכזי", בשנת 1971 ובשנת 2014

תמונות מהווי המקום 1930-1935

במשך כ-25 שנה, הפעמון (חתיכת צינור כשאליו מחובר מטיל ברזל) היה תלוי על עץ אקליפטוס גדול ליד הכניסה לחדר האוכל.

מבשלים אופים ומנקים במטבח

פינים חדר האוכל

המכבסה בשנת 1930

כפר הילדים יהפוך רשמית ל"כפר הנוער מאיר שפיה" בשנת 1957 כאשר ייחתם הסכם שיתוף פעולה בין "הדסה ארה"ב" לבין מדינת ישראל.

מיום היווסדו ועד עצם היום הזה, עברו בין כותלי הכפר אלפי נערים ונערות נושא החקלאות מהווה נדבך מרכזי בהוויה החינוכית וחניכי הכפר ותלמידיו משולבים במשק החקלאי המגוון שכולל רפת, לולים, גידולי שדה, יחידה לחקר בחקלאות אורגניק, כרמים, ואפילו יקב שמייצר מידי שנה כ 5000 בקבוקים של יין.

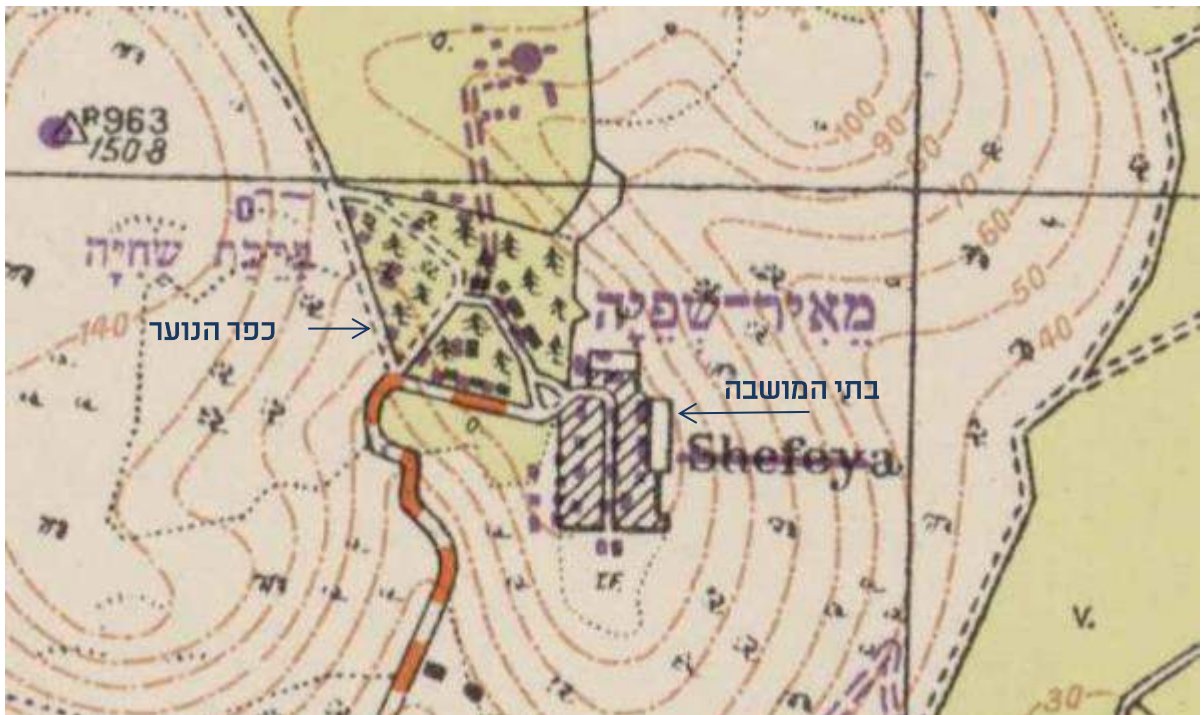
על פעילותו החנוכית זכה הכפר פעמיים בפרס שר החינוך (בשנת 1989 ובשנת 1999).

בשנת 2004 הכפר פתח את שעריו בפני תלמידים מיישובי הסביבה והוכר רשמית כ"בית ספר ייחודי על איזורי למדעי החיים והחקלאות". כיום לומדים בבית הספר קרוב ל 600 תלמידים, מחציתם במסגרת תכנית "מופת". החבירה ל"עמותת מופת" הזניקה את ביה"ס מעלה, והיום הוא נחשב כבית ספר מוביל במרחב החינוכי באזור.

המבנים הראשונים של המקום שומרו עד היום, על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. הם משמשים כיום מרפאה, מרכזיה פדגוגית של בית הספר. מגורי צוות ומבנה למגורי בוגרים. המבנים של כפר הנוער שופצו והורחבו עם השנים, לרובם נוספה קומה שנייה, חלקם הגדול כבר אינו דומה למבנה המקורי שנבנה לפני כמה שנים.

קטע ממפה מנדטורית מ-1942 (קנ"מ 1:20,000) עדכון על בסיס סקר משנת 1932 -מ.פ.י

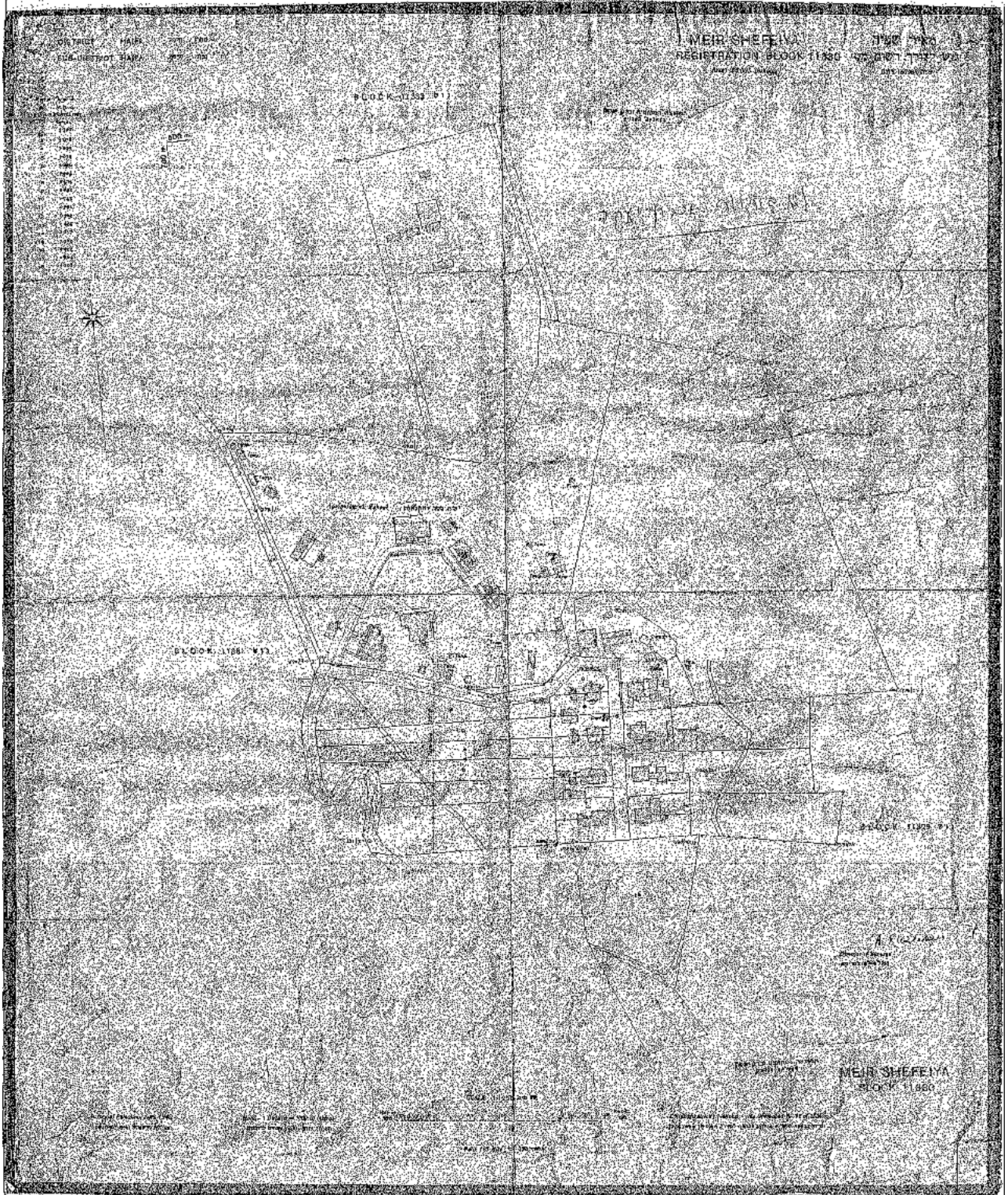

מפה מנדטורית מ-1957 (קנ"מ 1:20,000), עדכון על בסיס מפה מ-1942 - המרכז למיפוי ישראל

- השינויים הבולטים בין שנות ה-40 לשלהי ה-50 לפי המפות הם:
- המילה "שפייה" נמחקה ובקומה נרשם "מאיר שפייה".
 - נוספו מבני משק מאורי המגורים ובצפון כפר הנוער.
 - נבנתה בריכת השחייה.
 - חלק מהריבועים הסגולים הם למעשה חזרה על ריבוע שחור, כך שמדובר על שינוי במיקום השרטוט של אותו מבנה

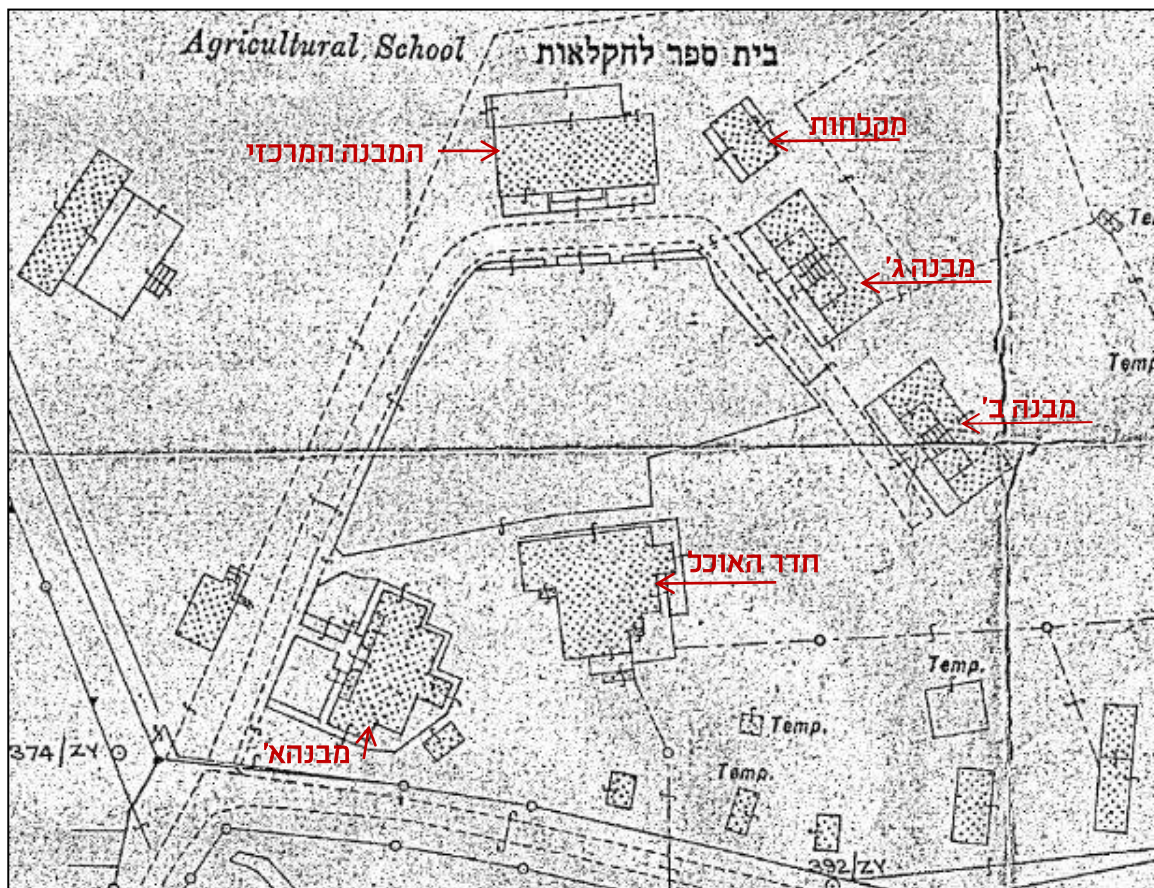

מאיר שפיה - מפה משנת 1940

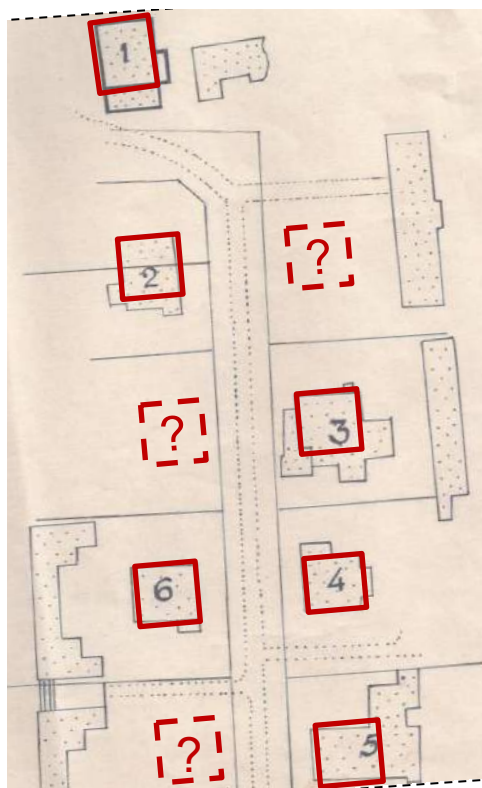
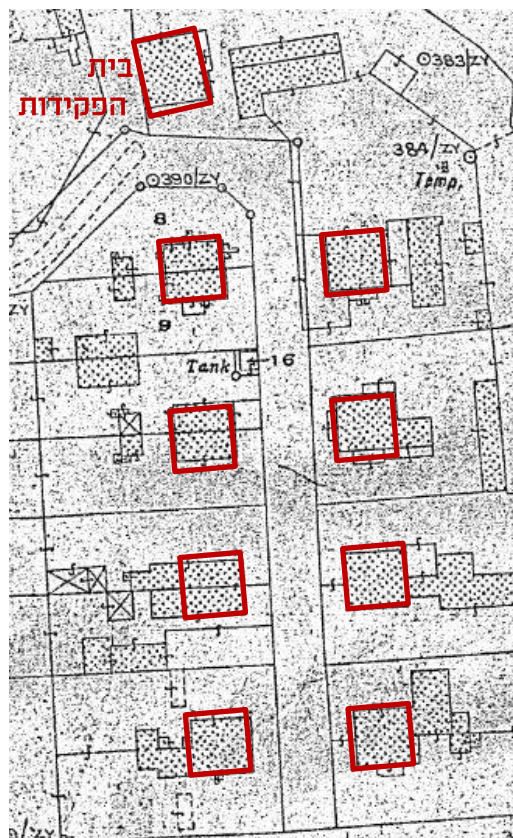

מאיר שפיה - גוש לצורך רישום 11300. מפה בקני"מ 1:250 ומדידות פלשתינה (אי"י) יפו 1940

כפר הנוער

בינוי המושבה

סקר המועצה לשימור אתרים משנת 1992 ורקע סטטוטורי

סקר המועצה לשימור אתרים

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנת 1992 סקר מבנים בחלק מישובי המועצה האזורית חוף הכרמל. בשפייה הוכנו כרטיסי אתר לאתרים הבאים:

1. בית של ימי ראשונים - המבנה סומן בגוש 10330 וחלקה 10
2. בית של ימי ראשונים - המבנה סומן בגוש 10330 וחלקה 11
3. בית של ימי ראשונים - המבנה סומן בגוש 10330 וחלקה 12
4. בית של ימי ראשונים - המבנה סומן בגוש 10330 וחלקות 8+9 (מבנה המרפאה, בית דוידסקו)
5. מבנה "בית יעקב" - מבנה המכבסה - סומן המבנה בגוש 10330 וחלקה 1
6. הברוש - הברוש המיתולוגי בעלייה לכפר מצד מערב של כביש הגישה.
7. מבנה +מגדל שמירה - התמונה המצורפת לכרטסת היא של בית הפקידות
8. בית משפחת אברוק - מבנה מוגרים - המבנה סומן בגוש 10330 וחלקות 5+6
9. בית המנהל הראשון - לא ברור לאיזה מבנה התייחסו בסקר, המבנה בתמונה לא אותר
10. בית מגורים צוות העובדים - קיימים כאלו מיני רבות, המבנה בתמונה לא אותר

המועצה לשימור אתרים התייחסה אך ורק למבנים של המושבה "שפיה" ולא התייחסה למבנים של הסנטוריום וכפר הנוער, אין התייחסות גם לנושא גן הנוי המרכזי.

רקע סטטוטורי

בבדיקה שערכנו בנוגע לתוכניות תקפות מצאנו שתוכנית חכ/18/ב "כפר הנוער שפיה" שאושרה ב-1985, וכן תוכנית איחוד וחלוקה חכ/מק/18/ו התקפות בשטח כפר הנוער אינן מתייחסות כלל לנושא השימור. כך, למעשה אין עד היום הגנה סטטוטורית על המבנים לשימור.

חשיבות שימור הצמחייה בכפר

חשיבות עצומה יש לשימור הצמחייה בכפר. גן הנוי המרכזי נשמר בצורה חלקית - יש לדאוג לשימור בעצים העתיקים שיש בכפר הנוער - החל מהעצים סביב 'הגן המרכזי' לפני בית התרבות, פיקוסים לאורך הרחוב שלפני בית א' ב' וכו', אקליפטוסים עתיקים שעדיין שרדו, שאריות חורשת האורנים, וושינגטוניות מקוריות וכו'. ברחוב המושבה לשעבר היה עד לא מזמן פיקוס ענק לכיוון מזרח שנכרת. יש להכין סקר עצים ולהתייחס אל הצמחייה כאל חלק ממורשת הכפר.

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור

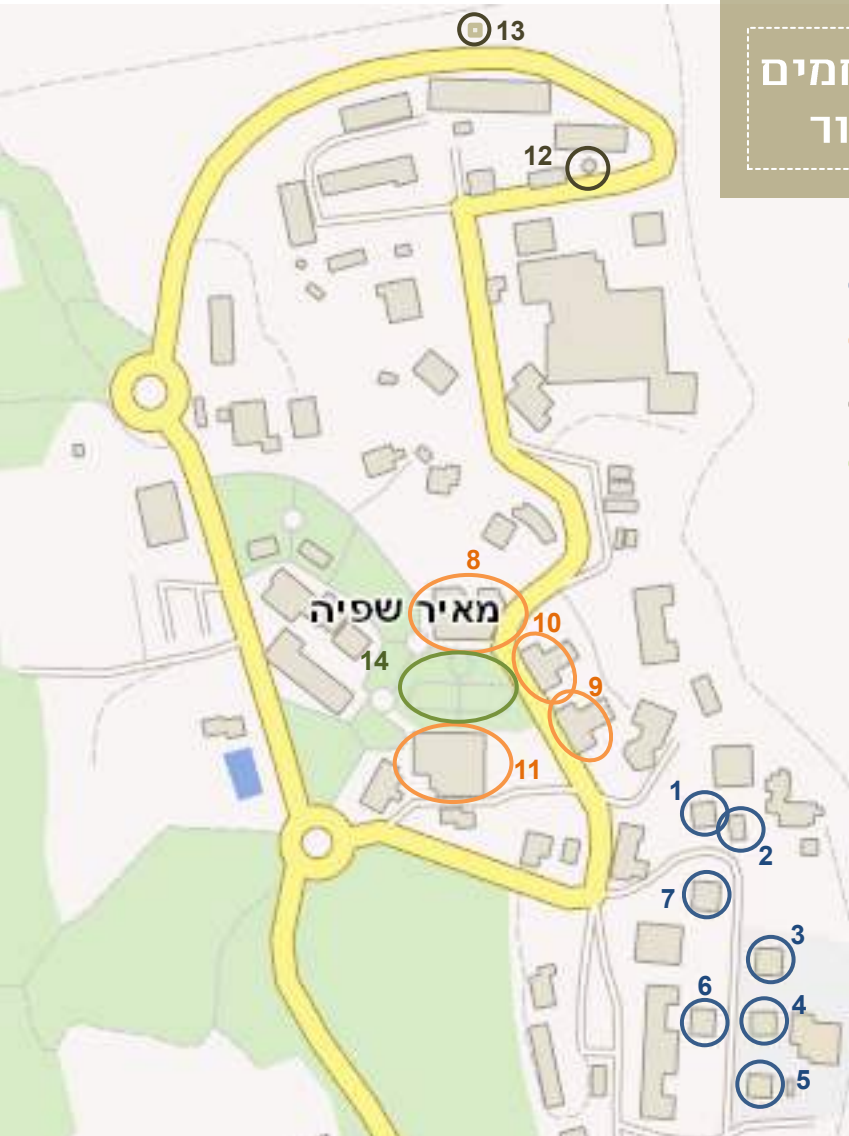
מקרא:

- שפיה המושבה
- כפר הנוער
- מבנים ככלים
- מתחמים פתוחים לשימור

למבנים המסומנים בכתום:

- המבנה המרכזי (8)
- חדר האוכל (11)
- בית ב' (9)
- בית ג' (8)

ישנה חשיבות היסטורית ומיקומם והמסה שלהם נשמרה, אבל לאור השינויים הרבים והמשמעותיים שנעשו במבנים אלו, אין הם נכללים ברשימת המבנים באופן פרטני, מומלץ לשמור על הדופן הפונה לגן המרכזי בלבד.

מס'	תאור מבנה	גוש	חלקה	ייעוד
1	מרכז מורשת	11330	1	בית הפקידות - מבנה אבן דו קומתי
2	בית יעקב	11330	1	מבנה אבן ששימש בעבר כרפת וכמכסה
3	מבנה מגורים	11330	10	מבנה אבן חד קומתי ששימש בעבר למגורי שתי משפחות
4	מבנה מגורים	11330	11	מבנה אבן חד קומתי ששימש בעבר למגורי שתי משפחות
5	מבנה מגורים	11330	12	מבנה אבן חד קומתי ששימש בעבר למגורי שתי משפחות
6	מבנה מגורים	11330	5+6	"בית אברק" מבנה אבן חד קומתי ששימש לשתי משפחות
7	מרפאה	11330	8+9	בית משפחת דוידסקו, שהפך למרפאה
12	אסם הגרעינים	11330	18	סילו מבטון - סגור עד לתחתית בקירות
13	עמדת שמירה	11333	9	עמדת שמירה מבטון - כנראה בריטית
14	גן הנוי	11330	1	גן הנוי המרכזי בין חדר האוכל למבנה המרכזי
15	הברוש	11331		הברוש המיתולוגי בעלייה לכפר

מקורות

1. מפה מנדטורית משנת 1935 (קנ"מ 1:100,000) - אתר המפות הממשלתי
2. SURVAY OF PALESTIN -HAIFA SUB-DISTRICT - NORTHEN HAIFA-IJZIM, מ1942
3. SURVAY OF PALESTIN -HAIFA SUB-DISTRICT - NORTHEN HAIFA-IJZIM, עדכון למפה מ1942 העדכון נעשה בשנת 1956, והמפה הודפסה ע"י מחלקת מדידות ישראל בשנת 1957 - מ.פ.1.
4. מאיר שפיה - גוש לצורך רישום 1:1300. מפה בקנ"מ 1:1250 ומדידות פלשתינה (אי") יפו 1940 - ארכיון זכרון יעקב
5. רקע פוטוגאומטרי של אתר GOVMAP - המרכז למיפוי ישראל
6. חוברת "מבנים בשפייה שהוכנה עפ"י ראיון עם מר יוסף דשבסקי ונמצאת בארכיון שפייה.
7. רישומים ושרטוטים של מבני המושבה שפיה מ-1989 - חלק מחוברות תוכניות חזיתות וחתכים של המועצה לשימור אתרים.
8. פגישה עם מנהל כפר הנוער - יורם פניאס וסיור בכפר
9. סיור עם שגיב כהן-ירון - האחראי על "מרכז זאב סובול למורשת כפר הילדים והנוער מאיר שפיה"
10. אתר האינטרנט של "מרכז זאב סובול למורשת כפר הילדים והנוער מאיר שפיה" - <http://archive.shfeyah.org.il/tr>
11. מסמכים כתובים הנמצאים במשרדי הנהלת הכפר.
12. סיור עם רן חדוותי מהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

תודות

ברצוני להודות מנהל הכפר מר יורם פניאס מנהל הכפר מאיר שפייה, למר שגיב ירון כהן על הלווי הסיורים וההסברים, למנהלת ארכיון זכרון יעקב הגב' תלמה בחור ולמר רן חדוותי מהמועצה לשימור אתרים שסייעו לי רבות באיסוף החומר.

סקר מבנים ומתחמים לשימור מאיר שפייה

מס'	תיאור כללי ומצב שימוש נוכחי	שנת הקמה, רקע היסטורי	גוש חלקה	שם האתר	
 	 	<p>נבנה בשנת 1904 כבית מגורים לפקידי הברון ושמש בתפקיד זה עד שנת 1923. במקור היו לו גג רעפים ומדרגות עץ. בקומה הראשונה שני קמרונות אבן מאורכים מרשימים. בקומה השנייה מרפסת פתוחה לנוף. לאורך השנים המבנה שימש גם לשימושים אחרים ובשנות ה-80 הייתה בו מכבסה למטה ומגורים למעלה.</p> <p>בשנות ה-90 שומר המבנה ע"י המועצה לשימור אתרים כמרכז מורשת הכפר ולפני כשנתיים שופץ והפך ל"מרכז זאב סובול למורשת כפר הילדים והנוער מאיר שפיה".</p> <p>המבנה מתוחזק ופעיל כמרכז מבקרים וחדר ישיבות בחלקו התחתון ובחלקו העליון משרדים.</p> <p>קיימות תכניות שימור לרחוב הותיק, שהוכנו ע"י המועצה לשימור אתרים במשרדי הנהלת שפיה</p>	<p>גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>בית הפקידות</p> <p>היום מרכז זאב סובול למורשת כפר הילדים והנוער מאיר שפיה</p>	<p>1</p>
 		<p>בשנת 1992 עדיין היה עם גג הרעפים המקורי ושמש כמכבסה</p> <p>בשנות ה-90 שומר המבנה ע"י המועצה לשימור אתרים ולפני כשנתיים שופץ יחד עם בית הפקידות</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפיה גוש 11330 חלקה 1</p> <p>הוקם בתחילה כרפת של המושבה</p>	<p>בית יעקב</p>	<p>2</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מאיר שפייה

		<p>נבנה ב-1890 כבית דו משפחתי, מבנה אבן מטויה. כיום הראשון מצידו המזרחי של הרחוב. מתוך שמונה שנבנו ברחוב ארבע מול ארבעה. במקור היו שלושה חדרים: חדר מגורים, חדר אורחים ומטבח. במפה של 1940 רואים שכבר הוסיפו לו תוספת מאחור ועם השנים נוספו לו תוספות אחרות. שופץ לפני כ-15 ע"י המועצה לשימור אתרים. המבנה יציב מתוחזק ומאוכלס אבל יש לו בעית רטיבות קפילרית קשה</p>	<p>גוש 11330 חלקה 10</p> <p>מראשוני בתי המושבה</p> <p>כיום מגורים</p>	<p>3</p>
		<p>נבנה ב-1890 כבית דו משפחתי, מבנה אבן מטויה. אמצעי מתוך השלשה בצידו המזרחי של הרחוב. במקור היו שלושה חדרים: חדר מגורים, חדר אורחים ומטבח. במפה של 1940 היה כמעט ללא שינוי ועם השנים נוספו לו תוספת אחורית. שופץ לפני כ-15 ע"י המועצה לשימור אתרים. המבנה יציב מתוחזק ומאוכלס אבל יש בעית רטיבות קפילרית קשה</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 11</p> <p>מראשוני בתי המושבה</p> <p>כיום מגורי סגל</p>	<p>4</p>
		<p>נבנה ב-1890 כבית דו משפחתי, מבנה אבן מטויה. הדרומי בצידו המזרחי של הרחוב. במקור היו שלושה חדרים: חדר מגורים, חדר אורחים ומטבח. במפה של 1940 היה עם תוספות שהתרבו עם השנים. שופץ לפני כ-15 ע"י המועצה לשימור אתרים. המבנה יציב מתוחזק ומאוכלס אבל יש בעית רטיבות קפילרית קשה.</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 12</p> <p>מראשוני בתי המושבה</p> <p>כיום מגורי סגל</p>	<p>5</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מאיר שפייה

	<p>לפי מסמכי המועצה לשימור אתרים "בית אברהם".</p> <p>נבנה ב-1890 כבית דו משפחתי, מבנה אבן מטויח. אחד מתוך שמונה שנבנו ברחוב ארבע מול ארבעה. במקור היו שלושה חדרים: חדר מגורים, חדר אורחים ומטבח. במפה של 1940 היה עם תוספת לכיוון מערב. כשבנו את המבנה החדש ממערב לו, כנראה פרקו תוספת זו. עומד נטוש, הטיח לא חודש וקירות האבן המקוריים נראים כמעט בכל החזיתות.</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקות 5+6</p>	<p>6 "בית אברהם" מראשוני בתי המושבה. כיום נטוש</p>
	 <p>נבנה ב-1890 כבית דו משפחתי, מבנה אבן מטויח. אחד מתוך שמונה שנבנו ברחוב.</p> <p>אפרים דוידסקו גר בבית משנת 1924 היה כאחראי על שאיבת המים והטיפול במשאבת המים, כשנחפרה הבאר, שהיה שותף לחפירתה, היה אחראי גם על הטיפול בבאר, כמו כן הקים מסגריה אפרים (וצוות עוזריו) עסק גם בתיקונים מכניים, כמו הקפיצים במיטות או נעילת חלונות ודלתות. אפרים היה כל בו. הוא ומשפחתו גרו כל השנים במושבה. בתו רחל (אולי) - היא בוגרת מחזור 27,</p> <p>עם השנים המבנה הפך למרפאה. שופץ לפני כ-15 ע"י המועצה לשימור אתרים. המבנה יציב מתוחזק ומאוכלס אבל יש בעית רטיבות קפילרית קשה</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקות 8+9</p>	<p>7 בית דוידסקו מראשוני בתי המושבה כיום מרפאה</p>
	 <p>אסם הגרעינים היה אחד מהמבני המשק הראשונים שנבנו וניתן לראות אותו במפה של 1940. מבנה בטון משושה וגבוה.</p> <p>הוא נבנה בצמוד ללולים. כיום כבר איננו משמש כאסם.</p>	<p>שפייה גוש 11330 חלקה 18</p>	<p>12 אסם הגרעינים</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מאיר שפייה

		<p>עמדת שמירה כנראה בריטית, מבטון. עומדת נטושה בצפון הכפר על מורדות ההר.</p>	<p>שפייה גוש 11333 חלקה 9</p>	<p>עמדת שמירה</p>	<p>13</p>
		<p>לגן זה אין ספור תמונות היסטוריות מיום הקמת הסנטריום ועד היום. חשוב לשמר אותו כפי שהוא.</p> 	<p>שפייה גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>גן הנוי המרכזי כולל הפרוגלות בחלקו הצפוני</p>	<p>14</p>
 <p>בשלט הירוק רשום "ברוש זה ניטע ע"י ישראל יהודה ניידרשמן בשנת תכ"ף-1820 . גן זה הוקדש ע"י בנו יגאל לזכר אביו ואחיו זאב ואריה ז"ל לזכרון עולם"</p>	 <p>1970</p>	 <p>1957</p>	<p>בעליה לכפר בצד מערב של כביש הגישה בגוש 11331. ניטע ע"י נידרמן מזכרון יעקב עם הקמת המושבה</p>	<p>עץ הברוש</p>	<p>15</p>

מבנים בכפר הנוער

בשנת 1904 נבנה מבנה סנטריום בצמוד למושבה, הסנטריום הפך לפנימיה לבנות לבית ילדים, לבית ספר חקלאי ולכפר נוער. ישנם ארבעה מבנים בכפר הנוער להם יש חשיבות היסטורית, אך מבנים אלו שוננו, למרבה הצער, בצורה כה משמעותית כי לא מצאנו לנכון להמליץ על שימורם כמבנה בודד. חשוב מאד, להערכתנו לשמר בארבעת מבנים אלו את החזית הפונה לגן הנוי המרכזי, ללא תוספות בניה לכיוון זה.

		<p>המבנה המקורי נבנה במקור כסניטוריום. בשנת 1904 ישראל בלקינד, הפך אותו למוסד חינוכי. המוסד קלט יתומים מניצולי פרעות קישינב.</p> <p>בשנת 1923 מוקם במקום "מעון ליתומות" ממלחמת העולם הראשונה. בשנת 1925 הוא הפך לכפר הילדים מאיר שפייה ואח"כ לכפר הנוער. המבנה היה תמיד "המבנה המרכזי" שבו בהתחלה הנהלה המרפאה ותחנת נוטרים.</p> <p>בשנות ה-60-50 הוסב לאולם תרבות ושונתה החזית המפורסמת שלו. לפני מספר שנים הפך לאולם תרבות ושונה לבלי הכר, כולל העתקת כיוון הכניסה הראשית.</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>הבנין המרכזי</p>	<p>8</p>
		<p>בנין מגורי הבנים בכפר הילדים. במקור נבנה בקומה אחת עם גג רעפים, אח"כ שונה והוספה לו קומה שנייה (בתמונה רואים את עבודות הבניה).</p> <p>בעשור האחרון צורף לו אגף ניצב בחלקו המערבי והכניסה למבנה שונתה לכניסה מהחיבור בין החלק החדש למקורי.</p> <p>המבנה מתוחזק ומאוכלס</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>בית ב'</p>	<p>9</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מאיר שפייה

	 	<p>בנין מגורי הבנות בכפר הילדים. במקור נבנה בקומה אחת עם גג רעפים, אח"כ שונה והוספה לו קומה שנייה (בתמונה רואים את עבודות הבניה). בעשור האחרון צורף לו אגף ניצב בחלקו המערבי והכניסה למבנה שונתה לכניסה מהחיבור בין החלק החדש למקורי. המבנה מתוחזק ומאוכלס</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>בית ג'</p>	<p>10</p>
		<p>חדר האוכל הוא המבנה שנשאר הכי אוטנטי מבין ארבעת המבנים. בחזיתו הפונה לגן הנוי. הוספו לו עם השנים מבנים של מטבחים, ומבני שירות ואחזקה. יש לשמור על החזית שלו כלפי הגן</p>	<p>כפר הנוער מאיר שפייה גוש 11330 חלקה 1</p>	<p>חדר האוכל</p>	<p>11</p>
					

עתלית

סקר שימור קיים במסגרת תוכנית המתאר לעתלית

בשנים האחרונות עומד משרד אדריכלים קלאודיו מלול בראש צוות מתכננים אשר עומלים על הכנת תוכנית מתאר חדשה לעתלית. התוכנית נקראת 303-0161620 והיא לפני הפקדה בהליכי אישור של רשויות התכנון.

התוכנית עברה מספר דיונים בוועדה הארצית ובוולחוף, והיא כעת בעדכונים לקראת הפקדה.

בשנת 2010 במסגרת הכנת תוכנית המתאר החדשה לעתלית הוכן נספח ארכאולוגיה ושימור מקיף ומעמיק לעתלית אשר למשרדנו היה בו חלק.

הנספח מכיל שלושה חלקים:

1. סקירה מרחבית - החלק הראשון של הנספח, אשר הוכן ע"י צוות הליבה של התוכנית בראשותו של אדר' קלאודיו מלול.
 2. רשימת מבנים ואתרים לשימור - טבלאות סקר אשר הוכנו במשותף ע"י דר' אהוד גלילי, אדר' נעמה נאמן מזרחי מהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ואדר' טל פרידמן ממשרד מעשה שימור.
 3. תשריט משולב המסומנים בו מעבר מוקדי ענין, וביקור, עתיקות, לשימור, נוף וסביבה - התשריט הוכן ע"י צוות הליבה בראשותו של עורך התוכנית אדר' קלאודיו מלול.
- מצורף נספח הסקירה המרחבית, הכולל התשריט וטבלאות סקר במוך נספח השימור לתוכנית המתאר.

נספח שימור

סקירה מרחבית – צוות ליבה

רשימת מבנים ואתרים לשימור

עורכים: אדר' טל פרידמן ראודניץ- "מעשה שימור"
אדר' נעמה נאמן מזרחי – המועצה לשימור אתרים
דר' אהוד גלילי

א. מחקר מרחבי

1.א אלה תולדות....

לימוד שלבי ההתפתחות של היישוב עתלית לאורך ההיסטוריה חושף מארג עשיר ומסועף של "סיפורים" שונים הנפרשים על המרחב כרשתות דייגים, בריבוד עתיר שכבות ועקבות. לאורך למעלה מ- 10,000 שנה נוכח האדם באזור זה, תוך אינטראקציה דינאמית עם משאבי הטבע המיוחדים שלו והשתלבות בתמורות ההיסטוריות שפקדו את הארץ:

- מהתקופות הפרהיסטוריות הקדומות לתקופת האבן החדשה (הניאוליתית)
- מתקופת הברונזה ותקופת הברזל, לתקופה הפרסית (התרבות הפיניקית).
- מהתקופה ההלניסטית לאימפריה הרומית.
- מהתקופה הביזנטית, דרך התקופה המוסלמית עד התקופה הצלבנית.
- בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית.
- בתקופת ראשית ההתיישבות הציונית.
- בתקופת המנדט הבריטי.
- מאז קום המדינה.

בכל התקופות האלה השתלשלה במרחב עתלית של היום סדרה של סיפורים שונים - כל אחד עם הפרקים והמקצב שלו, כל אחד עם עוצמתו הסגולית, כל אחד עם הפואטיקה המיוחדת שלו, בין אפית ללירית - שמתוכם נזכיר:

- סיפור הכרמל והים.
- סיפור התנועות הדרכים והמעברים.
- סיפור החיטה והפעילות החקלאית.
- סיפור המלח והפעילות התעשייתית.
- סיפור הים והפעילות הנמלית.
- סיפור הכורכר והחציבה.
- סיפור הציפורים
- סיפור הביצורים והפעילות הצבאית
- סיפור העלייה וההעפלה
- סיפור הקבורה וההנצחה
- סיפורי אנשים ועדות

הכרמל

הים

החציבה

המלח

הביצורים

האנשים

איור 1 מסיפורי עתלית

בין כל אלה התרחשו במשך הזמן ממשקים וחיבורים רבים - חלקם גלויים ומובנים וחלקם סמויים ולא צפויים – אשר הטביעו משמעויות עמוקות ומורכבות וערך סמלי איקוני לאתרים ולתעודות הפזורים בשטח: כל אלה הם שורשי כוח הזהות המקומית העמוקה, ומחוללי הקסם של יישוב בעל מורשת וזיקה רלוונטית לאוכלוסיות רחבות.

2.א סקירת תולדות עתלית

התקופות הפרהיסטוריות והעת העתיקה

האדם הופיע באזור הכרמל כבר בתקופה הפליאוליתית - לפני כחצי מיליון שנה - באזור נחל מערות ואתרים נוספים בחוף הכרמל הצפוני ובמורדות הכרמל. מדובר על קבוצות ציידים מהסוג של "הומו ספיאנס" בתהליך נדידה ממקורו הקדום במרכז אפריקה לעבר האזורים של הסהר הפורה ושל מסופוטמיה.

באותם התקופות עדיין פקדו את אזורנו שינויים אקלימיים חריפים הכרוכים בין היתר בהתרוממות מפלס הים עד כ - 10 מ' מעל המפלס הנוכחי, ובירידה דרסטית חזרה של כ - 100 מ' שגרמה לחשיפה של רצועת חוף ברוחב מספר קילומטרים.

תמורות אלה, מלוות בתנודות חדות של הטמפרטורות ומשטר המשקעים, גרמו לקשיי הסתגלות מרובים לבני אדם החיים באזור, כמו למינים השונים של חי וצומח, אשר התחלפו בהתאם לעמידותם לתנאים הסביבתיים המשתנים.

רכסי הכורכר היוו בעבר מכשול לזרימת הנחלים מההר אל הים. כתוצאה מכך, נוצרו ביצות ממזרח לרכסים שמנעו התיישבות קבע בחלקים נרחבים מחוף הכרמל. נחל אורן זרם בתקופה קדומה בתוואי צפוני יותר, באזור בו נמצא נחל מגדים היום. אפיק נחל אורן שנע דרומה חייב לחצוב לו מעבר חדש ברכס הכורכר. החוקרים חלוקים לגבי סוגיית מועד חציבת הרכס, ומניחים שהתהליך היה מדורג, בחלקו טבעי ובחלקו מעשה ידי אדם. חציבת הפרצות למעבר הנחלים דרך הרכס וניקוז הביצות מיוחסים בדי"כ לתקופה הרומית - ביזנטית ונעשה בהן שימוש מחודש בתקופה הצלבנית.

עם התיישבות התנאים הגיאוגרפיים, התאפשר תהליך הדרגתי של ביות צמחים ובעלי חיים, ובעקבותיהם הגיע גם למרחב זה של כדור הארץ המהפכה החקלאית של התקופה הניאוליתית. בשלב זה, לפני כ - 11,000 - 7,000 שנה, אנו מוצאים שרידים של יישובי קבע על רכסי הכורכר של חוף הכרמל ובקרקעית הים של מפרץ עתלית.

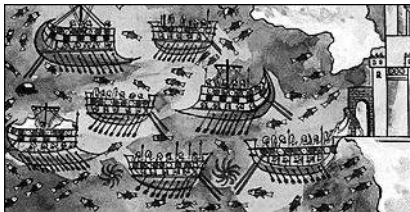
עתלית - ים

לפני כ- 30 שנה התגלו בקרקעית הים של המפרץ הצפוני בעתלית, כשלוש מאות מטרים מהחוף (בעומק של כ- 8-12 מ'), שרידי ישוב קדום מהתקופה הניאוליתית הקדם-קירמית (שבממצאיו לא מופיעים כלי חרס), אשר תוארך 6500-7100 לפנה"ס.

לפי הממצאים באתר, נראה שתושביו התפרנסו מדיג ומגידול חיטה וצאן. זהו אחד היישובים הפרהיסטוריים המוצפים השמורים ביותר בעולם: הבארות הבנויות

איור 2 אתרי התיישבות קדומה בחוף הכרמל

איור 3 ספינות "גויי הים" בציור קיר מצרי

איור 4 מפרצים לאורך חוף הכרמל

איור 5 באר המים בכפר הניאוליטי

איור 6 שרידי רציפים של הנמל הפניקי

איור 7 כתובת פניקית חרוטה בסלע עם האותיות "ע" "ת"

איור 8 מפת חופי הארץ בתקופה הרומית

איור 9 קולומבאריום הלניסטי

איור 10 אתר קבורה בחרבת מלחה

מאבנים, שהתגלו באתר, הן מהשמורות מסוגן בעולם ומשמשות הוכחה כי כבר אז ידעו כיצד להוציא מים מן הארץ.

הפיניקים

עם כנעני יורד ים, ישבו באופן מפורז לאורך חופי לבנון וצפון ארץ ישראל. הישוב הפניקי שנחשף בעתלית מתוארך מתקופת הברזל והתקופה הפרסית. היישוב השתרע כנראה בין הים לרכס הכורכר, ושרידי הנמל שלו יחד עם כמות גדולה של ספינות טרופות בקרקעית הים, מעידים על טכנולוגיה ימית מפותחת ועל פעילות נמלית ענפה. לנמל הפיניקי בעתלית חשיבות כנמל "חד תקופתי" שלא נבנן עליו נמלים מאוחרים יותר. באזור חרבת קרתה נמצאה כתובת פניקית עם האותיות "ע ת" המתנוססת כסמל על סלע הכורכר ומהווה רמז קדום ראשון לשמה של היישוב.

התקופה ההלניסטית

בתקופה זו יש עדות שהתקיימו בעתלית מפעלי מלח (כיום בשטח הבסיס הצבאי) חפירות הצלה שנערכו בשנת 2006 במסגרת פיתוח של אחת השכונות החדשות בצפון עתלית חשפו מבנים של יישוב הלניסטי מהתקופה הסלאוקית (מאה 2 לפני הספירה) וביניהם יסודות של בית דו קומתי ושרידים של קולומבאריום עגול בקוטר של 10 מ' הנחשב הקדום מסוגו בארץ.

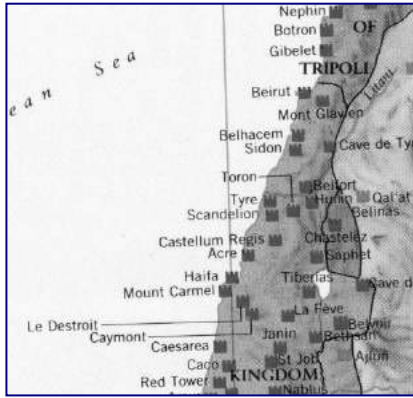
התקופה הרומית

הישוב נכלל בתחומי הטריטוריה של **תל דור** השוכן כ- 10 ק"מ מדרום לעתלית. בתקופה הביזנטית נחלקה **ארץ ישראל** לשלוש פרובינקיות: פלסטינה פרימה (הראשונה), פלסטינה סקונדה (השנייה) ופלסטינה טרטיה (השלישית). בשלב זה הישוב בעתלית נקרע מתחומי פניקיה ונספח אל פלסטינה פרימה שבירתה **קיסריה**.

בדרומה של עתלית, על המשך רכס הכורכר מזרחית לכביש החוף, נמצאת חירבת מלחה, יישוב מהתקופה הרומית ביזנטית עתיר שרידים של מבנים ומתקנים חקלאיים ומכלול מרשים של מערות קבורה חצובות בסלע הכורכר. עליו הוקם בראשית המאה העשרים הכפר הארמני "שיח אברק".

ימי הביניים והתקופה הצלבנית

מרחב ארץ ישראל היה אחד הראשונים שנכבש על ידי צבאות האסלאם שממרכזו חצי האי ערב התפשטו מזרחה במאה השביעית לספירה. אין עדויות של נוכחות פעילה ברצועת החוף אשר בתקופה זאת יורדת למצב של שפל וחורבן. עם זאת, כנראה דרכי החוף המשיכו להוות תשתית תנועה לצליינים ועולי רגל שביקרו בארץ הקודש.

איור 10 מצד לה דטרוא במערך הביצורים הצלבניים האזורי

איור 11 מצד לה דטרוא - מבט כולל

איור 12 מצד לה דטרוא

איור 13 מפת המחוז של קיסריה במאה ה-12

תשתית זו תהווה בסיס שליטה במרחב לממלכת הצלבנית אשר הוקמה בארץ בתחילת המאה ה-12, והותירה מבנים מפוארים המטביעים חותם ייחודי למרחב חוף הכרמל.

מצד 'לה דטרוא'

מצודת דוסטרי, ובה חיל מצב מצומצם של אבירים, שתפקידו היה להגן על עוברי אורח ושיירות מפני שודדים. המצודה נבנתה מעל לקניון צר ותלול שיוצר נחל אורן, החוצה את רכס הכורכר, ומכאן שמה: "Districtum Destroit" מצודת המייצר.

כאמור מזרחית לרכס הכורכר יצרו המים מנחל אורן ביצות, אשר הפכו את המעבר במקום לבלתי אפשרי. צוואר הבקבוק בין הביצות לחוף הים כונה 'המעבר הצר' ('Districtum') והיה נתון להתקפות שודדים.

המצד הצלבני הראשון באזור, נבנה בשנת 1132 על יסודות השרידים של המצודה הפניקית של חירבת קרתה, ובה ישב חיל מצב מצומצם של אבירים על מנת לאבטח את 'המעבר הצר', בו עברו עולי הרגל בדרך מעכו לירושלים. כפי שנראה במפה של האזור המצודה הייתה בגבול בין המחוזות הפיאודאליים של חיפה וקיסריה לפי החלוקה של הממלכה הצלבנית.

מבצר עתלית ('מבצר עולי הרגל' - 'Castellum Peregrinum')

אחרי מסע הצלב השלישי (1189-1192), גבר לחצם של המוסלמים על גבולות הממלכה הצלבנית במזרח, והיא נדחקה לערי החוף המבוצרות של ארץ ישראל. בתקופה זו, אחרי שאיבדו את ירושלים, הייתה עכו לבירת ממלכת הצלבנים. התחרות עם מסדרים צלבניים אחרים והעדר גישה נוחה לספינות הסוחר של המסדר הניעו את הטמפלרים להקים לעצמם את מבצר עתלית בשנת 1218. במהלך חפירת היסודות הם נתקלו באוצר מטבעות זהב (ככל הנראה שרידים פיניקים) ובמעייין מים חיים, והאמינו כי אלה הם אותות משמים.

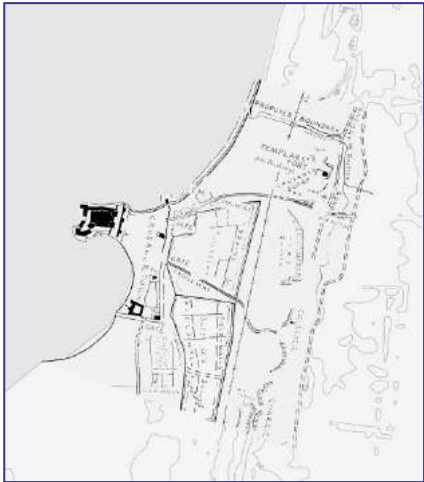
להבדיל מביצורים צלבניים אחרים ברחבי הארץ, אשר נבנו על שרידי מבנים אסלאמיים קדומים, תוך שיקומם והתאמתם לצורכיהם, תוכנן מבצר עתלית ונבנה מראשיתו ועד סופו על ידי הצלבנים (אם כי כנראה זה לא היה הבניין הראשון שהוקם על חצי האי אי פעם). אבני הבנייה נחצבו ברכס הכורכר המקומי והובלו למקום באמצעות פרדות.

בעת החציבה, הקפידו הצלבנים להשאיר קיר תלול וזקוף ברכס הכורכר, לאורך מאות מטרים, שבו ארבעה מעברים מוגנים בעמדות שמירה. קיר זה היה קו הגנה ראשון, שנועד לבלום התקפה צפויה של פרשים ממזרח. כקו הגנה שני שימשו "חומת הים" וחפיר יבש, אשר נמשכו מהחוף בצפון ועד חוף המפרץ

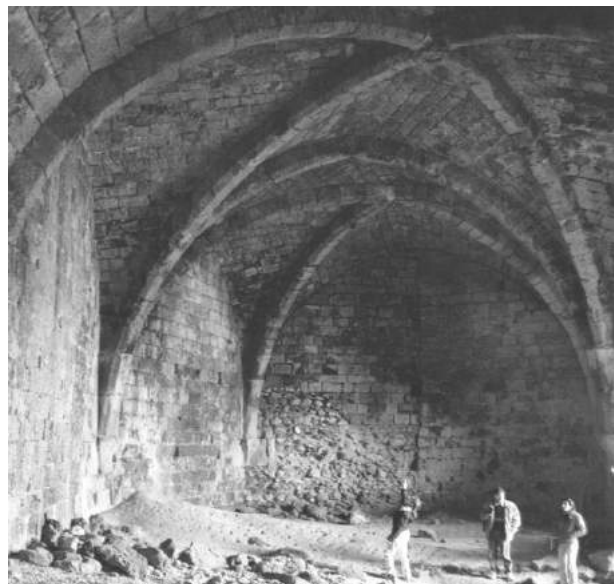
איור 14 מבט אל מבצר עתלית ממזרח

בדרום, וניתקו בכך את חצי האי והמבצר מהעורף היבשתי. חומה ובה שלושה מגדלים גבוהים, שאחד מהם השתמר עד ימינו, שימשה כקו הגנה שלישי. חומה עבה נוספת עם מעברים גבוהים שהותאמו למעבר פרשים, ובה שני מגדלי עוז (מגדלים בתוך המבצר ששימשו לניהול קרב הגנה), השלימה את מערך הביצורים. מאחורי הביצורים נבנתה מערכת מורכבת ומפוארת של אולמות ענקיים, כנסייה מתומנת - כמקובל אצל הטמפלרים - אורות, מחסנים ומתקנים אחרים.

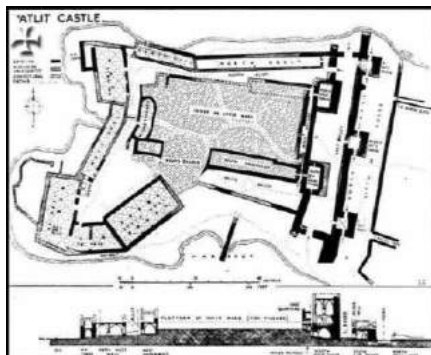

איור 15 מערכת הביצורים סביב למבצר

בין המבצר ובין החומה החיצונית התפתח ישוב, שהתבסס על חקלאות, דייג ותעשיית מלח. בשנת 1265 פרצו הממלוכים את החומה החיצונית וכבשו את הישוב. המבצר לא הותקף ונותר המעוז הצלבני האחרון במזרח התיכון לאחר נפילת עכו בידי הממלוכים. בשנת 1291, שישה שבועות לאחר שאחרוני הצלבנים נטשו את המבצר לעבר קפריסין, גילו הממלוכים כי המבצר ננטש והרסו את שערו ומגדליו.

איור 18 אולם עם קמרונות צלב צלבניים שנשמר בשלמותו מתוך הקומפלקס של המבצר

איור 16 שחזור של התכנית והחתך של המבצר

חשיבותה של ארץ ישראל עבור הממלוכים הייתה בעיקר כשטח מעבר בין המרכז השלטוני בקהיר לבין בירת המחוזות הצפוניים של הסולטנות בדמשק, וכן כחזית אל מול איום הפלישה המונגולית. בתקופה זו, בירת החלק הצפוני של הארץ הייתה צפת, ועתלית שמשה כבירת מחוז.

איור 17 מבט למבצר מתוך המפרץ הגדול

בשנת 1512 הסולטאן סלים הראשון "האמיץ" (Yavuz Selim Sultan) עלה לשלטון של האימפריה

איור 19 מפת המרחב בתקופה הממלוכית

העות'מאנית, והרחיב את גבולותיה במזרח התיכון. בארץ בתקופת השלטון העות'מאני מרכזי השלטון עברו לערים עכו וירושלים. מישור החוף היה מחולק בין יחידות שלטוניות שונות, ועתלית הייתה שייכת למחוז גינין. עם ביסוס השלטון החדש, מהמאה ה-16 החל האזור להתפתח מבחינה כלכלית וקמו בו יישובי קבע ואזורים חקלאיים. עד סוף המאה ה-19, השתמשו הסולטאנים העות'מאנים באבני המבצר הצלבני לבניה בעכו, חיפה, יפו ואפילו ביירות.

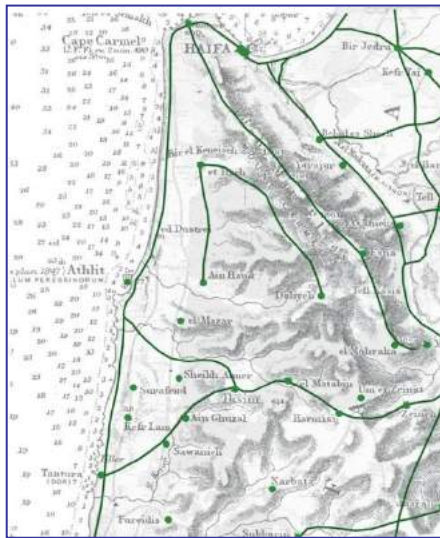
בשנת 1738 כבש דהאר אל עומר, שליט הגליל, את אזור עתלית וטנטורה, הרס את הכפרים והעלה אותם באש (ב-1773 הגיע עד יפו). למרות שהאזור היה אזור שוליים מבחינה כלכלית, כדאי היה להחזיק בו משתי סיבות:

- שימש כמקור הכנסה נוסף - הפלאחים בכפרים שילמו מיסים.

- שליטה באזור כבסיס כוח המבטיח ומחזק את השליטה בחיפה.

בשנים 1738 - 1785 חוף עתלית מהווה אזור מחלוקת בין שליטי

צידון ודמשק. הכפר הערבי עתלית ממוקם בתוך המבצר. בעשרים השנים שבין 1785-1804 - גיזאר פאשה שולט במחוז דמשק וצידון ובתוכה עתלית. כתוצאה ממדיניות קשה ואכזרית של השלטון, ננטשים חלק מהכפרים ובאופן כללי בכמות האוכלוסייה באזור נרשמת ירידה ניכרת.

איור 20 מערך והיישובים באזור הכרמל והחוף בתקופה העות'מאנית הדרכים

בשנת 1837 - רעידת אדמה חזקה גרמה הרס גדול במבצר- אשר כבר ניזוק רבות מהשימוש החוזר באבניו לבניה של השליטים העות'מאנים - והביאה אותו למצב של חורבן המוכר לנו היום.

בין חורבות המבצר המשיכה להתגורר קבוצה קטנה של פלחים, "מסכנים ומוזנחים" על פי התיאור של סר לורנס אוליפנט ביומנו משנת 1882.

בשנת 1862, הכפר עתלית מופיע כנקודה יחסית מבודדת על הדרך הראשית לאורך החוף.

ראשית ההתיישבות הציונית : מושבות הברון

בתקופת העלייה הראשונה רכש הברון דה רוטשילד אדמות רבות באזור חוף הכרמל מידי הממשלה הטורקית ומידי תושבים ערבים, יחד עם החברות יק"א ופיק"א. על מנת לממש את החזון של התיישבות יהודית חדשה בארץ ישראל. בקצב מהיר קמו המושבות החדשות והונחו היסודות לפיתוח כלכלי של מרחב חוף הכרמל:

איור 21 מפת אזור עתלית משנת 1862

איור 22 מפת המושבות העבריות

איור 23 המושבה הוותיקה של עתלית - תצ"א

איור 24 המושבה הוותיקה של עתלית - מפה מתוך יומן המתיישבים

איור 25 שדרת ה"ושינגטוניות" של חוות אהרונסון

1883 – ייסוד זיכרון יעקב
1892- הקמת יקב במושבה ומפעל לבקבוקים בטנטורה ('המזגגה').

1889 – ייסוד בת שלמה
1890 – רכישת קרקעות אום אל תות, אום-ג'מל (בת שלמה) ושפיה

1900-1912 - רכישת קרקעות בורג', ברייקה, מראח וסינדינה

1903 – ייסוד עתלית

- ייסוד גבעת עדה, הישוב התבסס על גידול כרמים, מטעים וגידולי שדה.

1919 - ניסיון להקים כפר דיג במבצר של עתלית.

1920 - ועדת המים מקימה כפר דיג בטנטורה ובקיסריה.

1922 – ייסוד בנימינה

1925 - הקמת מפעל לבשמים.

1929 – ייסוד פרדס חנה

התיישבות המייסדים בעידן השלטון העות'מאני.

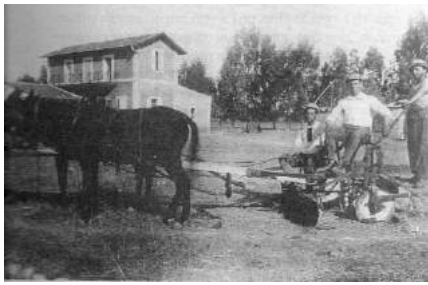
עתלית החדשה הוקמה בשנת 1903 (לאחר ניסיון ראשון בשנת 1901 אשר נכשל) והייתה אחת ממושבות הברון רוטשילד שיושבה בסוף תקופת העלייה הראשונה.

מועד זה מסמן את תחילתה החדשה של התיישבות קבע במקום, והתחלת הפרק של ההיסטוריה היהודית של עתלית.

המושבה החדשה הוקמה במורדות המזרחיים של רכס הכורכר, בסמוך למעבר הצלבני הדרומי, ומנתה 15 יחידות משק.

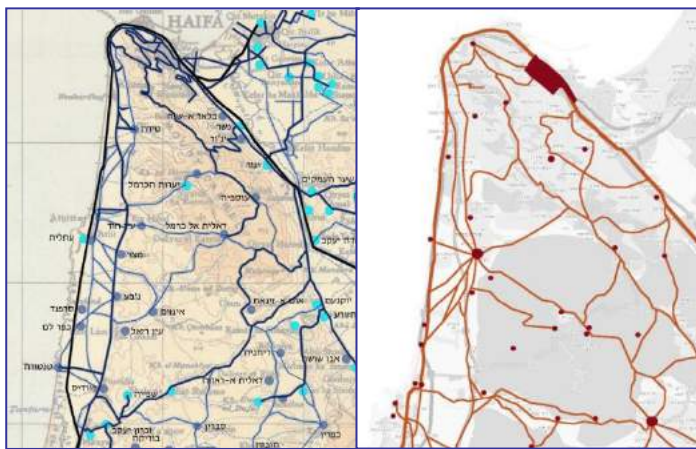
יומני המתיישבים מאותה תקופה מציינים את התלות של היישוב החדש ביתר המושבות של הברון מבחינה כלכלית חברתית ומנהלית.

בשנת 1910- הוקמה החווה לחקר חקלאי של אהרון אהרונסון אשר תמכה מבחינה מקצועית בפיתוח החקלאי של כל האזור.

איור 26 חוות הניסיונות של אהרון אהרונוסון

* יק"א - "חברת התיישבות יהודים", הוקמה על ידי הברון מוריס הירש בשנת 1891, במטרה לסייע ליישובם של יהודים פליטי האימפריה הרוסית באמריקה ובעיקר בארגנטינה.
 ** פיק"א - חברה להתיישבות יהודית בארץ ישראל, שהוקמה ב- 1924 על ידי הברון דה רוטשילד כממשיכתה של יק"א.

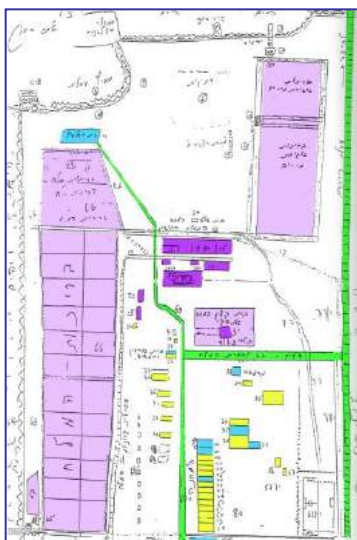

איור 27 יישובים ודרכים במישור חוף הכרמל במאה ה-XIX סכימה ומפה היסטורית

יישובים באזור בסוף המאה ה-XIX

בסוף תקופת השלטון העות'מאני היו פזורים באזור חוף הכרמל כפרים ערביים רבים חלקם בעלי עבר היסטורי צלבני ואף קדום יותר: צרפנד (כיום צרופה), עין עיזאל (כיום עין איילה), איגזי (כיום כרם מהר"ל), כפר לס (כיום הבונים), גיבע (כיום גבע כרמל ומצפה עופר). צפונית לעתלית הכפר טירה (היום טירת הכרמל) היווה מרכז לאזור הכפרי של מורדות הכרמל וחוף הכרמל.

תהליך ההתיישבות היהודית באזור נתקל באירועי התנגדות של התושבים הערביים באזור, אשר מוזכר בהיסטוריה של אותה תקופה כ"משולש הקטן", מעורב במתקפות רבות במסגרת המאבק על השליטה באפיק התנועה של כביש החוף. במהלך מלחמת השחרור כפרים אלה ננטשו לחלוטין.

איור 28 מפעלי המלח ו"עתלית-ב" מפה מתוך יומן המתיישבים

עתלית בתקופת המנדט הבריטי

לאחר מלחמת העולם הראשונה, ב- 1918, שטחי ארץ ישראל הופקדו תחת המנדט הבריטי לתקופה של 30 שנה.

בעתלית הוקמה באותה שנה 'ועדת המים', שמטרתה הייתה פיתוח הפעילות הימית, דהיינו הדיג והספנות העברית. הועדה הביאה לארץ דיגים יהודים ממזרח אירופה והקוקז וישיבה אותם לאורך החוף. עתלית הייתה יעד מועדף. בשנת 1919 הוקם כפר דיג במבצר עתלית, אך הוא ננטש בעקבות התפשטות של מחלת הקדחת.

למעשה מהתחלת שלטונם בארץ הבריטים הכירו במעמד אסטרטגי של עתלית, והקימו בה מחנה צבאי ותחנת משמר קטנה על החוף.

איור 29 מפעלי המלח
ו"עתלית ב" – תצ"א

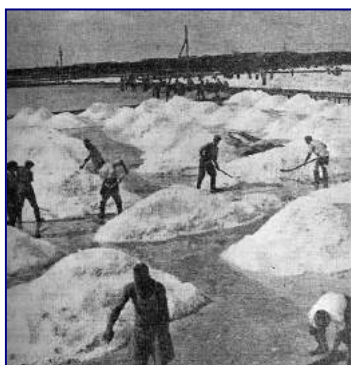
בשנת 1922 הוקם מפעל המלח בעתלית. ביוזמתם של מרדכי סודרין וישראל קסל בשותפת עם יק"א וההסתדרות הציונית. מקימי המפעל ייבשו את הביצות וניצלו את תכונות הקרקע להקמת בריכות אידוי של מים מלוחים מהים הסמוך ועם גידול אחוז המלח במים הועברו המים לבריכות אידוי סמוכות למפעל. שטח המפעל כולו היה כ-850 דונם. בשנותיו הראשונות התבסס המפעל על עבודת כפיים, חלקה עבודה לאורך השנה וחלקה עבודה עונתית בעת "קציר" המלח. בשנות ה-40 הועסקו במפעל כ-500 עובדים והוא ייצר כ-6,000 טון מלח בשנה.

עם הקמת מפעל המלח נבנתה בסמוך לו שכונה לפועלים שנקראה "המחנה" ותוספת אוכלוסייה זו תרמה להרחבת היישוב. בסוף שנות ה-20 הוקמה שכונה נוספת בסמוך לחברת המלח ע"י עולים ממזרח אירופה והיא נקראה עתלית ב'.

בשנת 1929 נבנתה בריכת מים כמאגר ששירת את מחנות הצבא ומחצבות הכורכר, אשר ספקו חומרי בניה לנמל החדש ולבניינים ציבוריים כמו בניין הטכניון. עם סלילת מסילת החוף מחדרה לחיפה, הוקמה תחנת רכבת, שניתן עדיין להבחין בשני המבנים שלה, צפונית לשפך נחל אורן.

הצבא הבריטי הקים בתוך מחצבות הכורכר בונקרים לאחסון תחמושת ומחסנים שונים ככל הנראה כחלק מהפריסה הלוגיסטית של הצבא במלחמת העולם ה II.

לקראת סוף שנות ה-30 הקימו הבריטים בעתלית מחנה מעצר לעולים שהגיעו ללא אשור ונתפסו. מחנה זה נסגר בתקופת המלחמה ונפתח מחדש בשנת 1945. אתר מחנה המעפילים שומר ושוחזר ומשמש מוזיאון לתולדות העלייה וההעפלה.

איור 32 עבודת פועלים במפעל המלח.

איור 31 עבודות חציבה (ככל הנראה לצרכי בניית הנמל).

איור 30 מפת שטחים מפותחים באזור עתלית, (תקופת המנדט הבריטי)

עתלית מקום המדינה עד היום

ערב הקמת המדינה מנתה המושבה עתלית כ-450 תושבים. לצד המושבה הוקמה מעברה גדולה שקלטה כ-2,500 עולים. המעברה הוקמה בשנת 1951-1953 ובה שוכנו בפחונים עולים מעיראק, ממרוקו ומרומניה. עולי המעברה הועברו במרוצת השנים לשכונת עמידר שבעתלית. בשנות השישים הביאו למעברה עולים ממרוקו, פולין, רומניה ותוניס אותם שיכנו לאחר מכן בשכונת קנדי. לאחר חיסול המעברה הוקם בעתלית מרכז קליטה ששימש לקליטתם של עולים מרוסיה ואתיופיה.

בשנות השמונים והתשעים עברה על היישוב תקופה של פיתוח במהלכה גדלה האוכלוסייה מכ - 2,300 תושבים ב- 1983 עד ל- 3,900 תושבים בשנת 1995. עלייה זו יכולה להיות מוסברת בחלקה הקטן בגל העלייה מרוסיה בשנות ה-90 אבל היא בעיקר ביטוי לפיתוח שכונות חדשות אשר משכו לעתלית אוכלוסיות חדשות צעירות ומבוססות, בני הדור השני ביישוב ואוכלוסייה שהצטרפה מיישובים אחרים לדיור בבנייה קבלנית או בבנייה עצמית. התפתחות היישוב נעצרה מאמצע שנות ה-90 ועד לשנים האחרונות בשל חסמי פיתוח שונים. בשנים האחרונות אנו עדים לתנופה מחודשת של תכנון ופיתוח ביישוב שאוכלוסייתו מונה כיום כ-5,400 תושבים.

איור 35 מבנה "סוכנות" מהאחרונים שנותר בצורתו המקורית, שכונת הסלע

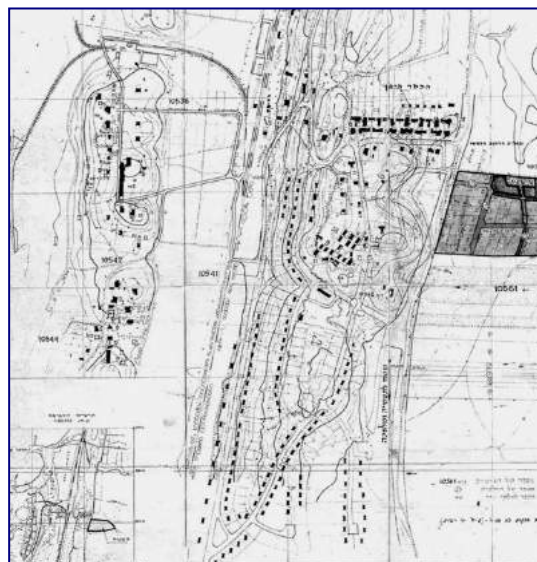
איור 34 חיי יום-יום במעברה

איור 33 מעברת עתלית

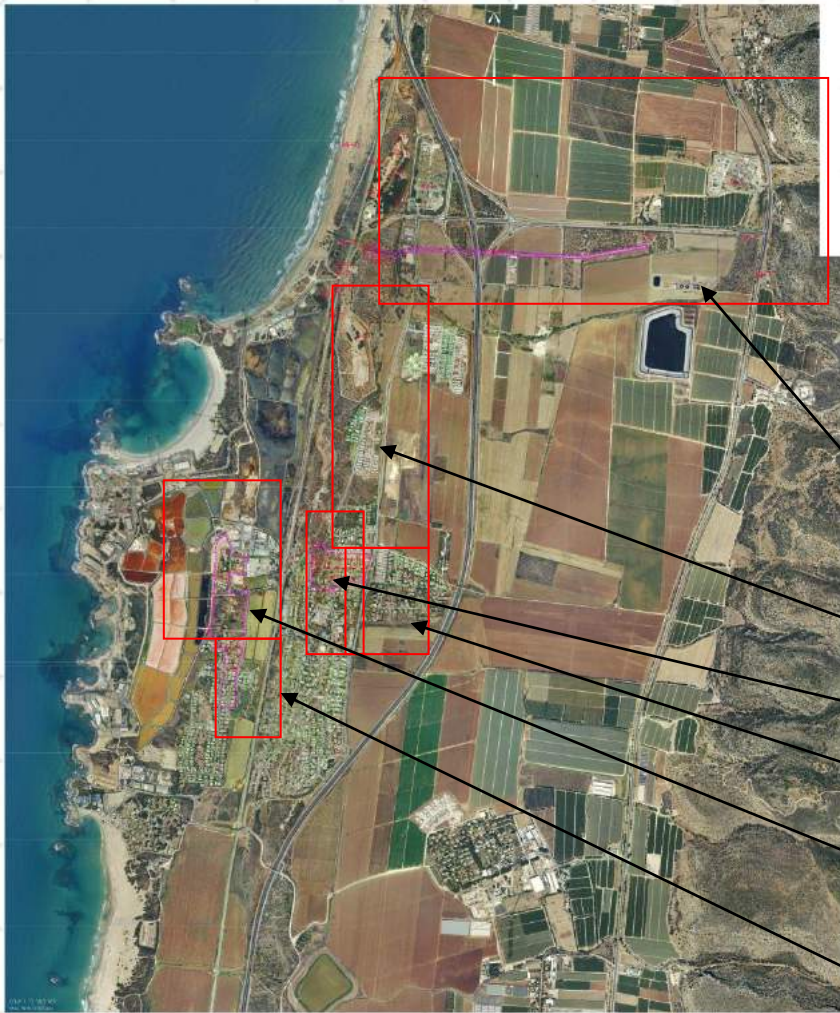
איור 37 תפרוסת הבינוי בעתלית – סוף שנות השבעים

איור 36 הבינוי בעתלית – תחילת שנות השישים

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

מתחם צפון מחפרות כורכר

מתחם הרכס דרום

מתחם הרכבת

מושבה א'

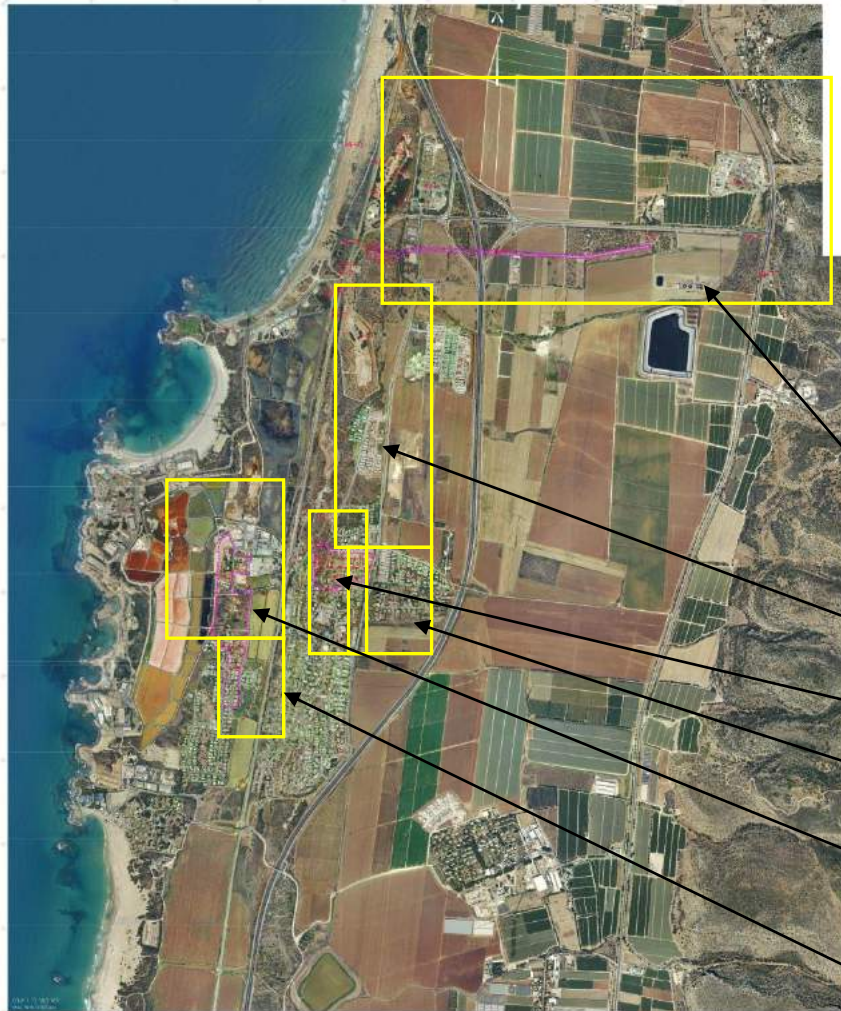
גבעת המלח

מושבה ב'

ב. רשימת מבנים ואתרים לשימור.

האתרים לשימור בשטח תכנית המתאר של עתלית חולקו ל-6 אזורים על פי החלוקה הגיאוגרפית ועל פי הרקע ההיסטורי. הרשימה מחולקת ל-6 פרקים על פי חלוקה זו. בראש כל פרק מוצגת מפה של האתרים המופיעים ברשימה על רקע אורתופוטו מעודכן לחודש 3-2011. כלל האתרים המופיעים ברשימה על רקע תשריט תכנית המתאר מסומנים בתשריט "נספח שימור" בקנ"מ 1:10,000 המצורף למסמכי התכנית.

ברשימה נכללים אתרי מורשת וראשית ההתיישבות, אתרים ארכיאולוגיים לשימור לדורות ואתרי טבע ונוף.

צפון עתלית (ו)

מתחם הרכס דרום (ה)

מתחם הרכבת (ד)

מושבה א' (א)

גבעת ובריכות המלח (ג)

מושבה ב' (ב)

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

א- מפת מבנים, מושבה א'

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

מס'	שם האתר	גוש/חלקה כתובת	שנת הקמה, רקע הסטורי	בעלות	מצב שימוש נוכחי	הערות	תמונה
מושבה א							
1/א	בית החקלאי	גוש 10539 חלקה 4	במקום עמד בעבר בית אבן ותיק ששימש את רב המושבה. בשנות ה- 60 נהרס והוקם בית הועד החקלאי.	לא ברור, בעבר טופל ע"י פסח גרופר (כיו"ר הועד החקלאי)	מגורים	יעוד הקרקע – ציבורי. בפועל מושכר למגורים. מיקום מעולה. תצפית רחבה על המושבה	
2/א	בית מזרחי (לימור)	גוש 10539 חלקה 43	בית מגורים מבטיה הראשונים של המושבה (1903?) עם תוספות מאוחרות	עו"ד לימור	מגורים	ממול (בחלקו הדרומי של רחוב המייסדים) נבנה בשנות החמישים בית נוסף של משפחת לימור. האב מתי מזרחי עבר לשם ובנו יוחנן קיבל את המשק.	
3/א	אורות מזרחי (לימור)	גוש 10539 חלקה 43	שרידי ארווה מקורית ממבני החקורות המקוריות (1903?) פוצל במסגרת תכנית מכ/9א ונמכר למשפחת דוד	איל דוד	יכלל במתחם המגורם של משפחת דוד	שרידי הרפת נמצאים בתחום המגרש שמצפון, אשר בבעלות יוסי פיש. יש לשים לב שהתב"ע מתווה זכות דרך, שמשמעותה הרס הרפת. יש לנסות למנוע זאת.	

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	כל מבני החקורה המקוריים קיימים. מצבם ירוד	במבנה הדרומי, גרה בת המשפחה. השאר נטוש	שפירא	רחוב בחזית המייסדים- מבנה מגורים החמישים. מאחוריו בית מגורים וחקורה מקורית בשלמותה (?1903)	גוש 10539 חלקה 46 המייסדים (5)	בית צבי זאב שפירא	4/א
	כל מבני החקורה המקוריים קיימים. במצב סביר. הרפת במצב רעוע	המבנה הדרומי מאוכלס השאר נטוש	מירי ואילן ראודניץ	רחוב בחזית המייסדים- מבנה מגורים החמישים. מאחוריו בית מגורים וחקורה מקורית בשלמותה (?1903)	גוש 10539 חלקה 7 המייסדים (6)	בית פייקנר	5/א
		מגורים במבנה המשופץ. הארוה משמשת כמחסן	גורן אבנר ונעמה	רחוב בחזית המייסדים בית מגורים מקורי עם תוספות מוקדמות, ששופץ ברוח שימורית. מהחקורה נותרה ארוה. (1903)	גוש 10539 חלקה 8 המייסדים (6)	בית אבדיק	6/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	עץ ברוש ותיק לשימור בחצר.	המבנים במצב קשה	גיורא גרופר/דה וקובי ציטר	בית מגורים מקורי (1903?), עם תוספות מתקופת המנדט.	גוש 10539 חלקה 9 המייסדים (7)	בית דוד גרופר	7/א
	שדירת עצים בין חצר זו לחצר המערבית נשרפה	נטוש במצב טוב	דודו דוידסקו	מבנה מגורים מאבן (כנראה משנות ה- 30) מבני משק במצב טוב	גוש 10539 חלקה 10 המייסדים (7)	בית דוד דוידסקו	8/א
	הבית בבעלות משפחה עבריינית. הרסו את רוב אלמנטי השימור למעט האורווה. חומה בטון בלתי חוקית ברוב המייסדים	מבנים במצב קשה	שטרית דוד		גוש 10539 חלקה 11 המייסדים (22)	בית גרופר	9/א
		אורווה במצב טוב	גיל ואיריס יוזף	בית המגורים המקורי נהרס לטובת מבנה מגורים חדש. קיימת אורווה שמורה בחצר	גוש 10539 חלקה 12 המייסדים (24)	בית כהן (יוזף)	10/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

		חצר משק במצב מצוין. בית המגורים במצב בינוני	אדלה דוידסקן	מבנים מקוריים (1903?). לבית המגורים תוספת מאוחרת	גוש 10539 חלקה 13 המייסדים (9)	בית אדלה דוידסקן	11/א
		מגורים במצב טוב	משפחת מכבי	בית מקורי (1903?) . טיח מאוחר. בחלק האחורי מבנה חדש. אין שרידים למבני המשק	גוש 10539 חלקה 14 המייסדים (9)	בית מכבי	12/א
		מגורים חדשים	משפחת אשד	בית מקורי נהרס כמעט לגמרי אין חצר משק	גוש 10539 חלקה 15 המייסדים (11)	בית פינסקר	13/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

		נטוש	דוד דוידסקו	מבנה מקורי נהרס. קיים מבנה מתקופת המנדט (?)	גוש 10539 חלקה 16 המייסדים (11)	בית ארלינסקי	14/א
		מגורים	דוד דוידסקו	הבית המקורי ניצב בחזית המייסדים מאוכלס. המבנה האחורי נבנה מאבן נטוש. החצר מוקפת בחומת מטויחת בשילוב אבן כורכר. בחצר אקליפטוס ענק	גוש 10539 חלקה 17 המייסדים (12)	בית אברהם ויונה דוידסקו	15/א
		מגורים			גוש 10539 חלקה 35 אמת המים (1)	בית קורנוואסר	16/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

		מגורים			גוש 10539 חלקה 34 המייסדים (13)	בית קומרובסקי	17/א
		מגורים			גוש 10539 חלקה 29 המייסדים (18)	בית פדבה	18/א
		מגורים			גוש 10539 חלקה 50 המייסדים (2)	בית מזרחי	19/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

		בית ועד עתלית. פעיל	מועצה		גוש 10539 חלקה 19 אמת המים 2	בית הועד המקומי	20/א
	בית אבן מטויח. מצב פיסי ירוד. מסומן לשימור בתב"ע	לא בשימוש	מועצה		גוש 10562 חלקה 1 אמת המים 7	בית גשרי	21/א
	מבנה מחופה אבן מול בית גשרי.	בית כנסת	מועצה		גוש 10541 חל" 42 אמת המים 4	בית כנסת	22/א

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ב- מפת מבנים, מושבה ב'

מושבה ב'

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

						מושבה ב'	
	חצר השתמרה במצב המקורי	תוספת קומה שניה מגורים	פרטי		גוש 10542 חל" 4 הנרקיסים 95	בית אלגביש	1/ב
נהרס	זכוכית ופח	לא בשימוש, גישה בעייתית, מצב פיסי ירוד	פרטי (שפירא)		גוש 10542 חל" 22 הנרקיסים א85	מבנה משק	2/ב
	מבנה בטון מחופה אבן כורכר. השלמה (הגבהה) מבלוקים	מצב פיסי בינוני, תוספת בלוקים מאוחרת, גג אסבסט להורדה משמש כמחסן	פרטי		גוש 10542 חל" 6 הנרקיסים	מבנה משק	3/ב

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	טיח על הכורכר, תוספת קומה שניה, מצב פיסי טוב	צימר	פרטי (פייקנר)		גוש 10542 חל" 7 הנרקיסים	רפת פייקנר	4/ב
	בתמונה נראה בית פייקנר משמאל ובית בחלקה 8 מימין (כולל ושינגטוניות)	מגורים	פרטי (פייקנר)		גוש 10542 חל" 7 הנרקיסים 87	בית פייקנר	5/ב
	אקליפטוס ותיק לשימור מעטפת ללא גג מצב פיסי ירוד	לא בשימוש	פרטי		גוש 10542 חל" 8 הנרקיסים 81א	רפת	6/ב

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	שדרת וושינגטוניות בגבול החלקה לשימור מבנה מקורי ניכר. מצב פיסי טוב	מגורים	פרטי		גוש 10542 חל" 8	בית הנרקיסים 85	7/ב
	מבנה מקורי, מצב בינוני, נטושה. אריחים מקוריים בפנים	נטוש	מועצה		גוש 10542 חל" 2 הנרקיסים	מחלבה	8/ב
	מבנה מקורי, מצב טוב, גג הרעפים המקורי נשרף	מגורים	פרטי		גוש 10542 חל" 10 הנרקיסים 79 פינת יקינטון	בית	9/ב

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	קומה ראשונה מקורית אחרי שיפוץ. המקור אינו ניכר.	מגורים	פרטי		גוש 10542 חל" 11 יקינטון 6 פינת הלילך	בית שפירא	10/ב
	נמצא ציוד חקלאי נייד רב ברפת. פירוט בכרטסת מבנה מקורי. ציוד מקורי נשמר. מצב פיסי בינוני-ירוד.	נטוש	אפוטרופוס כללי (?)	הוקמה ב- 1924 ע"י משפחת יצחקי. עברה מספר בעלויות. היתה בשימוש ע"י פרנקנטל עד 1965	גוש 10542 חל" 13 הנרקיסים 73	רפת פרנקנטל	11/ב
	מבנה מקורי, טיח מאוחר. מצב פיסי טוב	נטוש	אפוטרופוס כללי (?)	הוקם ב- 1924 ע"י משפחת יצחקי. עבר מספר בעלויות. בעלים אחרונים- פרנקנטל	גוש 10542 חל" 13 הנרקיסים א/73	בית פרנקנטל	12/ב

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ג- מפת מבנים, גבעות ובריכות המלח

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

גבעת ובריכות המלח

	משוחזר, במיקום חדש מהמקור. המוזיאון צפוי להיפתח לקהל ב- 3/2011	משרדים ומוזיאון	מפעלי המלח	הוקם בשנת 1926 שימש כמבנה העיקרי של "תחנת" המלח, משמש היום להנלת תעשיות מלח.	גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה משרדים ומוזיאון	1/ג
	בכניסה הצפונית למפעלי כרמל כימיקלים ומפעל המלח		מועצה		גוש 10538 חל" 4 מלח הארץ	שדרת ושינגטונית	2/ג
	במצב טוב. טיח מאוחר. גג חדש. חצר שמורה בשימוש.	מגורים	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 11 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 1	3/ג

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	<p>שדרה כפולה של עצי זית. בשימוש במצב טוב. טיח מאוחר.גג חדש. חצר שמורה</p>	מגורים	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 2	4/ג
	<p>איקליפטוסים, וושינגטוניות מקוריים בחצר בשימוש מצב טוב. בלוקים מטויח</p>	מגורים	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 3	5/ג
	<p>בשימוש לא למגורים (אחסנה) כולל במכולה שבתמונה – למסמכים ארכיוניים של מפעל המלח) מצב סביר. בלוקים מטויח.</p>	מחסן	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 4	6/ג

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	בשימוש, לא למגורים מצב סביר. בלוקים מטויח.	מחסן	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 5	7/ג
	מצב בינוני, עץ ופח. הפח מחליד.	נטוש	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	צריף עץ	8/ג א
	מצב פיסי ירוד, נזק מבני בגג ובקירות (פינה צפון מזרחית הרוסה)	נטוש	מפעלי המלח		גוש 10538 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורי פועלים 6	9/ג

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	בעלים במקור: קרבטוב (כאן הוכנו עבודות האמנות בקסטרא ע"י האומן בראואר) אקליפטוס בגב המבנה לשימור מצב פיסי סביר, אבני כורכר וגג רעפים מקורי? מלח הארץ	סדנא	מפעלי המלח		גוש 10542 חל" 1 מלח הארץ	מבנה משק קדמי נווה רחל	10/ג
	בעלים במקור: קרבטוב מצב פיסי בינוני. תוספת בניה מאוחרת מטויחת מלח הארץ	מגורים.	מפעלי המלח		גוש 10542 חל" 1 מלח הארץ	מבנה מגורים נווה רחל	11/ג
	בעלים במקור: קרבטוב מצב פיסי בינוני. חומרים מקוריים מלח הארץ	לא בשימוש	מפעלי המלח		גוש 10542 חל" 20 מלח הארץ	מגדל שמירה נווה רחל	12/ג

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	<p>בריכות המלח הוקמו ביחד עם חברות המלח ב-1922</p> <p>הבריכות נועדו להפקת מלח, בין הבריכות סוללות מחוזקות בתומכות עץ.</p> <p>בבריכות הנמצאות בדרך לבית העלמין (באזור המרכזי והדרומי) ניתן לראות עד היום עמודי עץ וסכרים מקוריים משנות ה-20</p>	<p>כריית מלח (תעשייה)</p>	<p>מפעלי המלח</p>		<p>גוש 10527 חלקה 12</p> <p>גוש 10528 חלקה 3</p> <p>גוש 10536 חלקה 2</p> <p>גוש 10538 חלקה 1</p> <p>גוש 10543 חלקה 2,3</p>	<p>בריכות המלח</p>	<p>13/ג</p>
	<p>הוקם בסמוך להקמת מפעלי המלח בשנות ה-20</p> <p>בין הקברים במקום ניתן למצוא את זה של סורדין המנהל הראשון של מפעלי המלח</p>	<p>בית קברות</p>	<p>מועצה</p>		<p>גוש 10536 חל" 1</p> <p>מלח הארץ</p>	<p>בית עלמין</p>	<p>14/ג</p>

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ד- מפת מבנים, מתחם הרכבת

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

מתחם רכבת

	מבנה בטון מחופה אבן. תחנה פעילה (עברה שיפוץ)	תחנת רכבת	רכבת ישראל		גוש 10535 חל" 2 רחוב הרדוף	תחנת רכבת	1/ד
	2 מבני אבן שהיוו את התחנה ובית מנהל התחנה. המבנים הוקמו ע"י הבריטים בתחילת שנות ה-20.	מגורים	פרטי		גוש 10535 חל" 2	בית	2/ד

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	<p>היו במושבה עתלית 2 מחלבות. מחלבה זו שימשה את מושבה א'. מחלבה שנייה (ב/8) שימשה את מושבה ב'.</p>		מועצה?		גוש 10535 חל' 29		3/ד
	<p>לא ידוע למה שימש המבנה במקור.</p>	נטוש	פרטי?		גוש 10535 חל' 29	מסעדה	4/ד

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	<p>זהו בית משפחת קורנווסאר ששימש גם כבית קפה/מסעדה. עומד כיום שומם</p>	<p>מסחרי</p>	<p>פרטי</p>	<p>גוש 10535 חל" 29</p>	<p>מחלבה (כיום קיוסק)</p>	<p>5/ד</p>
--	--	--------------	-------------	--	-------------------------------	------------

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ה- מפת מבנים, מתחם הרכס דרום

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

מתחם הרכס								
דרום								
			מועצה		גוש 10535 חלקה 29 רחוב המייסדים	בית ע"ש רוטשילד	כנסת הברון	1/ה
	מבנה בטון	נטוש	מועצה		גוש 10527 חלקה 15 רחוב המייסדים	בריכת מים 1 רכס דרומי		2/ה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	בסיס בלבד		מועצה		גוש 10527 חלקה 14 רחוב המייסדים	בריכת מים 2 רכס דרומי	3/ה
	מבנה מגורים הרוס וחצר. בשימוש בלתי חוקי. ללא ממצאים לשימור.	נטוש? מכלאה	מועצה?		גוש 10535 חל" 29	משק פינסקר	4/ה
	מבנה בטון	נטוש	מועצה		גוש 10535 חל" 29	פילבוקס	5/ה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	נסלל ודופן באבני כורכר מסותתות עבור הקיסר הגרמני וילהלם בביקורו בעתלית	שמורת טבע	שמורת טבע חרבת דוסטרי		גוש 10527 חל" 21 חורשת לימור	באב אל עג'לה	6/ה
	מתקני בטון וברזל על פי בארות חצובים קדומים יותר.	שמורת טבע	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10528 חל" 5 גוש 10540 חל" 13 חורשת לימור	בורות מים עם מתקנים למנועי שאיבה בריטיים(רכס צפון מזרחה להנגארים)	7/ה
	מתקני בטון וברזל על פי בארות חצובים קדומים יותר	שמורת טבע	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10528 חל" 14 חורשת לימור	בורות מים עם מתקנים למנועי שאיבה בריטיים(רכס צפון מזרחה להנגארים)	8/ה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	מבנה אחסנה של הצבא הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה נקבע להריסה בתוכנית מאושרת מכ/362 א	נטוש ומגודר	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10528 חל" 5 חורשת לימור	האנגר 1 (דרומי)	9/ה
	מבנה אחסנה של הצבא הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה נקבע לשימור בתוכנית מאושרת מכ/362 א	נטוש ומגודר	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10527 חל" 15 חורשת לימור	האנגר 2+3 (צפוניים)	10/ה
	בריכת בטון ועמדת תצפית מעל שרידי חירבת קרתא	שמורת טבע	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10527 חל" 17 חורשת לימור	בריכת מים רכס צפון	11/ה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

		שמורת טבע	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10527 חלקה 14,17,28	שריפת מסמכים ובסיסי גנרטורים (מצפון להאנגרים)	12/ה
	מבני בלוקים ללא גג	שמורת טבע	שמורת טבע חרבת קרתא		גוש 10527 חלקה 17	מבנים בריטיים בפתחת אורן	13/ה
	חלק ממערך התצפית הימית הבריטית ללא כל קשר למחתרת ניל"י	שמורת טבע	שמורת טבע חוף		גוש 10696 חל" 1	עמדת שמירה בריטית צפונית ("בית ניל"י")	14/ה

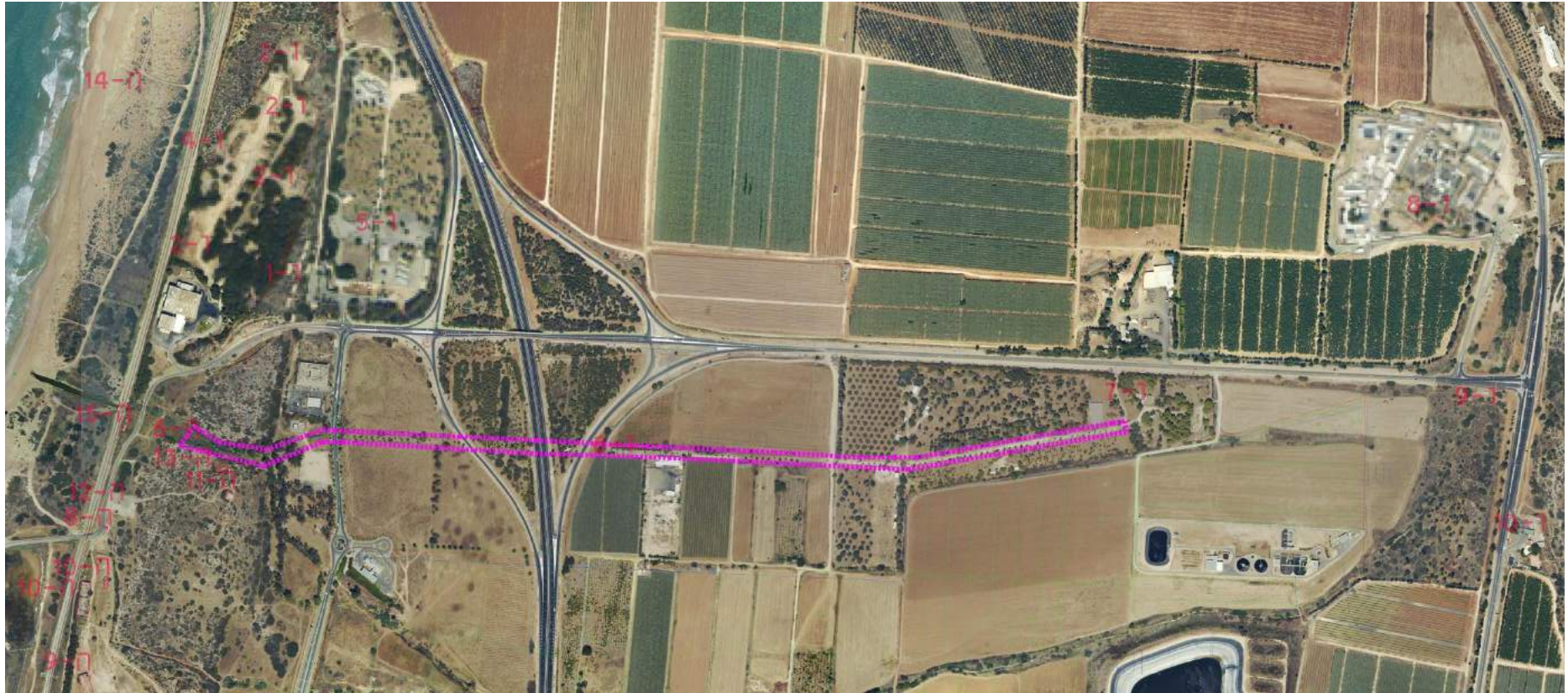
מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	מבני תחנת רכבת ששימשה להובלת חומרי מחצבה ממחצבות עתלית לבניית נמל חיפה.	נטוש	רכבת ישראל?		גוש 10694 חל"7 חורשת לימור	תחנת רכבת בריטית 1	15/ה
	בכניסה לבסיס חיל הים. יועד ע"י הבריטים כמוזיאון לממצאים הארכיאולוגיים מהמבצר		צה"ל		גוש 10537	בית השומר	16/ה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

ו- מפת מבנים, צפון עתלית

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

						צפון עתלית:	
	המקום נטוש, אך משמש עדיין מדי פעם כשטח למטווחים עבור צה"ל.	מטווח	ממ"י		גוש 10694 חל' 47	מבני מנהלה	1/ו
	טכנולוגיית הבניה: שקי יוטה ממולאים חצץ ומלט. הבונקרים המשיכו לשמש את צה"ל כמחסנים עד לאחרונה.	מטווח	ממ"י		גוש 10696 חלקה 7,17 גוש 10694 חלקה 47, 72, 53	בונקרים לתחמושת (חמישה על פני X דונם)	2/ו

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	בריכת בטון ומתקני שאיבה	מטווח	ממ"י		גוש 10696 ,10527, 10694	בריכת מים	3/ו
	מבנה אבן. שלד קורות ברזל מעוגלות. שרידי גג פח מעוגל.מצב פיסי ירוד.	מטווח	ממ"י		גוש 10696 חלקה 17	מבנה קמרון	4/ו

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

						מבואות עתלית	
	שחזור מחנה המעפילים\מחנה מעצר.	אתר ביקור	ממ"י מועצה לשימור אתרים			מחנה המעפילים	5/ו
	נטעה ע"י אהרון אהרונסון מחוות הניסיונות החקלאית (סמוך לכביש 4) ועד פתחת נחל אורן		מועצה			שדרת הושינגטונית	6/ו

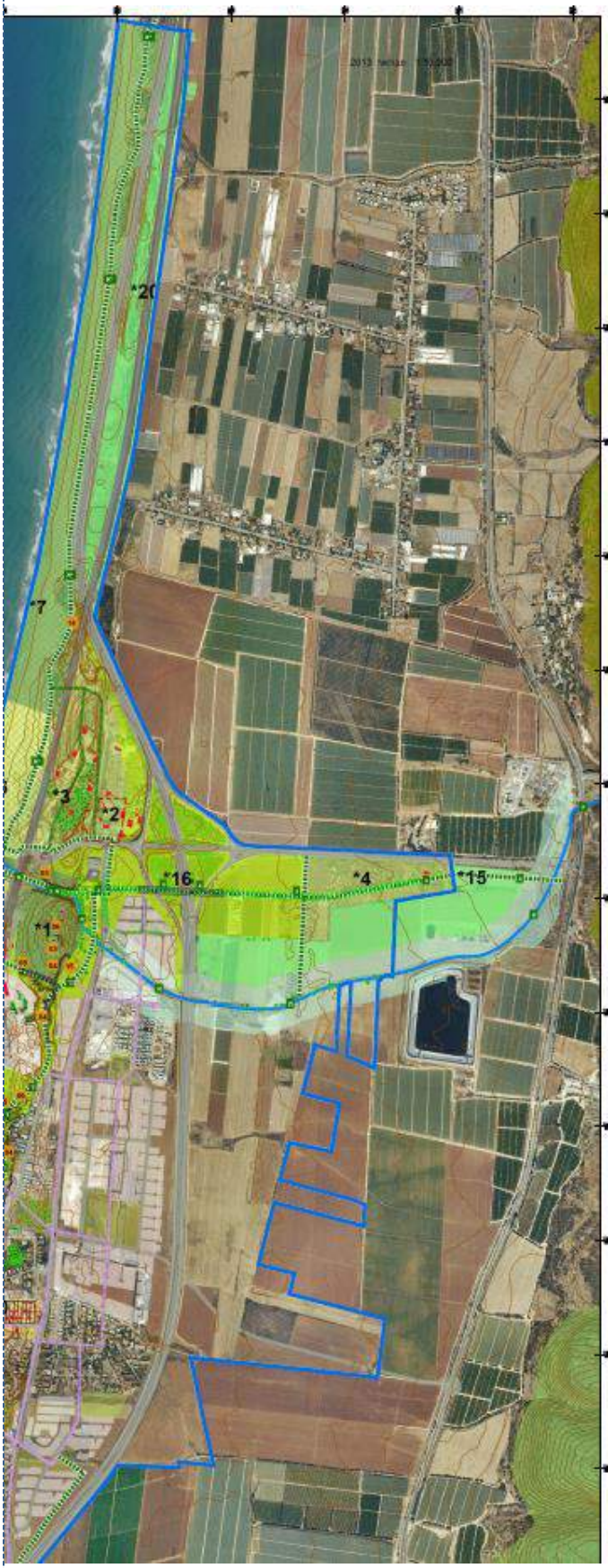
מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	חוות ניסיונות חקלאית. מוחזק ע"י משפחת אפרתי עבור משפחת אהרונסון. המבנה והשטח בשימוש חלקי.	מגורים?	פרטי?		גוש 10529 חל" 8 דרומית לכביש 721 מזרחית, לכביש 2	חוות אהרונסון	7/ו
	משטרה וכלא – בתקופת המנדט. משמש כיום ככלא צבאי.	כלא צבאי	צה"ל		גוש 10673 חל" 9 מערבית לצומת אורן	כלא 6 – מצודת טגארט	8/ו
	פילבוקס דרומית למצודת טגארט – כלא 6	טוש	ממ"י		גוש 11960 חל" 25 במפגש בין כביש 721 לכביש 4	פילבוקס	9/ו

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

	פילבוקס ושרידי מבני אבן	נטוש	ממ"י		גוש 10543 חל' 21,22 מזרחית לכביש 4	מתחם לזרוביץ	10/ו
---	-------------------------	------	------	--	---	-----------------	------

סקרא:

מוקדי עניין וביקור:

1. שמורת טבע חרבת קרחה ומזד ווסטר
2. שד לשרי מזמז ומעמלים ליה מוח זמז
3. מתחם בריכות שילוח במקורו מתקופת המנדט, כוללת תחנת טיהור מים אבסורבית, מלחית אקולוגית, ספירת איתור,
4. תחנת וירוקן מרחוקה טמזט סיסמז טמזי וטמזי כרמז כרמז מוקד תרבותי חיסמז
5. חוף ים דרומית לשפך נחל אורק, בית קברות עלבני
6. חוף ים צפונית לשפך נחל אורק, המלח גבי ים
7. שמורת טבע חוף עתלית
8. בריכות מלח – מרכז צמרות
9. מפרץ נרתי – סביל רכז מרכז, סלל חביטת מוקח
10. מתחם התיישבות – "מוטבה א"
11. מתחם התיישבות – "מוטבה ב"
12. מתחם התיישבות – מפעל המלח
13. כפר עירובי, כפר הבריכות
14. כפר עירובי, כפר המלח
15. "פארק עתלית" תוכננה מרחיק
16. "פארק עתלית" תוכנית כבוש 2
17. מוקד חפי הים
18. שייח בריק – מפר ארמני, שילוח ומטמרה לביקר ומעלית
19. שמורת טבע עתלית
20. ממשרת "חיסמז"

אתרי הנצחה:

21. ק. המיסודים
22. ק. הירוקן
23. אנדרטת חוף הכרמל

מוקדים בתחום מתקן בטחוני:

100. מבצר עתלית
101. מפרץ עתלית המלח
102. חוף המיסוד
103. חוף סלמי וסבלמז כרמז

שרידים ארכיאולוגיים עיקריים:

- 1. מבצר עתלית
- 2. בית הקברות הלבני
- 3. מוזד ווסטר
- 4. חומה עתיקה, חומה תוכנה
- 5. שאריות ומבנים חמונים
- 6. חרבות משמר ומחמת חמונים
- 7. כפר כאליתי תת ים עתלית-ים
- 8. המפל הסיני
- 9. טנק במספר חיסמז
- 10. כפר עתלית
- 11. חרבת מלח- שייח בריק
- 12. כפר כרמז
- 13. מתקנים עתיקים להקמת מלח
- 14. שמורת ברכס הנור, הקופה פלאוליתית תוכנה
- 15. סוכות עתיקה "עז"

פירוט מסלולים:

- א. כיר נחל אורק, מספרת הכרמל לשפת הים
- ב. כיר נחל המערות, מספרת הכרמל לשפת הים
- ג. "כיר רשמינסומז"
- ד. כיר מפרק הרכס
- ה. כיר הרכס הבני – כיר רכז חסמז
1. סילת בריכות דרומית
2. סילת בריכות מרכז היישוב
3. סילת בריכות צפונית
4. סילת בודה המערבית
5. סוכר בריכת המלח
- א. המפרץ סילת החוף צפונה לחיסמז, דרומה לחוף דור

סימונים:

- 1. חביכה עתיקה בכורכר
- 2. חומי עתיקה
- 3. חביכה היסטורית
- 4. מקבץ עצים בוגרים
- 5. שדרת ושקטנות

מסלולים עיקריים:

- 1. כיר ירק
- 2. כיר כמרקם בני
- 3. מעבר עיל לחילכי רנל

אזורים עיקריים:

- 1. בריכות מלח וצמרות

חובית חס' סבאוס-סבא

**עתלית
חובית מתאר טקומית**

**כמות מוח משובלת
מפרץ עתלית ופיר הכרמל
מספרת שילוח, כיר חסמז**

מספר:	כמות מוח משובלת
מספר תוכנית:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח

מספר:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח

רשמי / חומה ממוחזר ומבטן:

מספרת שילוח / מספרת שילוח / מספרת שילוח

מספר:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח

מספר:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח

מספר:	מספרת שילוח
מספר תוכנית:	מספרת שילוח

- 14. כפר עיריית, כפר המלח
- 15. "מארג עיריית" גבולות מרחיקות
- 16. "מארג עיריית" חציית כביש 2
- 17. מארג חוף הים
- 18. שיח בוריק - סמוך ארמון, שילוח והכשרה לביקור ופעילות
- 19. שמורת טבע עיריית
- 20. שמורת "הכנרת"

אתרי הנצחה:

- 21. ק. המיסדים
- 22. ק. הדיכרון
- 23. אנדרטת חוף הנרמל
- 24. **מגזר הנצחה מדרום חוף הים**
- 25. **שדה הנצחה מדרום חוף הים**

מוקדים בתחום מתקן בטחוני:

- 100. סמנר עיריית
- 101. מפעל עיריית העיר
- 102. חוף הספורט
- 103. חוף סלעי וסלולט נידוד

שרידים ארכיאולוגיים עיקריים:

- 1. חבצ'ר עיריית
- 2. בית הקברות העלבי
- 3. חוף דיסטור
- 4. חבצ'ר עיריית, חומה חצובה
- 5. שרידים ומערכות המבנים
- 6. חורבות מוסמר ומחצית חצונים
- 7. כפר נאוליתית תת ימי עיריית-ים
- 8. החוף הימני
- 9. שטח במפרץ הספרי
- 10. כפר עיריית
- 11. חבצ'ר מולח - שיח בוריק
- 12. כפר מר'היסטור
- 13. מתקנים עתיקים להפקת מלח
- 14. שרידות בורסה הנדסר, חקופה פלאוליתית חינוכה
- 15. חבצ'ר עיריית "על"

פירוט מסלולים:

- א. ציר מיל אורן, מספרות הנרמל לשפת הים
- ב. ציר מיל המערות, מספרות הנרמל לשפת הים
- ג. "ציר הושיענוב" (ציר המערות)
- ד. ציר שפיר הרב
- ה. ציר הרבס הבני - **ציר הכניסה**
- ו. שילוח בריכות דרומית
- ז. שילוח בריכות מרכז היישוב
- ח. שילוח בריכות שמורת
- ט. שילוח בריכות המערות
- י. סמנר בריכות המלח
- יא. מפעל שילוח החוף צפונה לחופה, דרומה לחוף דוד

סימונים:

- 1. חבצ'ר עיריית בנורב
- 2. חוף עיריית
- 3. חבצ'ר היסטור
- 4. חבצ'ר עיריית בנורב
- 5. שדרות ושקופות

מסלולים עיקריים:

- 1. ציר ירוק
- 2. ציר המרחק בני
- 3. מעבר עליו להולכי רגל

אזורים עיקריים:

- 1. בריכות מלח ונפחת
- 2. בריכות מלח - אזורים קטן
- 3. שמורת טבע
- 4. שמורת טבע
- 5. חוף רחצה
- 6. חוף רחצה בתחום שמורת טבע
- 7. שטח פתוח
- 8. שטח פתוח
- 9. נחלים
- 10. מתחם בניי בעל ערך שימור
- 11. מתחם פתוח בעל ערך שימור
- 12. מרחק היישוב אזור בני
- 13. מרחק היישוב מרחק עיריית
- 14. שטח ומבני ציבור עירוניים
- 15. אזורים לבני עיריית
- 16. דרכים
- 17. מסילות
- 18. אזור לבניו תחריט מאושר
- 19. אזור לאומי מאושר
- 20. תחום מתקן בטחוני

פרק ג'

קיבוצים שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי

שדות ים

מעין צבי

נווה ים

בית אורן

התיישבות בחוף הכרמל בתקופת המנדט הבריטי

ראשיתה של תקופת המנדט היא בכניסת הצבא הבריטי לדרום הארץ וכיבושה במהלך 1917. ב-1 ביולי 1920 החל ממשל אזרחי בריטי בראשות "הנציב העליון" הראשון הרברט סמואל. ה-11 בספטמבר 1922 הוא המועד הרשמי בו בריטניה - המנהל האזרחי הבריטי בראשות הנציב העליון, קיבלה את המנדט מחבר הלאומים על ארץ ישראל.

כוונתו המוצהרת של שלטון המנדט הייתה להקים בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, ברוח הצהרת בלפור ועל פי הנאמר בכתב המנדט. למטרה זו עודד כתב המנדט עלייה של יהודים, הקצאת קרקעות מדינה להתיישבותם. יחד עם זאת, **ממשלת המנדט הטילה מסיבות שונות הגבלות על העלייה, על רכישת הקרקעות בידי יהודים, ועל הקמת יישובים חדשים, אשר החמירו בשנות התקופה בהדרגה, על פי כללי הספרים הלבנים.**

במשך שנות ה-20 של המאה ה-20, נכנסו לארץ כמאה אלף עולים, וכששת אלפים מהגרים לא יהודים. עלייה זו נקלטה בארץ על ידי תנועות מיישבות, אשר קבלו לרשותן קרקעות, בתנאי שהן תעובדנה על ידי יהודים, וישמשו לצורכי קליטת העלייה. הדבר גרם להתמרמרות בקרב האוכלוסייה הערבית,

על מנת להשקיט את הרוחות החליטה הממשלה הבריטית על מכסות לעלייה. הערבים והיהודים כאחד התנגדו להחלטה זו, כל צד מסיבותיו שלו. הערבים התנגדו משום שהמגבלות לא היו מספיקות חמורות בעיניהם והעלייה נמשכה, והיהודים התנגדו מכיוון שההגבלות נראו מרחיקות לכת בעיניהם. המתחים התגלגלו לכדי מאורעות דמים, שבהם הותקפו ונרצחו יהודים ובריטים; והתחוללו בעיקר, בשנים 1921, 1929, 1936-1939.

בשנת 1936 פרץ בארץ ישראל "המרד הערבי הגדול", הפותח את פרק הזמן המכונה "תקופת המאורעות". תוך זמן קצר פתחו תושביה הערבים של ארץ ישראל במהומות דמים כנגד היישוב היהודי. כנופיות חמושות תקפו יישובים, דרכי תחבורה וכלי רכב של יהודים, חיבלו ברכוש והציתו שדות ויערות. ניסיונות ממשלת המנדט להרגיע את ההתפרצויות האלימות לא צלחו, ומצבו של היישוב היהודי הלך והחמיר

לאחר שביתה של כחצי שנה הקימו הבריטים ועדת חקירה מלכותית בראשות הלורד ויליאם רוברט פיל, כדי לחקור ביסודיות את הסיבות לסכסוך ולהרגיע את המרד.

בינתיים, כתשובה למרד הערבי וגם כדי למצוא דרך להמשיך וליישב את הארץ בזמן מתיחות ביטחונית נולדה שיטת התיישבות חדשה: חומה ומגדל.

בין השנים 1936-1939 הוקמו ברחבי ארץ ישראל יותר מחמישים יישובים במבצע חומה ומגדל.

באזור חוף הכרמל הוקמו שני קיבוצים: מעין צבי הוקם ב-1938 (נקודה 27), ובית אורן שהוקם ב-1939 (נקודה ה-51).

● **יישובי חומה ומגדל בתחומה של מועצה אזורית חוף הכרמל**

מתוך אתר מט"ח - משרד החינוך

שני קיבוצים נוספים שהוקמו בחבל ארץ זה בתקופת המנדט, היו שדות ים אשר הוקמה בשנת 1936 ונווה ים בשנת 1939, לשני הקיבוצים ביקשו לבסס את כלכלתם על פעילות ימית היה תפקיד מכריע במבצעי ההעפלה ובשמירה על קו החוף.

שדות ים

קיבוץ שדות ים

רקע היסטורי

בשנת 1936 חברי הנוער העובד מהכשרות נען ועין חרוד הקימו את "קבוצת הים של הנוער העובד". המיקום - בין קריית חיים לקריית מוצקין. בחורי הקבוצה עובדים בדיג וכסבלים בנמל במסגרת "כיבוש העבודה בנמל ובים". היעוד - קיבוץ שפרנסתו על הים ועל החקלאות.

לאחר ארבע שנים של ניסיונות כושלים לרכוש קרקע באזור קיסריה - מיקום מתאים לקיבוץ של דייגים, הגיעו להסכם עם חברת פיק"א, בעלת הקרקע הרוצה להקים במקום עיר, שתאפשר לחברי הקיבוץ להתיישב במקום "למשך עונת דייג אחת". בן גוריון היה בין מקבלי ההחלטה "מעתלית ועד נתניה אין אף ישוב עברי על קו החוף ובכוונתנו להעלות מעפילים דרך קיסריה".

בשני במאי 1940 עלו 10 חברים, שהגיעו בסירות מהים ובעגלות מהיבשה, והקימו שבעה אוהלים ראשונים ב"חצר האחורית" של הכפר הערבי-בוסני קיסריה. עד מהרה מסתבר שהמקום אינו מתאים והחברים יצאו בסירות לאורך החוף בחיפושם אחר מקום ראוי להתיישבות. המפרץ היפה שליד גבעת אבו טנטור (היום התיאטרון הרומי) קסם להם והם העבירו את הקיבוץ לשם.

בתמונה ניתן לראות את גבעת "אבו-טנטור", כך נקרא בפי הערבים התל שכסה את תיאטרון קיסריה. מדרום לגבעה התיישבו חברי שדות ים. להגנתם הוקם בראש הגבעה הפילבוקס הנראה בתצלום.

אמנם השם הרשמי הוא שדות ים אך באותם ימים מתקבעים שני שמות אחרים "הקריה" - אלו שישבו עדיין ליד קריית חיים (מרבית חברי וכל ילדי הקיבוץ), "קיסריה" - מקום הקבע של הקיבוץ

בו התיישבה קבוצה קטנה של חברים המנסה להוציא לחם מהים ונאחזת בציפורניה בגבעות החול החשופות עליהן הוקמו האוהלים הראשונים. באותה שנה החליטו ברוב גדול להצטרף לקיבוץ המאוחד.

ב-1940 הקימו את מבנה הקבע הראשון - לאחר משא ומתן עם האנגלים אושר לשדות ים להקים תחנת נוטרים ולגייס לשם כך שישה מחבריה, אבל התנאי היה שתוקם "נוקטא", כלומר נקודת משטרה- מבנה קבע שניתן שיהיה תחנת משטרה ומחסן נשק.

זרוע אחרת של אותה ממשלה, רשות העתיקות לא הרשתה לבנות במקום מבני קבע כדי שלא יהרסו העתיקות. חברי הקיבוץ ניצלו את החוק הבריטי שאמר שמבנה עומד לא הורסים, מבעוד מועד הכינו חומרי הבניה לבניית הנוקטא, ניצלו שביתה של הדואר ואת התמימות של הפקה הערבי ושלחו אותו באמתלה לדואר בבנימינה, ובנו בהעדרו ביום אחד את מבנה האבן הראשון בקיבוץ.

לימים הפך המבנה למאפייה ואח"כ למחסן פרודוקטים. היום עומדים שרידי המבנה בתוך שצ"פ ע"י חדר האוכל.

הנוקטא בשנת 2015

הנוקטא בשנת 2-1941

בשנת 1941 הקימו את צריף המגורים הראשון, "צריף הרכבת", סככה לרשתות ומבנים נוספים. בטו בשבט נוטעו את העצים הראשונים בקיבוץ.

בראש השנה 1942 התכנסו ליומיים וחצי של דיונים, על הפרק - יש להתארגן לקראת העברת הישוב כולו לנקודת הקבע בקיסריה כולל הילדים. החליטו על קידוח באר, בניית בנינים לילדים וחדר אוכל ומטבח ראוי וכן פתרון לבעיות התחבורה - אין כביש ובדרך כלל הולכים ברגל לאורך חוף הים.

בשלושה תחומים מקושרת שדות ים לים - פרנסה, הפל"ים, ומועדון השייט - הימייה. בשנה זו הקימו את המספנה והפלוגה הימית של הפלמ"ח - הפל"ים. חוף שדות ים היה לה לבית ושירותי הקיבוץ הדלים הועמדו לרשות אנשיה, כולל מסגריית הקיבוץ בה נעזרו לצורך הכנת מוקשי העלוקה שיועדו למשחתות הבריטיות. ארבע ספינות הצליחו לפרוץ את המצור הבריטי ולהוריד מעפיליהן בשדות ים, ושלושה חיפושים ערכו הבריטים בקיבוץ בחפשם נשק ואת אנשי הפל"ים. שישה חודשים ישבו בחורי שדות ים במחנה מעצר ברפיח, לאחר החיפוש השני, ו"השאירו" את הבחורות לנהל לבדן את המשק. הקיבוץ היה בית לפל"ים והמקום שבו נוסד חיל הים.

ב-1943 נבנו שני מבני המגורים הראשונים.

בשנת 1944 עברו 17 הילדים לקיסריה ועמם מרבית חברי הקיבוץ אם כי רק ב-1946 פרקו את אחרוני הצריפים בקריה והעבירו אותם לנקודת הקבע בקיסריה ובכך נחתם הפרק הקיבוצי.

בשנת 1944 חנה סנש, חברת הקיבוץ, יצאה בשליחות הצלה כאחת ממשלחת הצנחנים, נתפסה, עונתה והוצאה להורג והיא רק בת 23. במזוודתה שהושארה במחסן הקיבוץ נמצאו מחברות יומן, שירים, מחזה ומכתבים. העיזבון הכתוב שהותירה מהתפרסם כספר כבר ביום השנה הראשון להירצחה.

סנש הפכה למיתוס, לאורו של ספרה התחנכו דורות, שיריה "הליכה לקיסריה" ו"אשרי הגפרור" הפכו למעין המנונים לאומיים.

לזכרה, הוקם בקיבוץ מוזיאון "בית חנה סנש" שתוכנן ע"י האדריכל בוגר בית ספר "באוהאוס" שמואל מסטצ'קין, בשנת 1950 הגיע ארונה לארץ, הארון התחיל את מסעו בחיפה, הוא הוצב על הבמה של "בית חנה" עם משמר כבוד והיא נקברה בהר הרצל בירושליים.

אזור הבמה מצולם ממזרח

החזית המזרחית של המבנה מצולמת מכיוון דרום מזרח

עבודות לקראת חנוכת בית חנה סנש ב-1950 - מצולם מדרום בית חנה מצולם מדרום מערב, ברקע מוזאון עתיקות קיסריה

בסמוך למוזיאון "בית חנה סנש", שוכן "מוזיאון עתיקות קיסריה", ובו תצוגה מרהיבה של עתיקות שנמצאו ונאספו מסביבת קיסריה העתיקה, שבפאתייה שוכן הקיבוץ. גם מבנה זה תוכנן ע"י מסטצ'קין, שני המבנים נבנו בעת ובעונה אחת.

האדריכל שמואל מסטצ'קין היה מבכירי האדריכלים של התנועה הקיבוצים ממובילי הזרם של "הסגנון הבינלאומי". את הכשרתו המקצועית כאדריכל רכש בבית הספר הידוע ה"באוהאוס" בדסאו שבגרמניה, שם למד בין השנים 1931-1933. האדריכלות שלו מתאפיינת בזיקה חזקה אל האור, הוא תכנן בתל אביב רבים מבתי "העיר הלבנה", חדרי אוכל רבים, מבני ציבור ואף מבנים נוספים בשדות ים, אחד מהם הוא "מעוז הים".

בית חנה סנש
מימין והמוזאון
משמאל ב-1950
צילום מכיוון
צפון מזרח

המוזאון מצולם מכיוון דרום מזרח
בתחילת שנות ה-50 והיום

החינוך הימי עשה צעדיו הראשונים בסוכות 1955 - ראשיתה של הימייה בשדות ים. תחילה הפליגו בני הנוער בסירות עץ כבודות שחייבו התמודדות אישית, עבודת צוות וגיבוש חברתי, שעורי הימאות היו חלק מתכנית הלימודים וסוכמו בהפלגה כיתתית לקפריסין באותן סירות עץ ראשונות. עם השנים שינתה מעט הימייה את פניה והיום מושם הדגש על שיוטים תחרותיים ועל הצטיינות אישית, ואכן לא מעט שייטים אולימפיים ואלופי עולם בדגמים השונים יצאו ממועדון השייט השדות-ימי שהוא מהגדולים בארץ, כולל מדלית הזהב האולימפית בה זכה שייט המועדון.

המבנים ראשוניים שנבנו היו בית התינוקות ובתי הילדים. בשנת 1945 נבנה גן א'. בתמונה, בית התינוקות, הוא שימש בשנות השמונים כמתפרה, כיום הוא ממתין לשיפוץ. הארכיון ההיסטורי של הקיבוץ צפוי לעזוב את בית חנה סנש ולמצא את ביתו במבנה זה.

בשנת 1941 הוקמו 6 בטונדות עבור 300 מטילות ראשונות. הלולים הראשונים נהרסו ובמקומם עומד היום מבנה המשרדים של אבן קיסר.

בשנת 1943 נבנה צריף חדר האוכל הראשון שהיה צריף (ראה בתמונה), לאחר מס' שנים נבנה במקומו חדר אוכל בנוי. לאחר שלמספר התושבים גדל והוא לא הספיק, הגדילו באופן זמני את חדר האוכל ע"י כך שפתחו את הקיר המערבי שלו והצמידו לו תוספת זמנית מעץ, התוספת כונתה "יפה נוף" והיא שמשה עד המעבר למבנה החדש.

ב- 1975 עברו לחדר האוכל החדש שתוכנן ע"י זיוה ארמוני וקובה גבר. חדר האוכל הישן לימים הפך למחסן בגדים ומכבסה, שהפך לענף הבגד", התוספת פורקה במקומה ניצב עכשיו הסטודיו של האומנית יעל ארצי שגם אחראית על הפסלים ברחבה המרכזית של הקיבוץ.

בשנת 1946 נבנתה המקלחת הציבורית. בצד הדרומי בחורות, מצפון בחורים. כמו כן נבנו שכונת הבטונדות, המוסך והמרצפייה שהפכה לימים לפעל אבן קיסר. המקלחת נהרסה כנראה בסביבות 1974.

בגלל הקרבה לים, החול והמלח המבנים מתבלים מהר וקשים לתחזוקה

מפות היסטוריות

תצ"א משנת 1945

בתצלום זה ניתן לראות בצפון את החומה של קיסריה העתיקה, התאטרון של קיסריה עדיין לא נחפר, וישנו מקבץ ראשון של מבנים ראשונים כשהבולט ביותר ביניהם הוא המספנה.

התצלום אויר המקורי נמצא במזכירות שדות ים

תמונות היסטוריות

המבנה בראשית דרכו

מבנה ה"שין" - החזית המבנה אשר נבנה כאזור תעשייה: נגריה, מפעל פיברגלס, בניין חד קומתי, שנות ה-80 המבנה קיים עד היום כחלק מאזור התעשייה. לאחר בנייתו והעברת חלק מבתי המלאכה אליו, פורקה המספנה

תצ"א - 2013

תצ"א מ-1986

צריף כדוגמת "צריף הרכבת" הראשון שנבנה. בכל צריף כזה היו כשישה חדרים צמודים אשר שמשו למגורים. גם הצריף שבתמונה כבר איננו קיים.

בונגלוסים על החוף - "קיט ושיט" מתחם נופש ואירוח על חוף הים, בחורף 1973 הייתה סערה גדולה שסחפה חלק מבונגלוסים לים. היום יש במקום כפר איזון לנפגעי נפש ואולם אירועים "כוכב הים".

צריף האיטלקים - זהו צריף שבנו הארכאולוגיים האיטלקיים שבאו לחפור את עתיקות קיסריה, וכשעזבו את המקום השאירו אותו לקיבוץ אשר השתמש בו כמזכירות. כיום משמש המקום כמשרדים של אולם האירועים שבמקום.

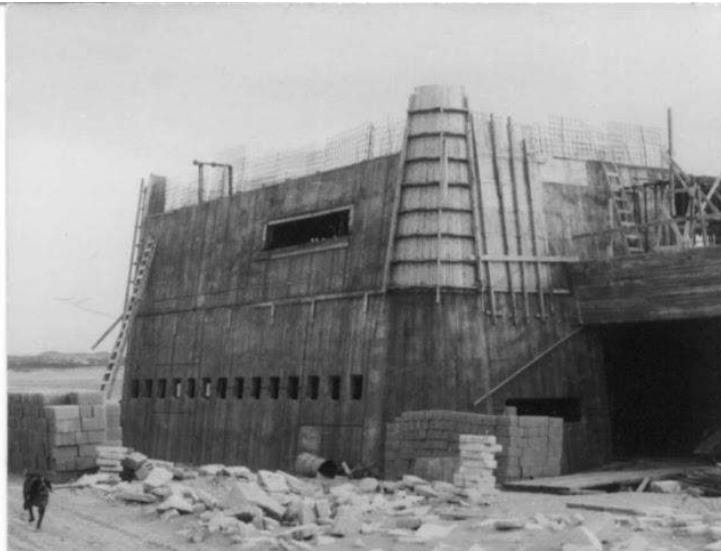

המרכז לחינוך וספורט ימי

כיום מועדון שיט, יש בו בית סירות, אולם ישיבות וקומפלקס שלם של מרכז ימי.

מסביבות מבנים נוספים של מעונות ומגורים המשמשים אכסנייה לספורטאים הבאים להתאמן. בימי מלחמה המקום משמש לארוח תושבים מפונים מהדרם/צפון.

המבנה תוכנן והחלה בנייתו בסוף שנות ה-60. חנוכתו הרשמית הייתה ב 22.7.1971

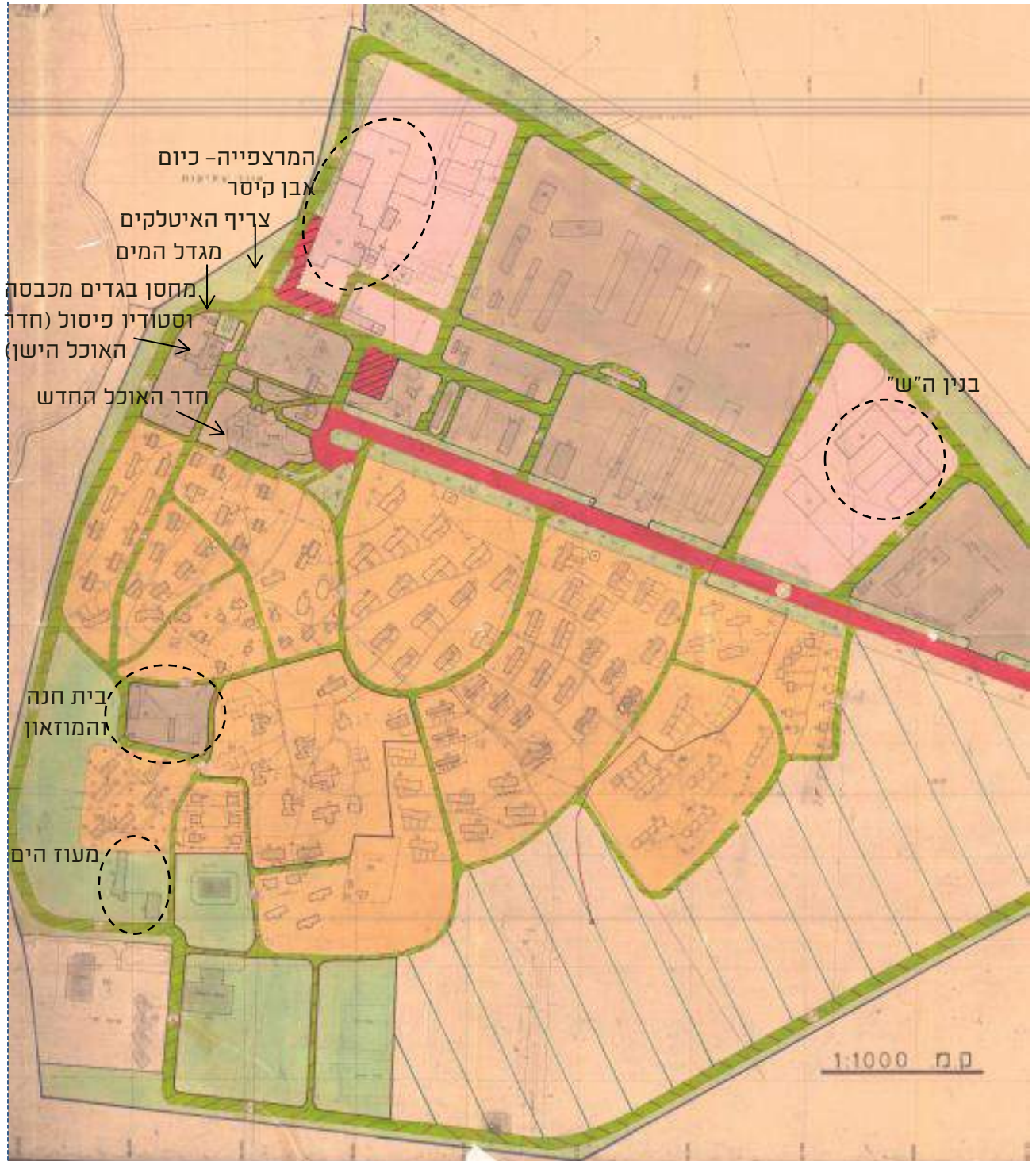
טקס "מעמד הפתיחה"

המבנה בשנת 2015

חכ/25 משנת 1985

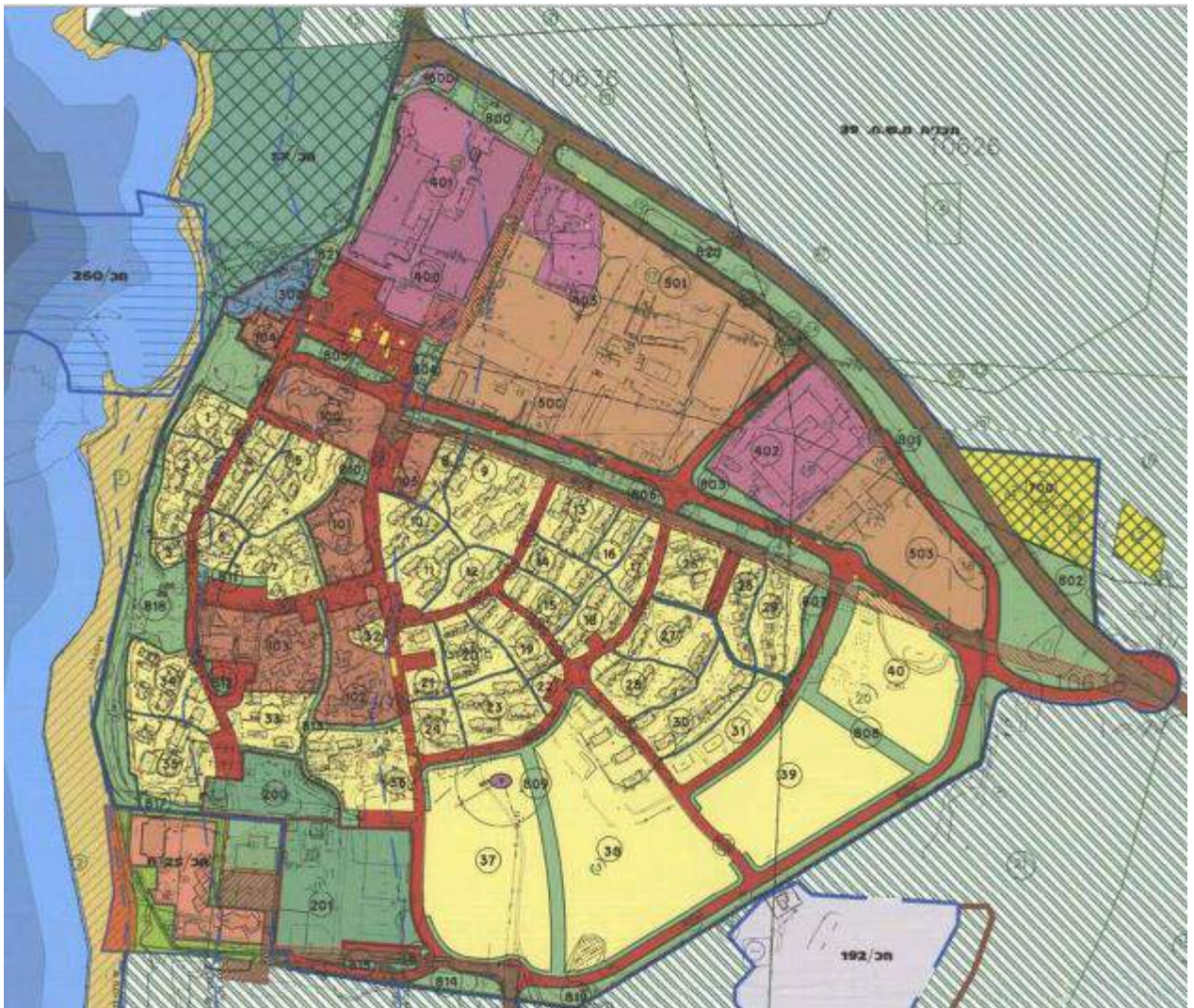
מצ"ב קטע מתוכנית חכ/25 תוכנית לקביעת גבולות הקיבוץ וקביעת גבולות מגרשים, התוכנית מיועדת אזורים לתעשייה, למגורים, לספורט ימי ולמבני ציבור. בית חנה סנש וסביבותיו מוגדרים כאזור למבנה ציבור.

תוכנית חכ/25 משנת 2012

מטרת התוכנית שאושרה לאחרונה היא: "הרחבת הקיבוץ והסדרה של השטחים המאושרים לבניה בתחום הקיבוץ, ליד של 400 יח"ד... קביעת יעודי קרקע... קביעת זכויות בניה" ועוד. לאור העובדה שהקיבוץ יושב על קיסריה העתיקה, התוכנית מיחדת סעיף ארוך מפורט ומעמיק בנושאי עתיקות. מנושא השימור היא מתעלמת.

בסעיף ו' 3 לתקנון, מותנה כל היתר בנייה בחפירות בדיקה, הצלה וכדומה, ולאור החשיבות הגדולה של העתיקות במקום מצויין גם כי "אין רשות העתיקות מתחייבת לאשר בנייה בשטח או בחלקו גם לאחר בדיקה/חפירה, זאת במידה ויתגלו בשטח עתיקות ייחודיות ולא יראו את התוכניות כמקנות זכויות בנייה בשטח שהינו אתר עתיקות מוכרז"

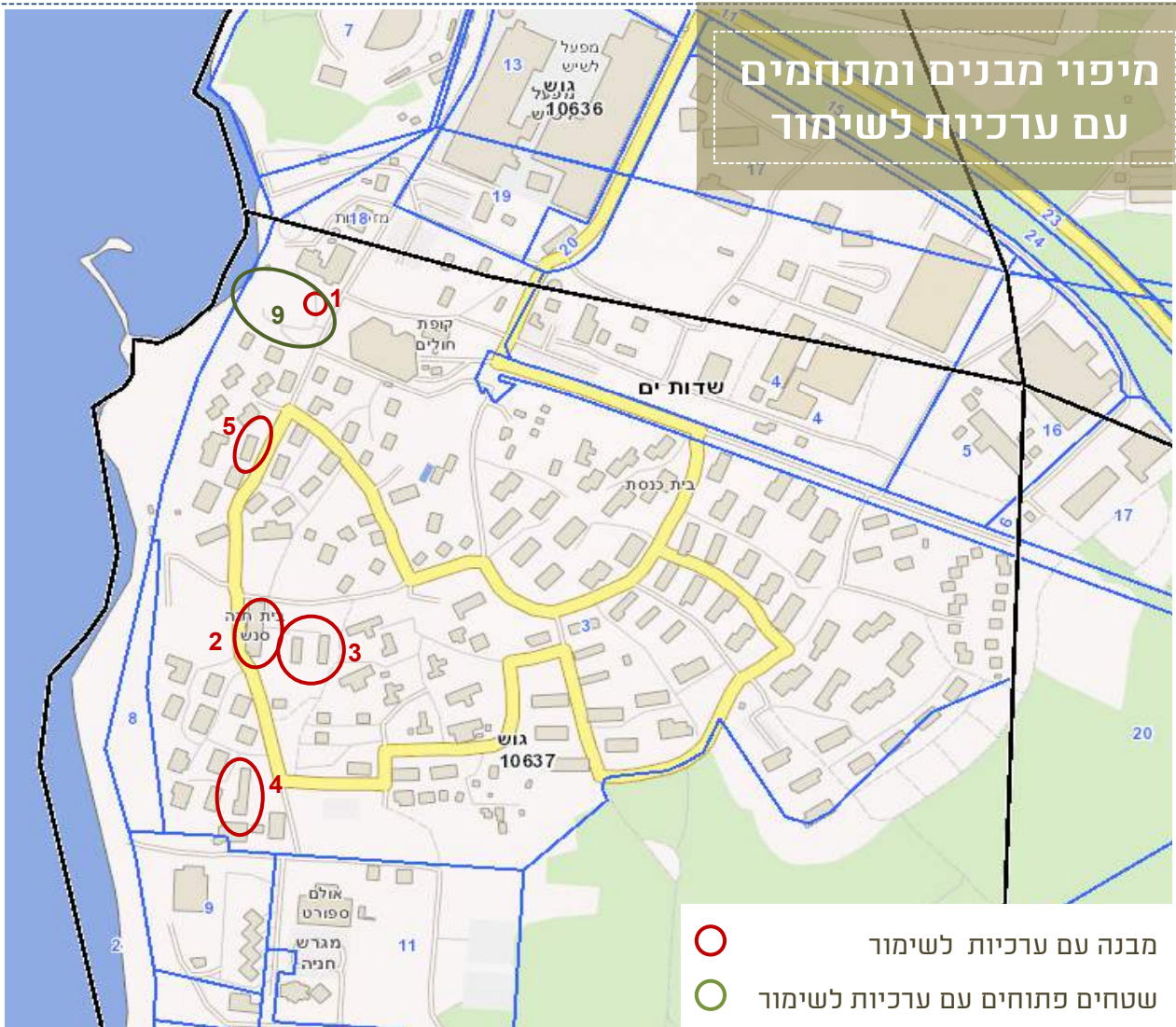
קטע מתשריט המצב המוצע של חכ/25

סקר המועצה לשימור אתרים לשדות ים משנת 1993

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנים 1992-1995 סקר מבנים בחלק מיישובי המועצה האזורית חוף הכרמל. בנווה ים הוכנו כרטיסי אתר לאתרים הבאים:

1. הבאר הראשונה - הוקמה בשנת 1943 ומפיקה 70 קוב לשעה. הבאר פעלה כעשו את הסקר בשנת 1993. גודל המבנה 4/8 מטר - באר א' - המבנה הישן עדיין קיים, סביבו נבנו מבנים נוספים. נמצא ממש בכניסה לקיבוץ.
2. בית חנה סנש -בכרסטת כתוב "הוקם כבית תרבות ספרייה ומועדון חברים ע"ש חנה סנש" בשנת 1993 עדיין שימש לשימושים אלו, היום המבנה משמש כאתר הנצחה לחנה סנש כארכיון וספרייה. גודל המבנה אשר בנה האדריכל שמואל מיסטצ'קין 11/50 והוא כולל אמפיתאטרון פתוח ובמה חיצונית.
3. מעוז הים - הוקם בשנות ה-50 בפינה הדרומית מגדל בגובה 10 מטר אשר שימש כעמדת שמירה ותצפית לים. בשנת 1993 שמש ככיתות בית ספר ומעבדות של הקיבוץ. במבנה מעוז הים שוכנים שלושה גופים - הנהלת החשבונות של הקיבוץ, מכון יופי (קוסמטיקה ומספרה) וחדר כושר. המגדל ששופץ ריק מבפנים ונראה ש"תפקידו" להיות מגדל בלבד. האולם הצמוד הוא באחריות המרכז לחינוך וספורט ימי ומשמש כאולם ספורט, מתחתיו (בקומה התחתונה שלו) נמצאים משרדי בית הספר לחינוך ימי והאגודה הפועל שדות ים וכן מועדון/כתת לימוד של החינוך הימי.
4. בית תינוקות- נבנה בשנת 1943 - האבנים לבנייה הובאו משטחי העתיקות בקיסריה. גודל המבנה 8/14 והוא מבנה עם גג רעפים דו שיפועי ומרפסות- עומד להפוך לארכיון שדות ים. בימים אלו ממתין לשיפוץ.
5. המבנה הראשון - הנוקטא - מבנה ראשון עם קירות וגג בניי מאבנים שמש כמחסן נשק וחדר אוכל ראשון גם מרפאה, כיום חלק מגן /נוי. בשנת 1993 בסקר עוד עמד ברובו חשוף, כיום מכוסה צמחיה. גודלו 3/3 מטר.
6. מגדל מים - המגדל הוקם בשנת 1943 הוקם לצרכי אספקת מים למבני המגורים של הקיבוץ, בשנת 1993 עדיין פעל. בין העמודים של המגדל נסגר החלל בקומה הראשונה היה חדר סידור עבודה ומעליו חדר קשר. מעל הקומה השנייה מרווח פתוח עד לתחתית מיכל המים. גודל החלק התחתון 5/5, 8 מתחת למיכל, בשנת 1998 הורידו את המדרגות שטיפסו אל הקומה השנייה, וכיום משמש החלק התחתון כמחסן. והחלק העליון נטוש.

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור

המבנה	גוש	חלקה	ייעוד ותאור
1 הנוקטא	10637	3	מבנה הקבע הראשון בקיבוץ
2 בית חנה סנסן	10637	3	מוזאון לזכרה של חנה סנסן - שמואל מסטצ'קין
3 מוזאון עתיקות קיסריה	10637	3	מוזאון לעתיקות שנמצאו במקום- שמואל מסטצ'קין
4 מעוז הים	10637	3	במקור מבנה למרכז חינוך ימי- שמואל מסטצ'קין
5 בית התינוקות	10637	3	מתוכנן להיות ארכיון הקיבוץ
6 מגדל המים	10637	3	מגדל מים בתכנון שמואל מסטצ'קין
7 חדר האוכל החדש	10637	3	נבנה ב-1975 תוכנן ע"י זיוה ארמוני וקובה גבר
8 מועדון השיט	10637	9	מבנה מונומנטאלי מ-1971
9 רחבת הדשא המרכזית	10637	3	רחבת דשא בין חדר אוכל לים

מקורות

1. מסמכי משח/2- תשריט ותקנון משנת 1985 אתר רמ"י
2. מסמכי תוכנית חכ/28/ה - תשריט ותקנון משנת 1999 אתר רמ"י
3. מסמכי תוכנית חכ/28/יג'- תשריט ותקנון משנת 2013 אתר רמ"י
4. SURVAY OF PALESTIN -HAIFA SUB-DISTRICT - CAESAREA, עדכון למפה מ-1929 העדכון נעשה בשנת 1942, -מ.פ.י.
5. רקע פוטוגאומטרי של אתר GOVMAP - המרכז למיפוי ישראל
6. "בין שדות וים - מעשיות ותיקי שדות 1936-1956". הוצאת שדות ים 1985, אסף וערך ישראל מאיר
7. "מעשים ומעשיות - שדות ים 1936-2014" מלכיאל בן-צבי ושונית גל 2015
8. סיבוב בקיבוץ שדות ים / פרק בהיסטוריה של האדריכלות הישראלית - "חלון אחורי, ארכיטקטורה ואידאולוגיה בדיסנלנד מקומי" -מיכאל יעקובסון - רשומה מאוגוסט 2008
9. מקור התמונות משנות ה-50: אוסף שמואל מסטצ'קין, ספריית מוזיאון תל אביב לאמנות
10. ראיונות עם אדווה פלוגי - מנהלת מוזאון חנה סנש מיום 9.7.15, 30.8.15
11. ראיון עם גילי אמיר - מזכיר קיבוץ שדות ים מיום 19.7.15

תודות

ברצוני להודות לגב' לאדווה פלוגי מנהלת ארכיון בית חנה סנש, על הסבלנות הרבה והסיוע באיסוף החומר ולמזכיר הקיבוץ מר גילי אמיר.

סקר מבנים ומתחמים לשימור - שדות ים

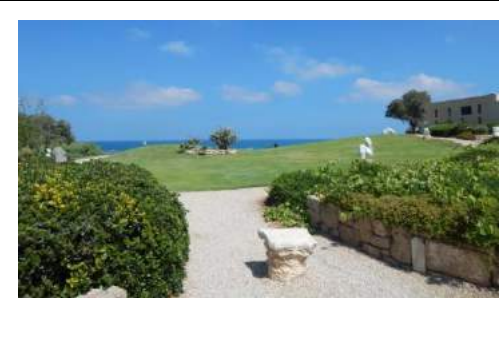

תמונה	תאור כללי ומצב שימוש נוכחי	שנת הקמה, רקע היסטורי	גוש\חלקה	שם האתר	מס'
		<p>המבנה הראשון שנבנה בשדות ים. "הנקודה" – כתחנת נוטרים ומחסן נשק. ב-1943 הפך למאפייה, בתמונה, ניתן לראות את הארובה של תנור הלחם.</p> <p>כיום עומדים שרידי המבנה כאזור צל בשצ"פ המרכזי של הקיבוץ.</p>	גוש 10637 חלקה 3	הנוקטא	1
 	<p>יש תוכנית אופרטיבית לשדרוג התצוגה והאולם ובעתיד לבנות אודיטוריום חדש, הכוונה היא להוציא את ארכיון הקיבוץ למבנה אחר ולהקדיש את המבנה לחנה סנש וחבריה הצנחנים.</p> 	<p>תוכנן ע"י אדר' שמואל מסטצ'קין, ונחנך בשנת 1950 כמרכז הנצחה לחנה סנש ובית תרבות, שהכיל חדר הנצחה קטן, מועדון וספרייה. לימים הפך לאולם התכנסות, וחדר עיון. משנת 1991 האולם הוסב לאולם הנצחה והמבנה משמש כיום גם כארכיון הקיבוץ ועזבונה של חנה סנש.</p> <p>הכניסה למבנה הייתה מדלת זכוכית גדולה מכיוון הים. הדלת הוחלפה לדלת עץ אטומה. גם הבמה הייתה במקור פתוחה לים, אך לפני כחמישים שנה סגרו אותה בקיר</p>	גוש 10637 חלקה 3	בית חנה סנש	2
 		<p>תוכנן ע"י אדר' שמואל מסטצ'קין שני החדרים הראשונים של המוזיאון נבנו במקביל לבית חנה. במוזיאון מוצגים ארכיאולוגים שהתגלו באזור על-ידי חברי קיבוץ ומשלחות שחפרו בקיסריה.</p> <p>המוזיאון נבנה כדוגמת מבנה רומי עם חצר גדולה ובה עמודים עם כתורות קורינתיות, פסלים רומיים, כתובות הנצחה ומגוון פריטים ארכיטקטוניים. המבנה הורחב בתחיל שנות ה-60.</p>	גוש 10637 חלקה 3	מוזיאון עתיקות קיסריה	3

			<p>מבנה שהוקם ב-1971 ואמור היה לאכלס את בית הספר לקציני ים, אלא שכמה חודשים לפני השלמת הפרויקט, הוחלט כי בית הספר ייפתח בעכו, והבנייה באתר הופסקה ומעולם לא הושלמה.</p> <p>המבנה שימש כיתות לימוד לשכבת הנעורים והאולם שימש את הקיבוץ לצרכיו.</p> <p>בשנת 2013 במימון משותף של המועצה לשימור אתרים והקיבוץ שוקם המגדל, אך הוא אינו מאוכלס.</p> <p>כיום משתמשים במבנה למשרדי הנהלת חשבונות מכון יופי וחדר כושר.</p> <p>האולם משמש כאולם ספורט, בקומה התחתונה משרדי ביה"ס לחינוך ימי והאגודה וכן כתת לימוד של החינוך הימי.</p>	<p>גוש 10637 חלקה 3</p> <p>מעוז הים</p>	<p>4</p>
		<p>בית התינוקות, אשר נבנה בשנים הראשונות לעלייה על הקרקע, הוא שימש בשנות השמונים כמתפרה, כיום ממתין לשיפוץ. במקור היה גג רעפים, אשר קירה גם תוספת שנבנתה שנים ספורות מאוחר יותר. כיום הגג חשוף מרעפים ומורכב מלוחות בטון טרומיים באותו שיפוע.</p> <p>הכוונה היא להעתיק את ארכיון הקיבוץ למבנה זה.</p>	<p>גוש 10637 חלקה 3</p> <p>בית התינוקות</p>	<p>5</p>	

סקר מבנים ומתחמים לשימור - שדות ים

	<p>המגדל זקוק לביצוע עבודות שימור הבטון בעיקר בקומה השנייה ובין העמודים, המדרגות לקומה השנייה פורקו בשל סכנת התמוטטות.</p> <p>הקיבוץ מחפש תקציבים לשיקום המבנה.</p>	<p>הוקם בשנים הראשונות להקמת הקיבוץ, כנראה תוכנן ע"י שמואל מיסטצ'קין, בסמוך לחדר האוכל. הוא נצפה למרחוק ומהווה נקודת ציון.</p> <p>בחלל שבין העמודים שלו השתמשו בשתי קומות של משרדים, וכיום משתמשים רק בתחתונה וכמחסן.</p>	<p>גוש 10637 חלקה 3</p>	<p>מגדל המים</p>	<p>6</p>
 	 	<p>חדר האוכל שתוכנן על ידי זיוה ארמוני וקובה גבר נחנך בשנת 1975. המבנה סימטרי כלפי הים ומזוגג לכיוונו. סכמת המבנה היא של פוליגונים חזרתיים. המבנה בנוי כך שחדר האוכל גבוה וצופה לים ואילו הקומה התחתונה שמשה ככלבו.</p> <p>חדר אוכל עדיין פעיל. לפני כשלוש שנים פונה הכלבו זמנית בשל נזילות וטרם הושב. המבנה יציב אך זקוק לעבודות תחזוקה.</p> <p>בתמונות: תקרת הצלעות של הקומה הראשונה בבנייה, פנים חדר האוכל ערוך ללי סדר, ותמונה עדכנית משנת 2015</p>	<p>גוש 10637 חלקה 3</p>	<p>חדר האוכל החדש</p>	<p>7</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור - שדות ים

		<p>כיום מועדון שיט, יש בו בית סירות, אולם ישיבות וקומפלקס של המרכז הימי.</p> <p>המבנה תוכנן בסוף שנות ה-60. חנוכתו הרשמית הייתה ב 22.7.1971</p>	<p>גוש 10637 חלקה 3</p>	<p>המרכז לחינוך לספורט ימי</p>	<p>8</p>
		<p>בין חדר האוכל החדש לים, משתרעת מדשאה נרחבת ובה ממוקמים פסלים גדולים של הפסלת יעל ארצי. מדובר בגן פסלים איכותי השומר את הרצועה הפתוחה לים.</p> <p>בתוך שטח זה ממוקמת ה"נוקטא"</p>	<p>גוש 10637 חלקה 9</p>	<p>רחבת הדשא המרכזית</p>	<p>9</p>
					

קיבוץ מעין צבי

סקר שימור קיים במסגרת תיק תיעוד מקדים של חכ/21

בשנת 2010 במסגרת הכנת תוכנית חכ/21 שטרם אושרה הוכן ע"י משרד א.ג.אילן איזון אדריכלים ובוני ערים תיק תיעוד מקדים לקיבוץ מעין צבי. עותק מתיק התיעוד כפי שמופיע במסמכי התוכנית מצורף כנספח לתוכנית זאת.

בתיק ישנה סקירה מעמיקה של הנתונים הכלליים, הסטטוטוריים, הרקע ההיסטורי והתרבותי ויש בו שפע של תמונות ומסמכים היסטוריים. כמו כן ישנו עשרה כרטיסי אתר לעשרת המבנים החשובים ביותר לשימור בקיבוץ לפי הבנת עורכי התוכנית. תיק התיעוד השפיע על התוכנית הסופית בכך מבנים אלו סומנו לשימור בתוכנית עצמה לשימור וניתנו בתוכנית הנחיות שימור.

לאור העובדה כי קיים תיק תיעוד מקדים שהוא מפורט יותר ממה שנדרש בסקר זה, אנו מצרפים מתוך הסקר ככתובם וכלשונם את הפרקים:

1. נתונים כלליים

2. נתונים סטטוטוריים

3. רקע היסטורי ותרבותי.

בסוף תיק התיעוד מצורפת רשימה של 10 מבנים לשימור שנבחרו לשימור, והם מפורטים ברמה של כרטסת.

במקביל, אנו מציגים את רשימת המבנים המלאה שנסקרה ע"י אנשי הקיבוץ כרקע להכנת תיק התיעוד ואת סקר המועצה לשימור אתרים שנעשה בתחילת שנות ה-90.

אנו מוסיפות מספר נושאים כשהשלמה לסקר שנעשה:

1. מפות היסטוריות שאיתרנו שאינן מופיעות בסקר

2. להוסיף לרשימה מבנה ייחודי למעין צבי הקרוי "הפטריה" אשר למעשה שוחזר לאחרונה לזכר מבני הפטריות שאפינו את הקיבוץ בעבר.

כסיכום, נרכז על מפה אחת את המבנים אשר יש להם ערכים לשימור, ונצרך כמו בכל ישוב טבלה מלווה המציגה תמונה עדכנית, ותאור קצר על המבנה.

1. נתונים כלליים

1.1 הקרקע הכלולה בתכנית זו נמצאת על קצה רכס הכרמל במבואותיו הדרומיים, בין המועצה המקומית זכרון יעקב ממזרח לבין המצוק ודרך מס' 4 ממערב.

1.2 גוש: 10191 חלקות: 14, 16, 19
 גוש: 10195 חלקות: 6, 7, 22, 27, 44-37, 50
 גוש: 11319 חלקות: 25-10
 נ.צ.: קואורדינטה X - 194,700
 קואורדינטה Y - 719,500

1.3 גבולות התכנית מארבעה כוונים.
 מצפון: זכרון יעקב
 מדרום: פארק טבע רמת הנדיב
 ממזרח: זכרון יעקב
 ממערב: כביש 4

1.4 בעלות: מינהל מקרקעי ישראל מחוז חיפה,
 חוכרים: קיבוץ מעין צבי

1.5 תיאור תמציתי של האתר:
 קיבוץ מעין צבי נוסד ב-1938 באזור ביצות כבארה במתכונת ישובי "חומה ומגדל", וכעבור שנה עבר למשכן קבע בסמוך וממערב לזכרון יעקב. מחנה הישוב ממוקם על גבי שטח הררי, אטרקטיבי מאד מבחינה נופית, על גבול המצוק הדרומי של רכס הכרמל. בשטח זה מצוי אזור המגורים וחלק מאזור התעשייה של הקיבוץ. יתרת השטחים נמצאים במישור החוף למרגלות הקיבוץ, ממערב לדרך מס' 4, שם נמצאות הקרקעות החקלאיות ואזור התעשייה והמשק של הקיבוץ, אליו אמורים להתפנות מבני התעשייה הצמודים למגורים.

כיום מכין קיבוץ מעין צבי **תכנית מתאר שבין מטרותיה:**

- ✓ להסדיר את שימושי הקרקע בקיבוץ ביעודי קרקע מוגדרים.
- ✓ להכין תשתית סטטוטורית לשיוך מגרשים לדירות חברי הקיבוץ.
- ✓ לאפשר מעבר תשתיות במקרקעי ציבור, עם ראייה עתידית.
- ✓ לאפשר הסדרה של מערך הנגישות, התנועה והחניה במחנה.
- ✓ להסדיר נושא שימור מבנים ואתרים בעלי ערך היסטורי ותרבותי.

נספח השימור המוצג בזה נערך כחלק מהכנת תכנית המתאר לקיבוץ במטרה לתעד את המבנים והאתרים הראויים לשימור, לבחון כיצד יעדי השימור מתיישבים עם המטרות האחרות של התכנית, לחזק את הזהות המקומית ואת האפשרות למנף אותה לתועלת ההתפתחות העתידית של הקיבוץ.

2. נתונים סטטוטוריים

- ◆ שם ומספר תכנית מוצעת: מעין צבי, תכנית מס' חכ/21/ז
- ◆ שטח התכנית המוצעת: 281,555 דונם
- ◆ שטח בנוי מאושר: 61,290 מ"ר
- ◆ זכויות בניה מוקנות מתוקף תכניות תקפות: התכנית התקפה לאזור המגורים בקיבוץ הינה תכנית משח/7 ובה לא מוגדרות זכויות הבניה.
- ◆ ייעוד עפ"י תכנית תקפה משח/7: מגורים ושרותי ציבור.
- ◆ שימוש בפועל: שטחי המגורים בקיבוץ משמשים מטרת אלו.
- ◆ קיבוץ מעין צבי מוגדר ע"פ תמ"א 35 כמתחם שמור משולב ונכלל במכלול כפרי.
- ◆ לא נמצאה רשימת שימור מקומית
- ◆ האתר אינו כלול בשטח עתיקות מוכרז.
- ◆ צירוף תכנית בינוי המציגה את התכנון במשולב עם פרויקטים חדשים, במידה ומתוכננים, באזור הקרוב לתכנית.

3. רקע היסטורי ותרבותי

קיבוץ מעין צבי עלה על הקרקע בתקופת "חומה ומגדל" בשנת 1938, על אדמות הכפר הערבי שננטש – כברה.

מייסדיו, קבוצת חלוצים יוצאי גרמניה, צ'כוסלובקיה, ואוסטריה, חברי תנועת "ברית הצופים – מכבי צעיר", קיבלו את הכשרתם בחוות משפחת לוי, במזרח גרמניה. בשנת 1935 עלה גרעין "מעין" ארצה ושהה תחילה לשנת הכשרה בדגניה ב'. ב-1936 יצאו חברי הגרעין כ"פלוגת עבודה" לחולות רחובות ליד כפר ביל"ו, ועבדו כשכירי יום בפרדסים תוך מאבק על עבודה עברית שם. צעירי מעין צבי התגייסו כ"נטרים" למשטרת המנדט הבריטי. הם אבטחו את עלייתה של חניטה לקרקע ואת הדרך אל כפר החורש בעת מאורעות הדמים כעבור שנתיים נוספות קיבלו חברי הגרעין חלקת קרקע לבניית קיבוץ משלהם.

היישוב עלה לקרקע ב-30 לאוגוסט 1938 כיישוב "חומה ומגדל". תחילה הוקם היישוב ב"נזלה" – רצועת שפלה לרגלי הכרמל, מערבית למושבה הותיקה "זכרון יעקב", ליד חווה חקלאית של הברון רוטשילד (באזור "מסעדת הבאר" הקיימת היום, על דרך מס' 4). כמרבית אדמות האזור, הייתה זו חלקה מקרקעות פיק"א, חברת ההתיישבות שניהלה את אדמות הברון רוטשילד בארץ. לצד זכרון יעקב, היה קיבוץ מעין צבי היישוב העברי היחיד בין חדרה לחיפה.

המקום היה ידוע לשמצה בשל ביצות הכבארה, שהיוו מקור לחוליים שונים כמו הקדחת וטיפוס המעיין. חברי הקיבוץ עסקו בייבוש הביצות וסבלו מתקיפתן של המחלות השונות. כאשר התברר שיתוש האנופלס אינו מגביה עוף, וכי שעות פעילותו הן בעיקר בלילות, הוחלט להמשיך בעיבוד השטח החקלאי, אך להעביר את "המחנה" אל מעלה ההר.

ב-9.3.1941 הונחה אבן הפינה למבנה הראשון של מחנה הקיבוץ במעלה ההר. היישוב מנה אז כ-80 איש. באזור מבני המשק והמתקנים החקלאיים של הקיבוץ המקורי הוקם עוד בתקופת הבריטים מוסך, שפותח והיה הראשון והגדול מסוגו בכל אזור הצפון.

הקיבוץ קלט את חברי עליות הנוער של התנועה, אשר סיימו את הכשרתם בארץ. במלחמת העולם השנייה התנדבו חלק מחברי הקיבוץ ל"בריגדה היהודית" בצבא הבריטי, ואחרים התנדבו לפלמ"ח.

בשנת 1945 נענתה הקבוצה לבקשת פיק"א לשנות את שמה ל"מעין צבי", על-שם הנרי (צבי) פרנק, שליחו של הברון ומנהל פיק"א בארץ (1903-1973).

בשנת 1946 הגיעו לקיבוץ חברים שנמלטו מציפורני הנאצים והמתו 7 שנים באנגליה עד סיום מלחמת העולם השנייה. עם סיום המלחמה עלו לארץ בעליה הבלתי לגאלית.

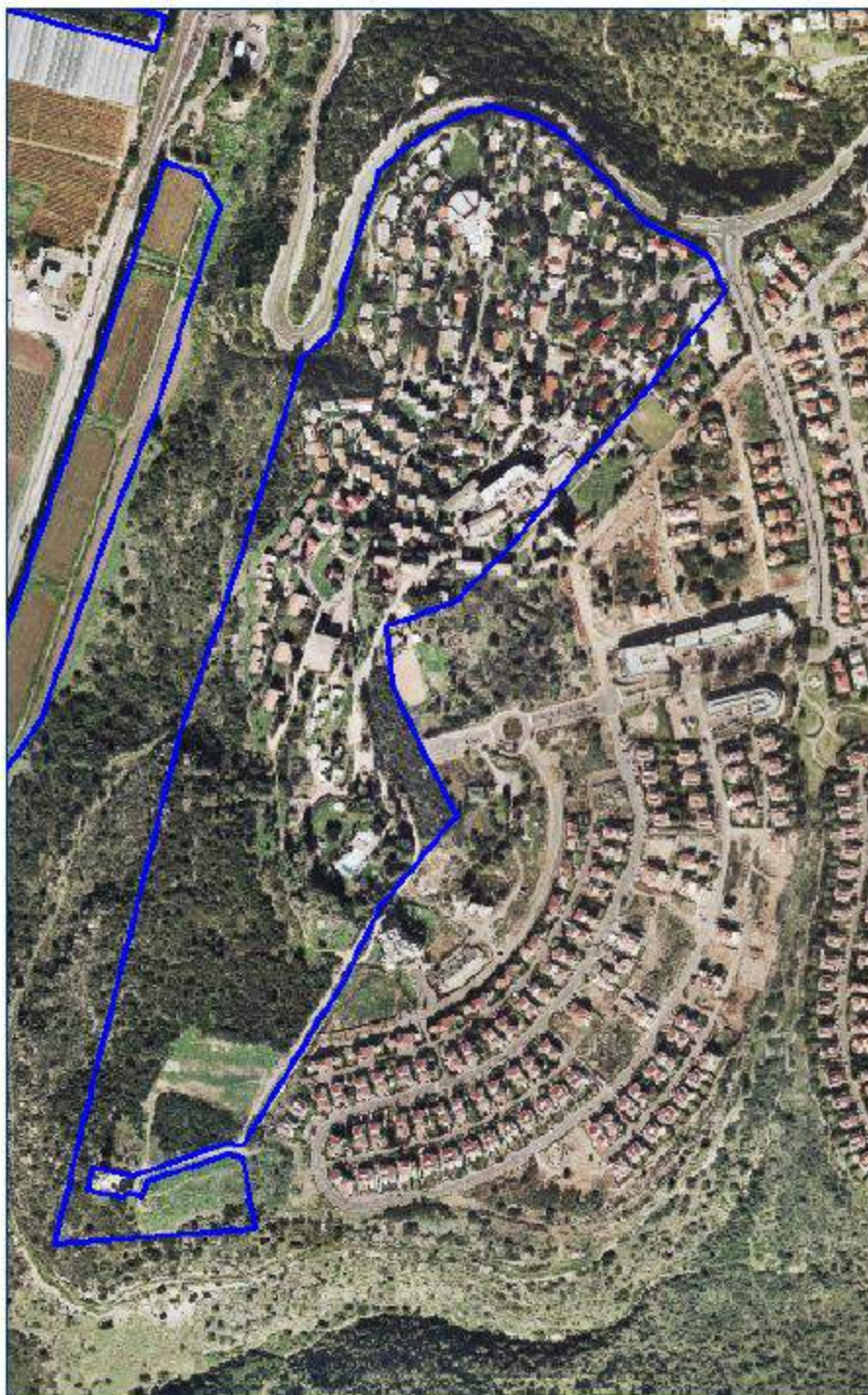
תיעוד מקדים – קיבוץ מעין צבי

בתום העשור הראשון למדינה מנה היישוב כ- 360 נפש. בשנת 1951 נקלטה קבוצת חברים שהחלה דרכה בקיבוץ "שדות ים", וגם חברת נוער מהעדה היהודית בהודו. שנה מאוחר יותר נפתח בקיבוץ אולפן ללימוד השפה העברית, שהמשיך לפעול שנים רבות בקיבוץ, ורבים מבוגריו נקלטו כחברים. חברי הקיבוץ הנחילו לצעירי האולפן את הלשון העברית, ידיעת הארץ ואהבת ישראל.

בשנת 1988, שהיתה שנת החמישים לקיבוץ, הוא מנה קרוב ל- 700 נפש ובהם כ- 400 חברים. כיום מונה הקיבוץ 477 נפשות ב-185 בתי אב.

תצלום אוויר של מעין צבי משנת 1946

תצלום אוויר של מעין צבי משנת 2005

א. תפיסת השימור

תפיסת השימור שתוצג כאן שואפת לשלב את הנכס לשימור במרקם החי והמתפתח שסביבו. זאת מתוך הבנה כי מבנה לשימור איננו נמצא בחלל ריק; הסביבה משפיעה על המבנה לשימור והוא משפיע על הסביבה. מטרת התכנון היא ליצור סינרגיה מיטבית בין ההשפעות הללו, ולמצוא את האיזון בין התחדשות ושימור.

יתר על כן - לתפיסתנו, רק אם הנכסים ישולבו בפעילות העכשווית של הקיבוץ - ניתן יהיה להבטיח את שימורם לאורך זמן. יש לייצר את האינטרסים לשימור האתרים והמבנים על ידי תושבי הקיבוץ, בהווה ובעתיד, ולאפשר את התאמתם של המבנים ההיסטוריים לצרכים הנוכחיים, בלי לפגוע בשימור ערכי המורשת שלהם. הבטחת המשך השימוש בנכסים, באופן שלא יסכן את ערכם ההיסטורי, ימנע את הזנחתם בעתיד.

פיתוח תפיסת השימור הוא פועל יוצא של בחינת השאלות הבאות:

✓ מה ניתן לשמר?

✓ למה לשמר את מה שניתן?

✓ איך השימור יתרום לעתיד?

מה ניתן לשמר?

המבנים והאתרים לשימור בקיבוץ מעין צבי הינם צנועים ויומיומיים, ומהווים דוגמה של אדריכלות "זורנקולרית" - בניה שאיננה מונומנטאלית, אלא משקפת את תנאי החיים וצרכי התושבים בתקופת הבניה. מבחינה זו הם מהווים עדות אותנטית להתפתחות הקיבוץ.

מתוך רשימת 10 האתרים לשימור שיפורטו להלן:

✓ 4 אתרים קשורים בביטחון היישוב

✓ 3 אתרים הינם אתרי זיכרון

✓ 2-1 אתרים הינם מכלולי נוף וצמחיה

רשימה זו משקפת את רוח תקופת ייסוד היישוב, והנושאים העיקריים שהיו בראש מעייניהם של החלוצים. הקיבוץ הינו יישוב חומה ומגדל, שהוקם במטרה להגן על המרחב. בהתאם - מרבית האתרים לשימור מספרים את סיפור ההגנה והביטחון - מגדלי שמירה, מחבואי נשק וכדומה.

אתרי הזיכרון - כשם כן הם, מנציחים את זיכרונות תושבי הקיבוץ בדבר אנשים היקרים אל ליבם. בנוסף הינם נקודות מצפור המדגימות את הקשר בין האדם והטבע הסובב אותו.

מכלולי הנוף והצמחייה ממשיכים מגמה זו של התייחסות אל נכסי הטבע המקומיים, כחלק ממארג החיים ביישוב.

למה לשמר את מה שניתן?

המורשת הבנויה היא מגוון של נכסים שהם עדות לאירועים היסטוריים, צרכים, ערכים, פולקלור, אמונות וזיכרונות של הקהילה המקומית והציבור הרחב.

הנכסים לשימור במעין צבי משקפים תנאים תקופתיים-היסטוריים, כמו גם את הקשר בין האדם לנוף ולטבע. הם ממחישים את ההיגיון מאחורי התיישבות דווקא במקום זה, ואת הקשיים וההקרבה שהיו כרוכים בכך. כפועל יוצא- הם ממחישים את הערכים החינוכיים והתרבותיים שהקיבוץ מעוניין להנחיל לדורות הבאים, בקיבוץ עצמו ובישראל כולה.

ציוני הדרך בפיתוח קיבוץ מעין צבי קשורים בסיפורים ונושאים רחבים יותר, להם יש משמעות עבור הציבור הישראלי בכללו. כלומר יש כאן, בנוסף לערך המקומי של השימור עבור תושבי מעין צבי עצמם, גם ערך כללי רחב.

הטבלה הבאה מציגה את ציוני הדרך בפיתוח הקיבוץ, הנושאים הרחבים בהם הם קשורים והאתרים לשימור הקשורים בהם.

אלמנט לשימור	נושא	אבן דרך
*	"חומה ומגדל" וסיפור המתיישבים הראשונים	1938-1942 ישוב חומה ומגדל למרגלות הכרמל
עמדה 8 עמדת שמירה אנגלית מחסן נשק/עמדת נוטרים סנדלריה / מחסן נשק	הגנה על היישוב בזמן המנדט	1942-1948 העתקת היישוב לרכס הכרמל, סוף תקופת המנדט
סנדלריה/מחסן נשק בתי אבן למגורים ספריה וחדר זיכרון לחברים הראשונים	חיי קיבוץ בשנות המדינה הראשונות	1948- שנות ה-60
מצפה שמעון/פינת הנצחה אמנון אתר הנצחה רכס שגיא פיקוס ליד חדר אוכל, האלמוגן	הקשר לטבע והנוף וחשיבותם במכלול החיים	שנות ה-60 ועד היום

איך השימור יתרום לעתיד?

שימור אינו פעולה המבוססת על נוסטלגיה גרידא. השימור יוצר יציבות, המשכיות, ותחושות זהות ושייכות. בקיבוץ כמו מעיין צבי, הנאבק על שמירת הדור הצעיר בתחומו - לשמירה על הזהות המקומית וההמשכיות הבין-דורית יש חשיבות רבה. לשימור המורשת הבנויה והנופית תפקיד מהותי בהקשר זה.

יתר על כן, השימור יכול להוות מנוף לפיתוח כלכלי עתידי, בתחום התיירות, נופש ובילוי. חלק מהאתרים לשימור הינם נקודות תצפית המשקיפות לנוף מרהיב עין.

בתור שכאלו הן יכולות להוות מוקד משיכה לתיירים רבים. זכרון יעקב הסמוכה השכילה למנף את נכסי המורשת שבה לכדי אטרקציות תיירותיות, וניתן לבחון את האפשרויות לקשור בין אתרי מעיין צבי ואתרי זכרון יעקב.

המבנים והאתרים לשימור בקיבוץ מעיין צבי נחלקים לשני סוגים:

✓ מבנים ששימושם פרטי (מגורים)

✓ מבנים ואתרים ששימושם ציבורי

לכל אחד מהסוגים תותאם תפיסת שימור המבקשת למצות את הרצוי יחד עם האפשרי.

במבנים ששימושם היה יעוד פרטי - נבקש לשמר ככל הניתן את הערכים החזותיים (מעטפת המבנה), כך שהמבנה יהווה זיכרון חזותי וסימבולי היכול להעיד על העבר.

במבנים ואתרים ששימושם ציבורי - נבקש, בנוסף לשימור החזותי של מעטפת המבנה, לשמר גם אלמנטים בפנים המבנה ובפרט להקפיד על המשך שימוש כמבנה ציבורי. זאת מתוך הנחה שהשימוש הציבורי יוכל להביא קהל רחב למגע עם רוח העבר הטמונה במבנה או האתר.

באשר לשימוש במבנים לשימור - נבקש לשמור על מרב האפשרויות (כל עוד השימוש במבנים ציבוריים ימשיך להיות ציבורי) כך שתכניהם ייקבעו על ידי הזמן והדורות הבאים, ברוח של פיתוח בר קיימא.

ב. מסמכים ותמונות היסטוריות

פרסום בעיתון דבר משנת 1938

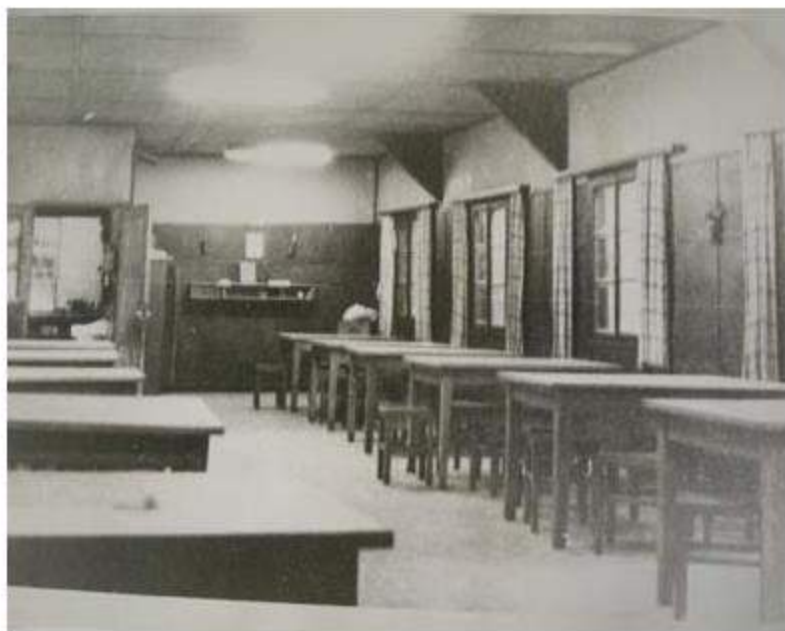
תקופת חומה ומגדל - 1938

בית התינוקות בקיבוץ מעין צבי כפי שתועד בשנת 1942

צריף הנוער הראשון שהוקם בקיבוץ מעין צבי 1946

חדר האוכל הראשון על הגבעה

סדר פסח בחדר האוכל הראשון

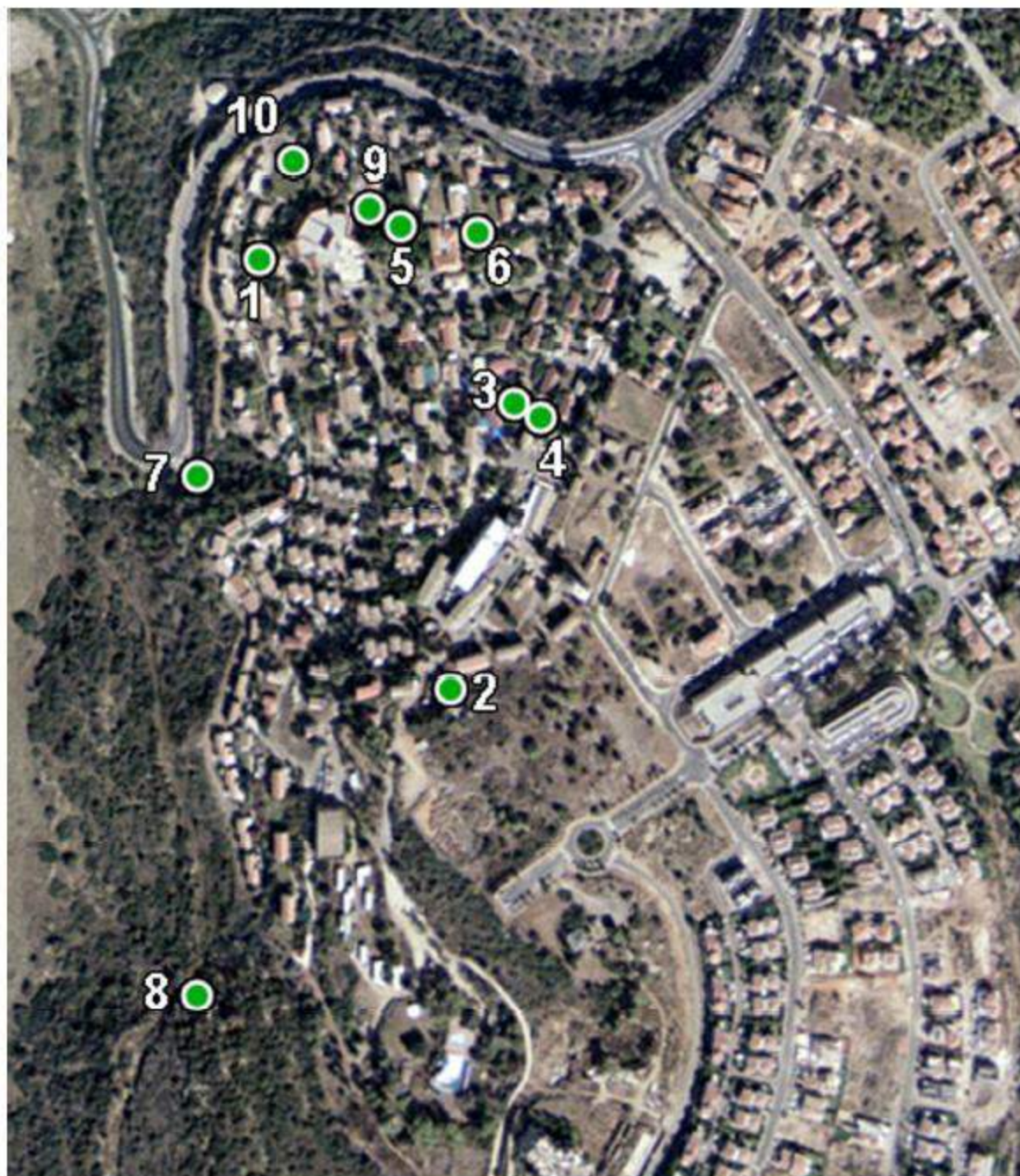
הרפת בקיבוץ מעין צבי

מגדל המים הראשון שעל הגבעה 1945

4. תיאור מצב קיים

א. תיאור המבנים לשימור

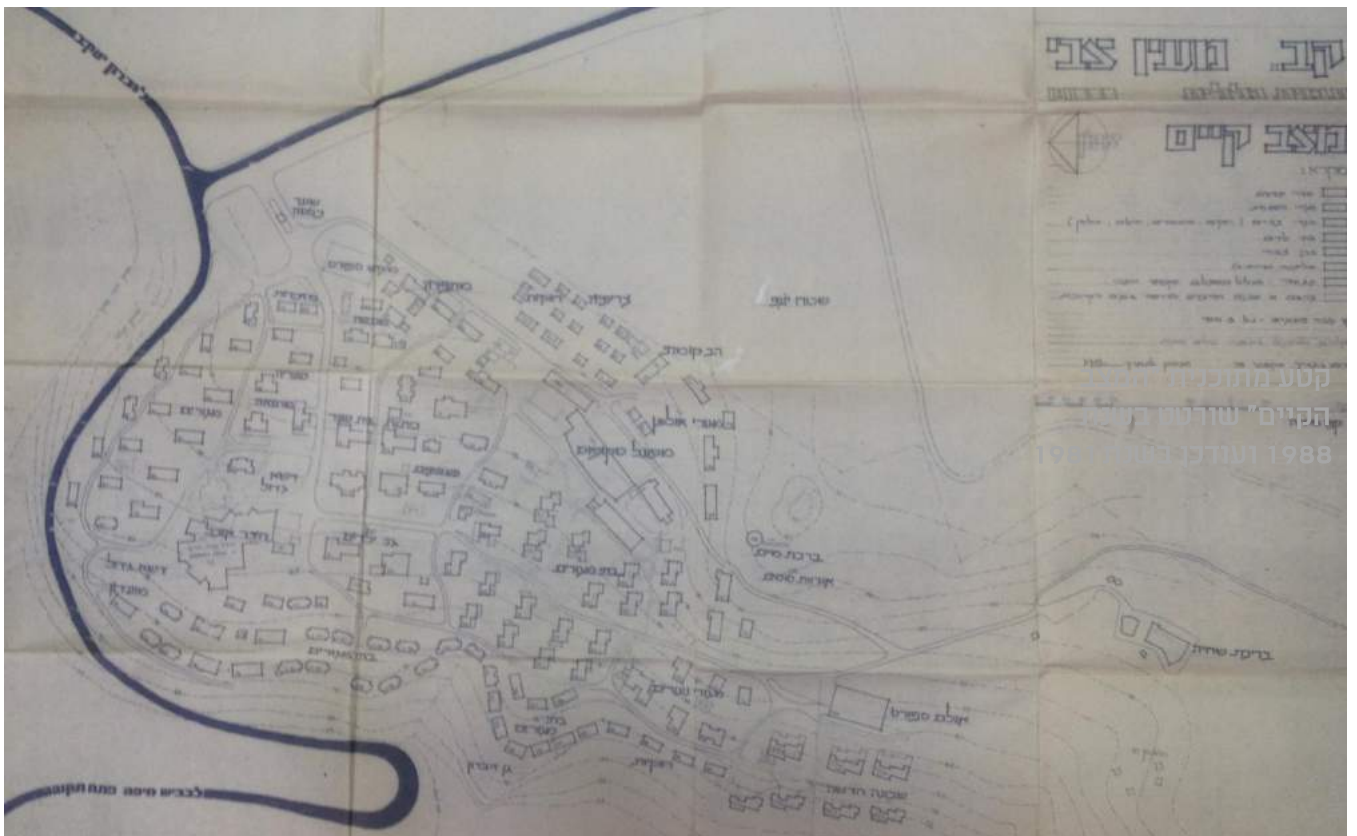

מפה ותצ"א היסטוריים

תצלום אוויר משנת 1969

קטע מתוכנית "המצב הקיים" שורטט בשנת 1988 ועודכן בשנת 1981

מבנים נוספים שאינם מופיעים בתוכנית חכ/21

לקראת הכנת תוכנית האב, הכין צוות מהקיבוץ רשימת אתרים לשימור מומלצת לפי הבנתם. ריכז את הצוות הזה שהיה מעין "ועדת שימור" מר עמנואל רווה והשתתפו בו גם יורם זיגמנד, יהודה פלג אמירה סלע, יפה קאופמן ארכיון הקיבוץ, זאב בוסיאן, גרסיאלה גבל וברטה רווה.

מצ"ב רשימת האתרים כפי שהיא מופיעה בעדכון השלישי מיום 12.9.2000:

- את המבנים אשר הוכנסו לנספח השימור של חכ/21 ז' סימנו בצבע אדום
- המבנים אשר מופיעים רק ברשימה זו השארנו בשחור
- בכחול סומנו המבנים שיש להם ערך שימורי ושמולץ להכניס לסקר השימור, חלקם שולטו לאחרונה ע"י המועצה לשימור אתרים.

2. עמדה 2

3. עמדה 8

4. מתפרת חברים - בית אבן

5. מחסן נשק ישן (עמדת נוטרים)

6. באר A - בשטחים הפתוחים

7. באר B - בשטחים הפתוחים

8. חשמליה - מבנה מטיוח עם גג משופע במרכז הקיבוץ

9. פיקוס ליד ח"א

10. ספריה\חדר זיכרון

11. סנדלריה

12. גן של אליעזר בן יעקב - גן ובו אוסף של כלים חקלאיים מראשית המאה

13. באר ה. (באר בנו) - מבנה בטון בטחים הפתוחים

14. אוסף חדר טבע - אוסף מוצגים

15. גן ניצן - תחת יסודותיו מונחת מגילת היסוד של הקיבוץ

16. בתי אבן - אחד מהם מסומן בתוכנית "בית האבן"

17. גינת ביתם של מינה ותים. + גן הפסים של עוזי גרנט

18. אלמוגן ליד מועדון לחבר.

19. גשר רומי ליד הדיפלה - גשר על נחל דליה

20. אתר דייג - שני מבני אבן בתוך אתר הדייג "התחונה" וקבר שיח' קטנאני

21. מצפה שמעון (אנגרס) + פינת הנצחה אמנון (מניב)

22. אתר הנצחה - שגיא רכס

23. מיקלט בין גנים

24. עבודות מוזאיקה - מיקלט בית תינוקות

25. מדגרה

26. בית קרוור בחצר המשק החקלאי

מבני הפטרייה

בשלוש שנים הראשונות התגוררו חברי הקיבוץ באוהלים סוכות וצריפים. הרוחות החזקות והגשמים אשר הגיעו מהים הפכו מבנים אלו למאוד בעייתיים. בשנת 1941 החלו לבנות את מבני הקבע, אבל לא ניתן היה לבנות מבני קבע לכולם. גרשון תמנה הנגר של הקיבוץ הוגה רעיון ובונה אב טיפוס של "פטרייה" – חדר לזוג, הבנוי על העקרון של קיר אבן נמוך ומעוגל שמעליו קונס של גג פח. המבנה הפך למגורי היוקרה של הזוגות הנשואים. גרשון היה אחראי על התכנון והבנייה, ולפי רישומי המזכירות בשנת 1944 כבר היו 12 דיירים בפטריות וב-1946-1948 כבר 18, כך שסביר להניח שהיו כתשע פטריות. כשנבנו את מהני הקבע פרקו חלק מהפטריות והאחרונה נותרו עומדת גם בשנות -80. לאחרונה שחזר צוות מהקיבוץ פטריה, מערבית לחדר האוכל, על מנת לשמר את הזכרון למבנה הייחודי הזה לקיבוץ.

הפטרייה בסוף שנות
ה-40

גרשון תמנה - הנגר
הוגה רעיון הפטרייה

במהלך עבודות השחזור 2014

הפטרייה בתחילת שנות ה-80

סקר המועצה לשימור אתרים למעין צבי משנת 1993

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנים 1992-1995 סקר מבנים בחלק מישובי המועצה האזורית חוף הכרמל. במעין צבי הוכנו כרטיסי אתר לאתרים הבאים:

1. בית אבן - נבנה בשנת 1942, בגודל של כ-6/15 מטר, הוקם למגורי חברים, ארבעה חדרים לארבע משפחות ללא שירותים. שימש בשנת 1993 לארבע חדרי מגורים לרווקים. למבנה גג רעפים ארבע שיפועי. - מופיע בתיק התיעוד המקדים שהוכן לתוכנית חכ/21 כמבנה מס' 5. כיום יש בו גם מגורים וגם מספרה, בשנת 2002 עבר שיפוץ,
2. צריף - צריף מגורים שנבנה בשנת 1940, (ממול המרפאה) בגודל של כ-6/6 מטר, שימש אח"כ לשימושים שונים, ממוקם באזור בתי האבן למבנה היה גג רעפים ארבעה שיפועים. - מופיע עדיין בסקר משנת 1992 ונהרס כמה שנים אח"כ לצורך הקמת מבנים חדשים.

הצריף שנהרס

3. עמדה דרומית - נבנתה בשנת 1940, בגודל של כ-3/3 מטר, אחת מתוך שמונה עמדות שהקיפו את המשק, המבנה נטוש. - מבנה פשוט בין שתי קומות מבטון מקורה גג עץ מורחק מהמבנה בארבע מפינותיו, על מנת לאפשר תצפית על הישוב. במבנה גם חרכי ירי. מופיע בתיק התיעוד המקדים שהוכן לתוכנית חכ/21 כמבנה מס' 2.
4. עמדה 8 - נבנתה בשנת 1940, בגודל של כ-3/3 מטר ובגובה 3 מטר, אחת מתוך שמונה עמדות שהקיפו את המשק והגבוהה מכולן, התיעוד המקדים שהוכן לתוכנית חכ/21 כמבנה מס' 1. ממוקמת במרכז הקיבוץ. שימש כמגורי רווקים במקור ועדיין בשנת 1993 היה עם גג שטוח, כיום הולבש מעליו גג רעפים ארבע שיפועי. היום משמש כמחסן נוי.

5. גן ילדים ראשון - (גן ניצן) נבנה בשנת 1941 - מגילת הקיבוץ הונחה ביסודותיו. בגודל של 6/17 עם גג רעפים דו שיפועי. עם השנים גג הרעפים הוחלף ונבנתה תוספת למבנה מצידו הצפוני. עד היום משמש כגן ילדים. לא מופיע בתיק התיעוד המקדים שהוכן לתוכנית חכ/21 - כנראה בגלל שעבר שיפוצים משמעותיים, ולא ניכר בו המראה הראשוני והאוטנטי שלו.

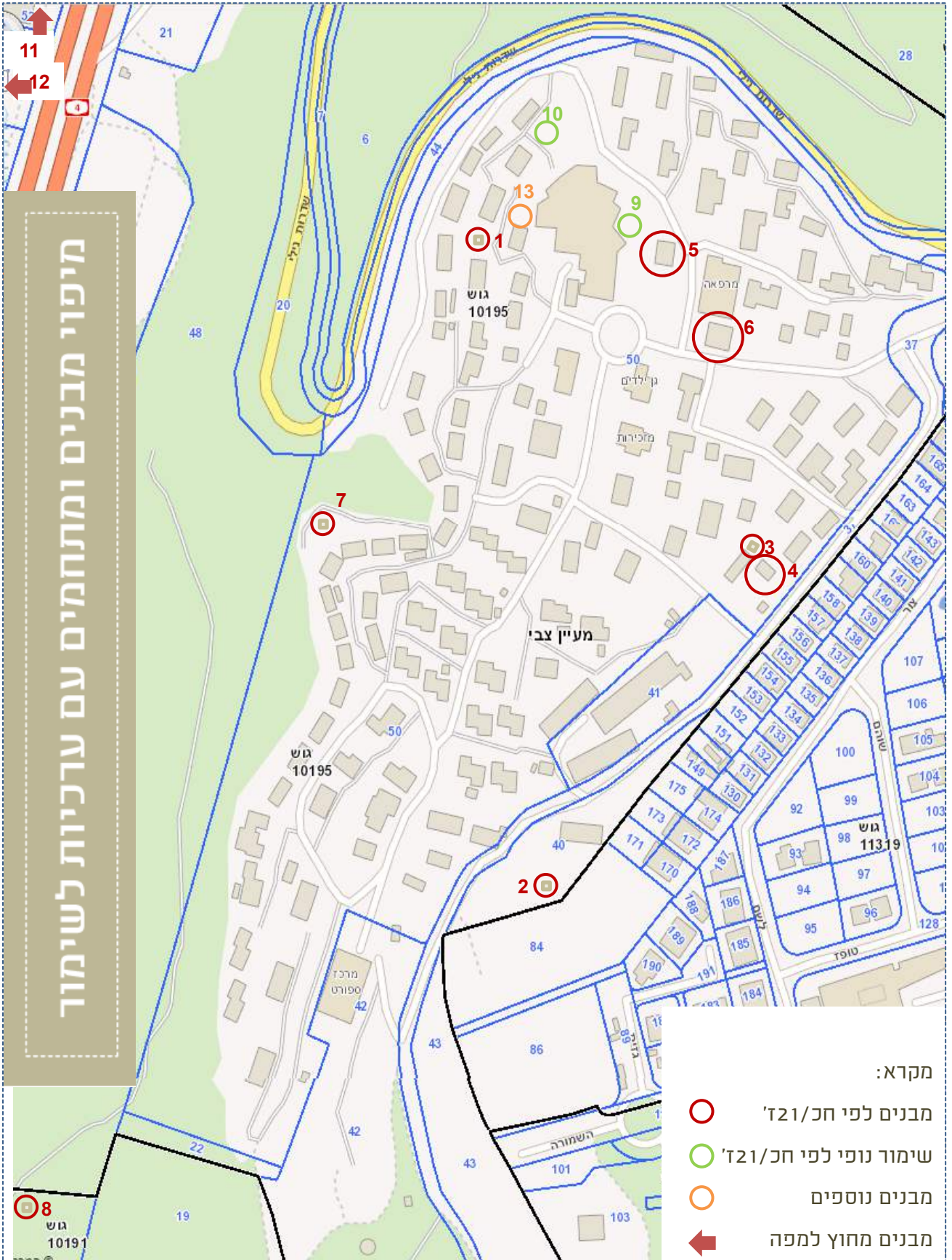
בית התינוקות
בשנת 1942

בית התינוקות
בשנת 2015

6. באר מים של פיקא - באר שנחפרה להשקות את הפרדס ואח"כ הועברה לידי אחד מתושבי מעין צבי - בשנת 1993 כבר היה מבנה האבן נטוש. - גודלה 4/8 ויש לה גג פח חד כיווני. מצויה בשטחים הפתוחים בצידו המערבי של כביש מס' 4 ובצמוד לו.

מיפוי מבנים ומתחמים עם עדכיות לשימור

מקרא:

- מבנים לפי חכ/21
- שימור נופי לפי חכ/21
- מבנים נוספים
- ← מבנים מחוץ למפה

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור (המשך)

מס'	תאור מבנה	גוש	חלקה	ייעוד
1	עמדה 8	10195	50	נבנתה במסגרת חומה ומגדל- הגבוהה ביותר
2	עמדה מזרחית	10195	50	עמדה בריטית בגבול המזרחי עם זכרון יעקב
3	מחסן הנשק	10195	50	שימש כעמדת נוטרים ואח"כ כמחסן נשק
4	הסנדלרייה	10195	50	נבנתה בשנות ה-40 כיום משרד
5	בית האבן	10195	50	מבנה מגורים שהפך למספרה
6	ספרייה וחדר זיכרון	10195	50	בית האבן הראשון שנבנה ב"נקודה"
7	מצפה שמעון	10195	50	מצפה שהוקם לזכרו של שמעון אנגרס
7	פינת הנצחה אמנון	10195	50	הוקמה לזכרו אמנון מניב שנהרג בתאונת טיס
8	מצפה רכס שגיא	10191	19	מצפה לזכר שגיא רכס ויאיר רחמילביץ
9	הפיקוס ע"י ח. האוכל	10195	50	עץ מרשים וותיק צמוד לחדר האוכל
10	עץ האלמוגן	10195	50	ממוקם בקצה המערבי של המדשאה
11	הבאר	11300	30	באר בשטחים הפתוחים מערבית לכביש 4
12	מבנים בפארק הדיג	10955	33	ממערב לכביש 2 בצמוד לברכות דגים
13	הפטרייה	10195	50	שחזור של מבנה אוטנטי- כולל ריהוט

הפטרייה לאחר סיום השיפוץ והאבזור
בשנת 2015

מקורות

1. "קבוצת מעין צבי-30 למדינה בשנת ה-40 למעיון" חוברת שהופקה ב-1978 - באדיבות מר עמנואל רווה
2. מעין צבי בת 60 - חוברת "יומן הקבוצה - מעין צבי" מה-20.9.98 שהודפסה לכבוד יום ההולדת ה-60 של הקיבוץ - באדיבות מר עמנואל רווה
3. אתר האינטרנט של קיבוץ מעין צבי -
4. <http://www.mayanzvi.org.il/ViewPage.asp?pagesCatID=4133&siteName=mayanzvi>
4. תעוד מקדים קיבוץ מעין צבי, חלק מתוכנית חכ/21/ז שטרם אושרה. נערך עבור משרד הפנים בפברואר 2010 ע"י אדר' א.ג. אייזן אדריכלים.
5. סקר השימור של המועצה לשימור אתרים משנת 1993
6. אתר GOVMAP, מפה עכשווית ומפה משנת 1935
7. סיוורים עם מר עמנואל רווה בקיבוץ 8.6.2014, 10.9.2014, 23.10.2015
8. ביקור בארכיון הקיבוץ

תודות

ברצוני להודות למר עמנואל רווה על הסיוורים הרבים, ומידע שאסף עבורי. וכן למנהלת הארכיון של קיבוץ מעין צבי, הגב' יפה קאופמן.

סקר מבנים ומתחמים לשימור מעין צבי

תמונה	תאור כללי ומצב שימוש נוכחי	שנת הקמה, רקע היסטורי	גוש\חלקה	שם האתר	מס'
	<p>מבנה פשוט עם גג בעל ארבעה שיפועים. עם השנים נוספה לו תוספת נמוכה יותר בחזיתו המזרחית ועליה גג אסבסט. נוספו גם סככות לאחסון קולנועיות מבניה קלה. המבנה יציב ומאוכלס. הגג הוחלף לפני כמה שנים. לפני שלוש שנים הוא שולט ע"י הקיבוץ.</p>	<p>עמדת הגנה מערבית. הוקמה בשנים 1946-1948 כעמדת השמירה הגבוהה ביותר בקיבוץ. כיום משמש המבנה כמחסן נוי</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>עמדת הגנה מס' 8</p>	1
	<p>המבנה בנוי מבטון שעורבב הצדפים והוא זקוק לשיקום. בשנות ה-90 שוחזר הגג ע"י קבוצת נערים ונערות במסגרת משימות בר מצווה. שטל הסבר הוצב במקום ע"י הקיבוץ לפני כשלוש שנים.</p>	<p>פילבוקס שנבנה ב-1947. עמדת שמירה מבטון ריבועית בנויה בטון המקורה בגג עץ ארבע שיפועי. מבנה בטון פשוט עם שתי קומות, בקומה השנייה יש חרכי ירי. הכניסה היא דרך דלת פלדה.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>עמדת שמירה אנגלית</p>	2
	<p>המבנה נראה יציב, כיום משמש ל לאחסון בשלב מסוים הוסיפו לו גגון פח גלי מעל הכניסה.</p>	<p>תחילה שימש כעמדת יציאה לנוטרים חברי הקיבוץ לאחר קום המדינה הפך למחסן נשק (כנראה ב-1952) וכך תיפקד עד לשנות ה-90. מבנה מלבני פשוט עם גג רעפים דו שיפועי, דלת פלדה וסולם עליה לגג.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>מחסן נשק/ עמדת נוטרים</p>	3

סקר מבנים ומתחמים לשימור מעין צבי

	<p>מבנה מלבני פשוט עם גג רעפים (מקוריים) דו שיפועי. ב-1998 עבו שיפוץ והוחלפו החלונות לחלונות אלומיניום. המבנה במצב פיזי טוב מאוד והוא כיום משמש כמשרד.</p>	<p>המבנה הוקם בשנות ה-40, חדר אחד שמש לסנדלרייה, השני היה מחסן נשק. שימש גם כעמדת שמירה מס' 3, המשיך לשמש שנים רבות כסנדלריית הקיבוץ.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>הסנדלרייה</p>	<p>4</p>
	<p>בשנת 2002 נעשה נערך שו שיפוץ, הוחלפו רעפי הגג לחדשים, החלונות לאלומיניום והדלתות לפלדה. המבנה במצב מצוין והוא משמש כיום כמספרה.</p>	<p>המבנה נבנה בהתחלה כבית מגורים עם ארבעה חדרים, אח"כ שימש כבית הורים. מבנה אבן כורכר, כנראה שימוש משני של מבנים ישנים שנהרסו באזור. גג רעפים ארבע שיפועי.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>בית האבן</p>	<p>5</p>
	<p>בתחילת שנות ה-80 עבר המבנה שיפוץ ובו הוסף אגף ההנצחה והוחלף גג הרעפים. המבנה מכיל בתוכו את ספריית הקיבוץ ואת חדר הזיכרון. המבנה במצב טוב והוא שמור ומאוכלס.</p>	<p>בית האבן הראשון שנבנה ב"נקודה". בהתחלה גרו בו ארבע משפחות בכל דירה חדר ומרפסת ללא שירותים.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>ספרייה / חדר זכרון</p>	<p>6</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מעין צבי

	<p>בניית האנדרטה נעשתה ע"י חברי הקיבוץ. עם השנים הפך המקום לאנדרטה לחללי הקיבוץ. המקום מפותח ומגונן ויש תצפית על הים. המקום במצב מצוין והוא מתוחזק ומטופל.</p>	<p>מצפה שהוקם לזכרו של שמעון אנגרס בן הקיבוץ, שהיה מורה ומחנך ונהרג בתאונת דרכים בשנת 1958.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50 גוש 10191 חלקה 19</p>	<p>מצפה שמעון ופינת הנצחה אמנון</p>	<p>7</p>
	<p>האנדרטה שנבנתה נראית כמו קיר לא גמור, במקום נשתלו 21 אורנים. כיום נותרו רק ארבעה מתוכם.</p>	<p>פינת הנצחה שהוקמה לזכרו אמנון מניב שהיה טייס ונהרג בתאונת טייס בשנת 1971</p>			
	<p>האומן שתכנן את הפסל הוא יצחק שמואלי מעין הוד. את הפסל בנה מיכאל רכס אביו של שגיא מנירוסטה, צורתו ככנף מטוס שנכנסת לאדמה. צמחי הגן הם צמחי ארץ ישראל שראה שגיא בטיוליו הרבים.</p>	<p>לזכר שגיא רכס נווט חיל האוויר ויאיר רחמילביץ טייס חיל אוויר, שנהרגו בתאונת מטוס. את הגן הקים מיכאל רכס בשנת 1988.</p>		<p>אתר הנצחה רכז שגיא</p>	<p>8</p>
	<p>בשנת 1976 כשבנו את חדר האוכל החדש שמרו על הפיקוס המיוחד אבל הגבילו את השורשים שלו שלא יפגע ביסודות המבנה. הפיקוס שלא הצליח לשלוח שורשיו מתחת לאדמה החל מוציא אותם כלפי מעלה. הפיקוס הייחודי הוא מקום מפגש והתכנסות בסמוך לחדר האוכל.</p>	<p>עץ מרשים ודומיננטי צמוד לחדר האוכל. הוא ניטע עוד בזמן חדר האוכל הישן.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>הפיקוס ליד חדר האוכל</p>	<p>9</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור מעין צבי

	<p>העץ התמיר עם נופו הרחב מהווה חלק מהנוף המלווה את הקיבוץ כמעט מיום היווסדו.</p>	<p>ממוקם במערב רחבת הדשא המרכזית.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>עץ אלמוגן</p>	<p>10</p>		
	<p>ב 1938 קבלה מעין צבי את שטח "נזלה", כ 200 דונם מפיק"א. ובו 3 הבריכות C1,A,B. אחרי שנתיים עקרו את הפרדס שסבל ממכת כנימות ולא היה רווחי. במבנה שליד הבאר היתה המחלבה של הפרות הראשונות. בריכת המים המשיכה לשמש להשקיית שטחי החקלאות. בני הקיבוץ נהגו לרחוץ וללמד בה שחיה בשנות ה-50. המועצה לשימור אתרי מורשת הציבה בה שלט.</p>	<p>הבאר והבריכה לידה הוקמו בסוף המאה ה 19 להשקיית פרדס נזלה.</p>	<p>גוש 11300 חלקה 30</p>	<p>באר A</p>	<p>11</p>		
		<p>מבנן עותמאני בתוך אתר פארק הדייג, שכלל קבר שיח' שיח' קטנאני, בית תפילה ומבנים נוספים. בתמונה מימין מבנה "התחונה" ומשמאל קבר שיח' שעל הדיפלה.</p>	<p>גוש 10955 חלקה 33</p>	<p>מבנים בפארק הדיג</p>	<p>12</p>		
			<p>המקום שוחזר כחלק מגן אליעזר ורוהט באופן אוטנטי. משמש כמרכז מבקרים קטן,</p>	<p>שחזור שנעשה לאחרונה למבנה שהומצאה ע"י חבר קיבוץ כפתרון זמני למגורים.</p>	<p>גוש 10195 חלקה 50</p>	<p>הפטרייה</p>	<p>13</p>

נווה ים

סקר שימור ותעוד שהוכן בשנת 2010

בשנת 2010 במסגרת הכנת תוכנית חכ/76 ט' הוכן ע"י משרד "דזמונד קפלן אדריכלים" סקר מבנים ואתרים לשימור בקיבוץ נווה ים. -תיעוד ראשוני.

במסמך ישנה סקירה מעמיקה של הנתונים הכלליים, הסטטוטוריים, הרקע ההיסטורי והתרבותי ויש בו שפע של תמונות ומסמכים היסטוריים. כמו כן ישנו עשרה כרטיסי אתר מפורטים ומעמיקים לשבעת המבנים החשובים ביותר לשימור בקיבוץ לפי הבנת עורכי התוכנית. תיק התעוד השפיע על התוכנית הסופית בכך מבנים אלו סומנו לשימור בתוכנית עצמה לשימור וניתנו בתוכנית הנחיות שימור.

לאור העובדה כי **קיים תיעוד מקדים שהוא מפורט יותר ממה שנדרש בסקר זה**, אנו מצרפים מתוך הסקר ככתובם וכלשונם את הפרקים:

1. סקר היסטורי

2. סקר אורבני

3. המלצות לשימור.

בסוף הסקר מצורפים כרטיסי אתר מפורטים של שישה מתוך שבעת המבנים שהתעוד מצביע עליהם כמבנים עם ערכים לשימור. מבנה מס' 7 שאותו סקר האדריכל והמליץ לשמרו היה הרפת ועמדת שמירה מס' 7 הצמודה אליה. היות והמבנים סומנו לבסוף להריסה בתוכנית ונהרסו בפועל בתחילת שנת 2015, השמטנו כרטיס אתר זה.

בסוף כל כרטיס אתר הוספנו תמונה עדכנית של המבנה כפי שהוא היום ומספר מילים על מצבו הפזי בשנת 2015.

במקביל, מצאנו לנכון להציג את סקר המועצה לשימור אתרים שנעשה בתחילת שנות ה-90.

למסמך זה מצורפים מסמכים תוכנית חכ/76 ט' וההנחיות לשימור המופיעות בהם.

כסיכון צורפה ומפת מיקום האתרים שנבחרו לשימור בתוכנית. חכ/76 ט'

סקר מבנים ואתרים לשימור בקיבוץ נווה ים תיעוד ראשוני

יולי 2010

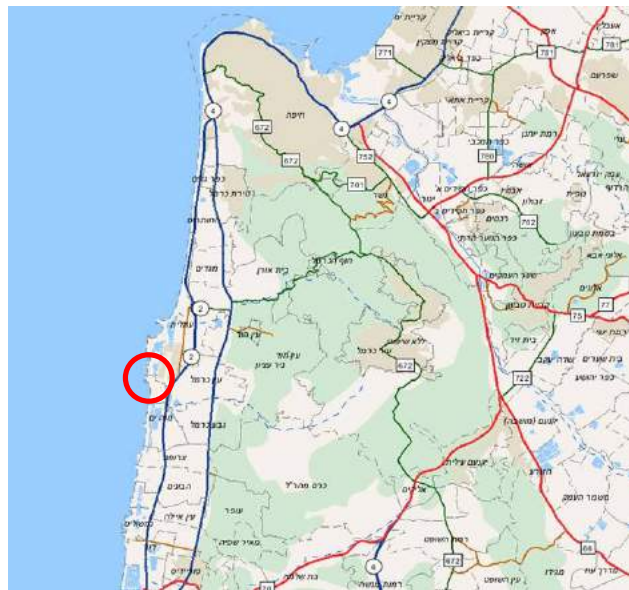
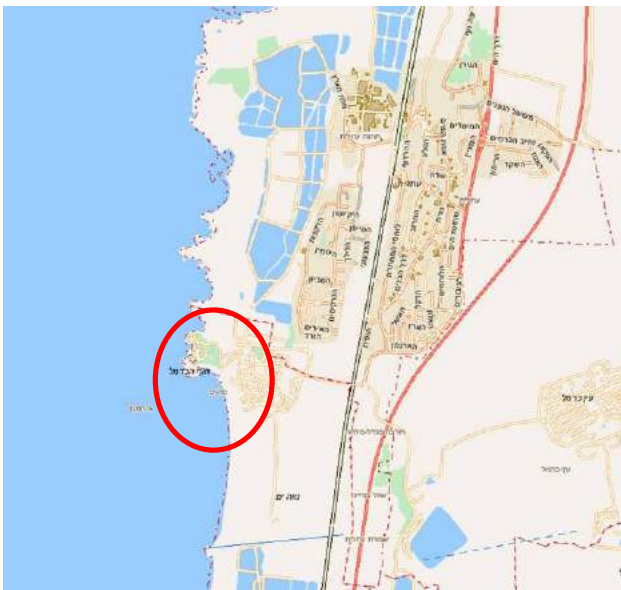
יודפת, ד.נ. משגב 20180
דוא"ל: deskap@netvision.net.il

דסמונד קפלן אדריכלים
טל: 04-9800007, פקס: 04-9800554

קיבוץ נווה ים ממוקם סמוך לחלק הדרומי של עתלית ונהנה מאחד החופים היפים ביותר באזור. הקיבוץ עלה לקרקע בשנת 1939 ע"י תנועת הנוער גורדוניה מעפילים (ראה סעיף 6.2).

אזור הקיבוץ וסביבתו מיושב מתקופת הפרהיסטוריה וישנם שרידים ארכיאולוגיים מאוד משמעותיים. רוב שטחי הקיבוץ והים הסמוך מוכרזים כאתרים ארכיאולוגיים (ראה סעיף 6.1).

מסמך זה הוכן במסגרת עריכת המסמכים הרלבנטיים לתכנית המתאר החדשה לקיבוץ נווה ים ובהתאם להנחיות של הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה. מסמך זה הינו סקר שימור מבנים ואתרים לשימור בגבולות קיבוץ נווה ים וכולל סקר היסטורי, סקר פיזי וכרטיסי אתר. מטרת המסמך לספק אינפורמציה לשם קבלת החלטות תכנוניות באופן כללי ובאופן ספציפי לגבי היבט השימור.

תוכן העניינים:

2	פתח דבר
5	1. סקר היסטורי
5	1.1. ייסוד הקיבוץ
6	1.2. הקיבוץ לאחר קום המדינה
7	2. סקר אורבני
7	2.1. תכנית הנקודה/תצלומי אוויר
7	2.1.1. תצ"א 1949
8	2.1.2. תצ"א ותוכנית הנקודה 1965
8	2.1.2.1. תצלום אוויר 1965
9	2.1.2.2. תוכנית הנקודה 1965
12	2.1.3. תצ"א 1974
13	2.1.4. תצ"א 2005
13	2.1.4.1. תצ"א כולל מוקדים לשימור
14	2.1.4.2. תכנית ייעוד ומאפייני המבנים הקיימים
15	2.1.5. מיפוי והתייחסות לצמחייה
17	3. המלצות לשימור
19	4. כרטיס מבנים לשימור
19	4.1. חדר האוכל הראשון
27	4.2. מגדל המים
34	4.3. בית ההבראה (המזכירות היום)
41	4.4. מעגן הדייג
48	4.5. מבנה מגורים בשכונת "הפולנים"
55	4.6. בית ילדים בשכונת "סיביר"
62	4.7. רפת ועמדת השמירה
70	5. מקורות
70	5.1. רשימת תכניות היסטוריות
70	5.2. רשימת המקורות הכתובים

70 5.3 ראינות אישיים

71 6. נספחים

71 6.1 נספח א' – ארכיאולוגיה ופרהיסטוריה

71 6.1.1 תצלום אויר של אתרי עתיקות מוכרזים

72 6.1.2 מצגת באדיבות רשות העתיקות

77 .. 6.1.3 "סביבות המשק לאור תגליות ארכיאולוגיות" – גלים – עלון קיבוץ נווה ים

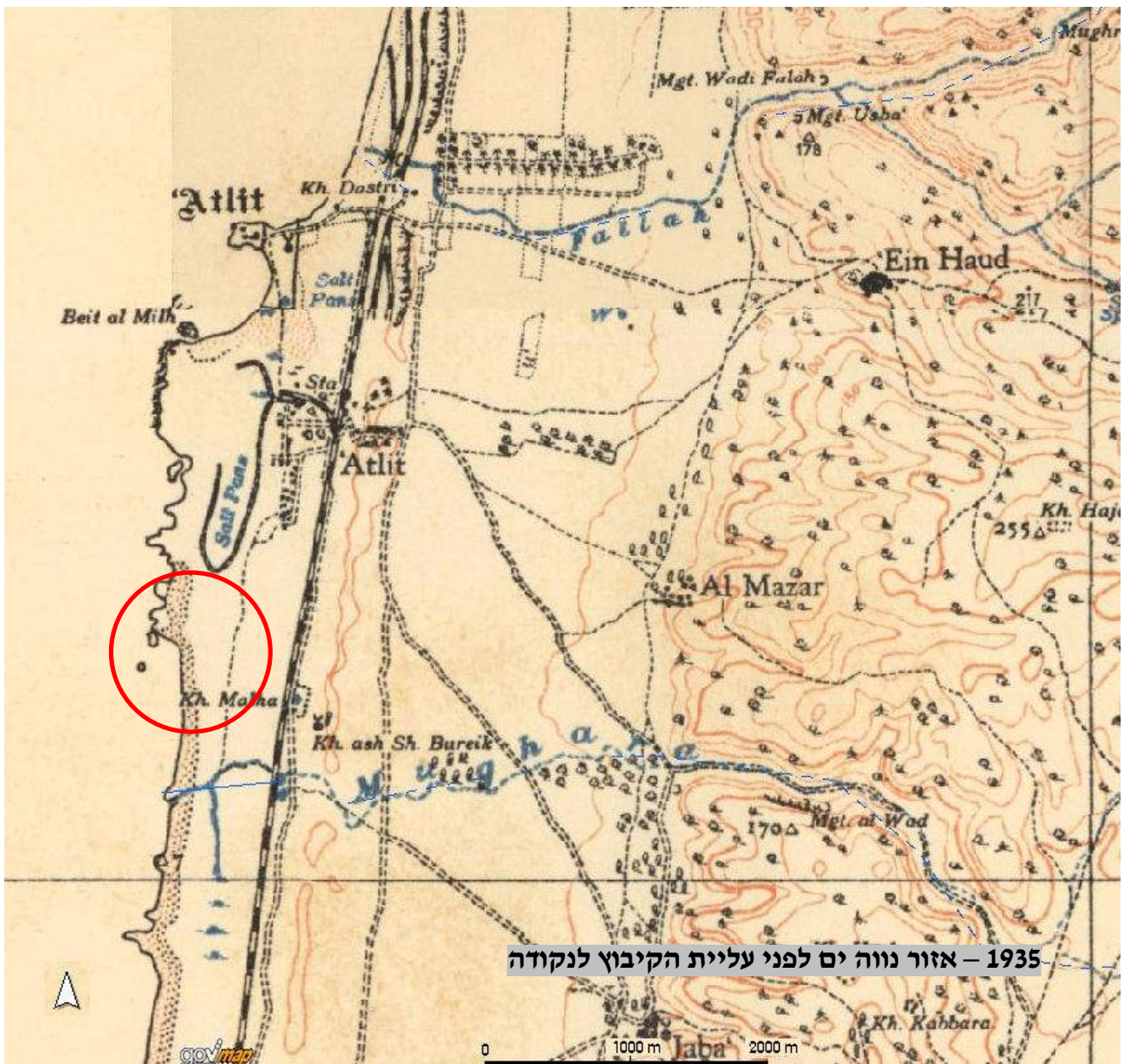
78 6.1.4 מתקן הפקת מלח בשפך נחל מערות

82 6.2 נספח ב' – מאמר – 70 שנה לנווה ים

84 6.3 נספח ג' – תמונות היסטוריות

94 6.4 נספח ד' – תמונות עדכניות בקיבוץ

99 6.5 נספח ה' – תצ"א 2005 – מבנים לשימור על רקע חלוקת התב"ע המוצעת

1. סקר היסטורי

1.1. ייסוד הקיבוץ

בשנת 1939 עלתה קבוצה מתנועת נוער חלוצית-עממית "גורדוניה" מפולין לארץ והקימה מחנה בנהריה. מומחיותה הייתה – ים, פריקה וטעינה בנמל וספינות דיג. לאחר מספר חודשים בנהריה סיימו את בניית הסירות וחיפשו 64 חברי הקבוצה מקום להתיישבות, עבודה ביס, חניית ספינות ופרנסה בטוחה בדיג.

הקבוצה התיישבה דרומית לעתלית על גבעה המשקיפה לים. הקרקע הייתה בבעלות פיק"א (הברון רוטשילד).

התקופה הראשונה הייתה קשה, הפרנסה מהים ייאשה חברים רבים והם עזבו. הנותרים המשיכו בעבודותיהם וגייסו ב-1941 גרעיני צעירים מחולדה ובן שמן.

הדיג חולק לדיג חופים בסירות קטנות ולדיג במים עמוקים בספינות. שתי הספינות שנרכשו נקראו "נון" (דג בעברית עתיקה) ו"ניסן".

ב-1943 רכשה הסוכנות 100 דונם של אדמה לרגלי הגבעה ובין היתר נבנתה הרפת והייתה בה פרה אחת (בהמשך הרפת אכלסה 120 פרות חולבות, פרים, עגלים ועגלות).

השם המקורי של הקיבוץ היה גורדוניה מעפילים וב-1945 שונה השם לקיבוץ לנווה ים.

בניית בית החרושת "נון" לשימור דגים הסתיימה ב-1946, סמוך לתקופה הזו נבנו בתי ההבראה \ בית מרגוע אשר קרבתם לים היוותה אטרקציה תיירותית.

בשלב זה ירדו מהגבעה והחלו לבנות מבני מגורים בשטח שניתן להם – שכונת "סיביר" (בשל מרחקה הגדול מחדר האוכל שנתר על הגבעה).

1.2. הקיבוץ לאחר קום המדינה

במהלך מלחמת השחרור לקחו חברי הקיבוץ חלק בקרבות, לכשהסתיימו הקרבות וקמה מדינת ישראל קיבלו חברי הקיבוץ שטח נוסף של 300 דונם שעליהם התפתחו ענפי חקלאות שונים.

בשנים האלה התפתח ענף גידולי השדה והלולים, נבנו מוסך ומסגריה לתחזוק המכונות והטרקטורים, בית ילדים.

ב-1953 עם הפילוג הגדול בתנועה הקיבוצית הצטרפה קבוצת חברים נוספת שעזבה את קיבוץ יגור, הוחלט שענף הדייג נכשל והוקמו בריכות דגים וענפי חקלאות נוספים, נבנו עוד 2 בתי ילדים ו-24 יח' שיכון ונסלל כביש הגישה לשוב. שכונת מגורים בשם "סוכנות לפולנים" נבנתה ב-1956, ב-1957 התחבר הקיבוץ למקורות, ב-1958 נוספו עוד בריכות דגים ונבנו 12 יח' דיור של שיכון עולים ובתי ילדים, וב-1959 התחבר הקיבוץ לרשת החשמל הארצית. הרפת נסגרה בשל אי כדאיות כלכלית ב-1968, שאר הענפים המשיכו בעבודתם לצד הקמתם של עסקים חדשים.

בסוף שנות ה-70 הייתה תקופה של השקעה משמעותית בקיבוץ עם בניית פארק המים, חדר האוכל החדש ושכונת מגורים.

בשנות ה-80 עם נפילת קרן התק"ם נקלע הקיבוץ למשבר כלכלי עמוק ממנו לא הצליחו להתאושש. משפחות רבות עזבו ובשנת 1994 החל תהליך הפרטת הקיבוץ בתקווה שהשינוי יטיב עם המצב הכלכלי.

כיום הקיבוץ תחת ניהול וועד ממונה, אינו מתפעל שום ענף חקלאי באופן עצמאי, הגבעה משמשת כגן אירועים ופארק מים. תוכנית המתאר של הקיבוץ מיועדת ליצור תשתית תכנונית וסטטוטורית להתחדשות הקיבוץ. התוכנית כוללת הפרטת המגורים, קליטת בניס חוזרים וחברים חדשים.

2. סקר אורבני

2.1. תכנית הנקודה ותצלומי אוויר

2.1.1. תצלום אוויר, 1949

תצלום אוויר 10 שנים לאחר הקמת הקיבוץ.

מקרא:

מס'	תיאור המבנה/אלמנט	תאריך בנייה
מבני ציבור		
1	חדר האוכל הראשון	1940-43
10	חדר אוכל חדש	1947 ?
14	מגדל מים	1942-45
16	עמדת שמירה מס' 7	1948
מגורים		
2	אזור המחנה	מ-1939
13	מגורי קבע-שכונת "סיביר"	1945-46
בתי ילדים		
12	בית ילדים	1942
ענפי המשק		
3	מעגן הדייג	שנות ה-40
4	אזור גידול בעלי חיים	לא ידוע
5	לולים	1941
6	נגריה	לא ידוע
7	צריפים-שימוש לא ידוע	לא ידוע
8	בית חרושת "נון"	1945
9	בית הבראה	1945
11	בית הבראה	1945
15	רפת	1948
מערך תנועה		
דרך כניסה ראשית לקיבוץ העוברת דרך האזור הדרום-מזרחי של ההתיישבות עד לחדר האוכל הראשון על הגבעה, התפצלות הדרך לכיוון מפעל "נון"		

0 50 100 150 200 250

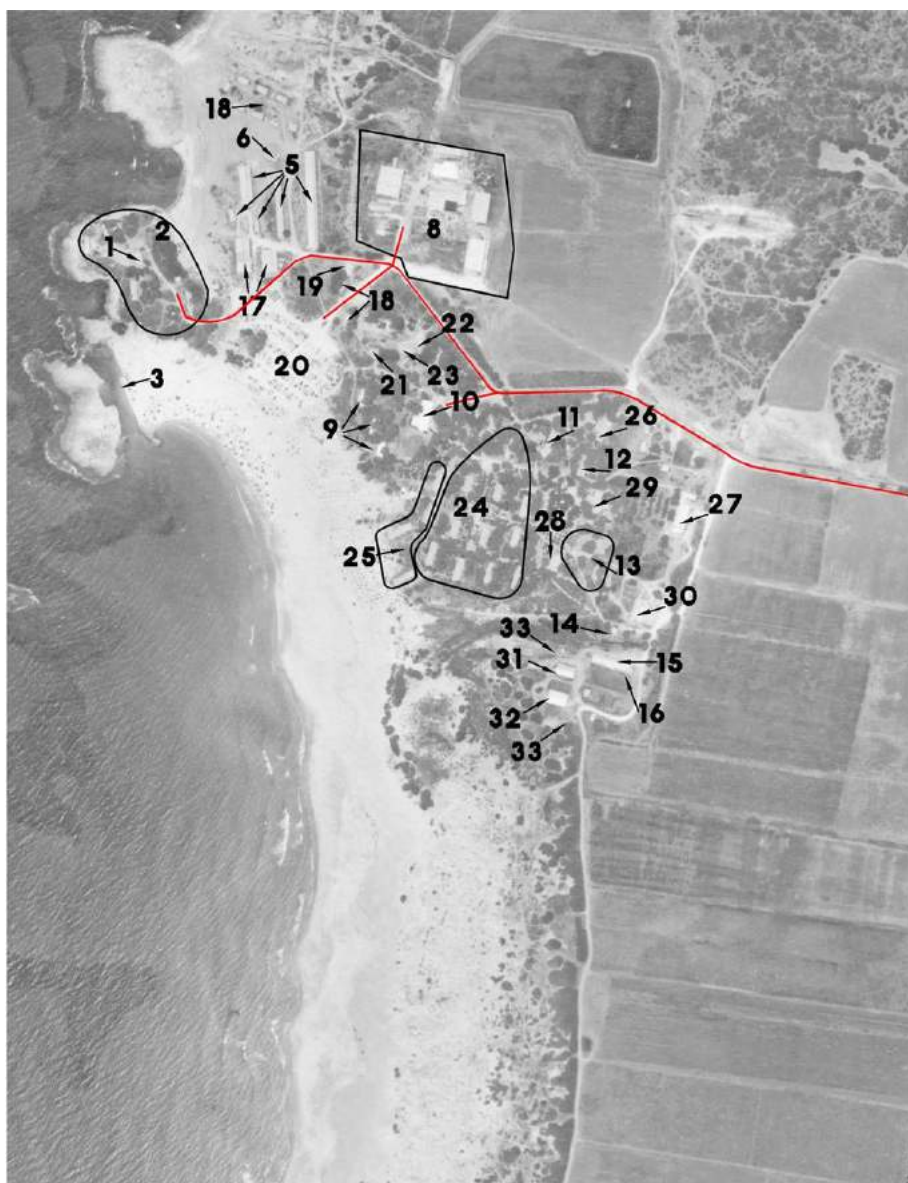
1949

2.1.2 תצלום אויר ותוכנית הנקודה 1965

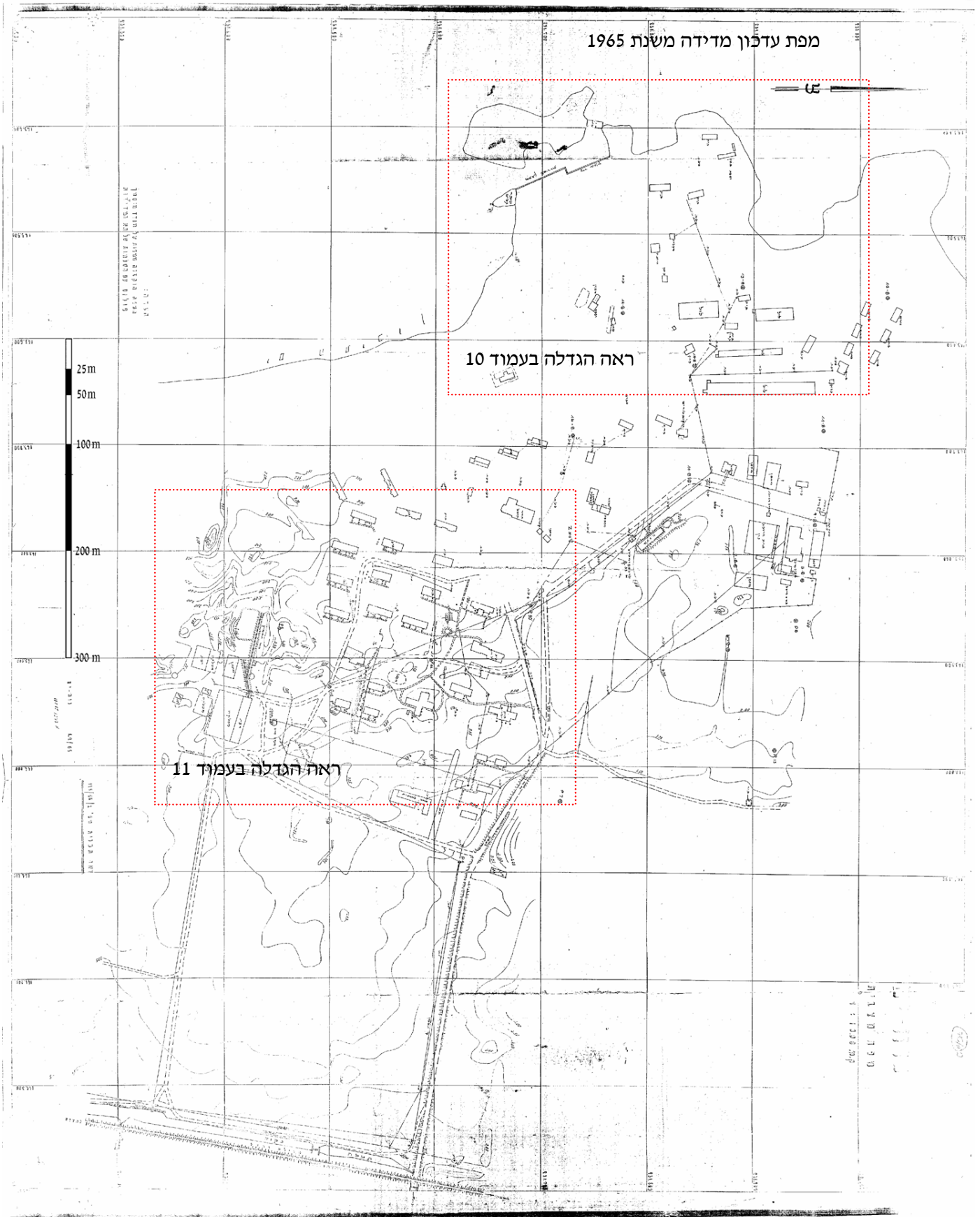
2.1.2.1 תצלום אויר 1965 כ-25 שנה לאחר הקמת הקיבוץ

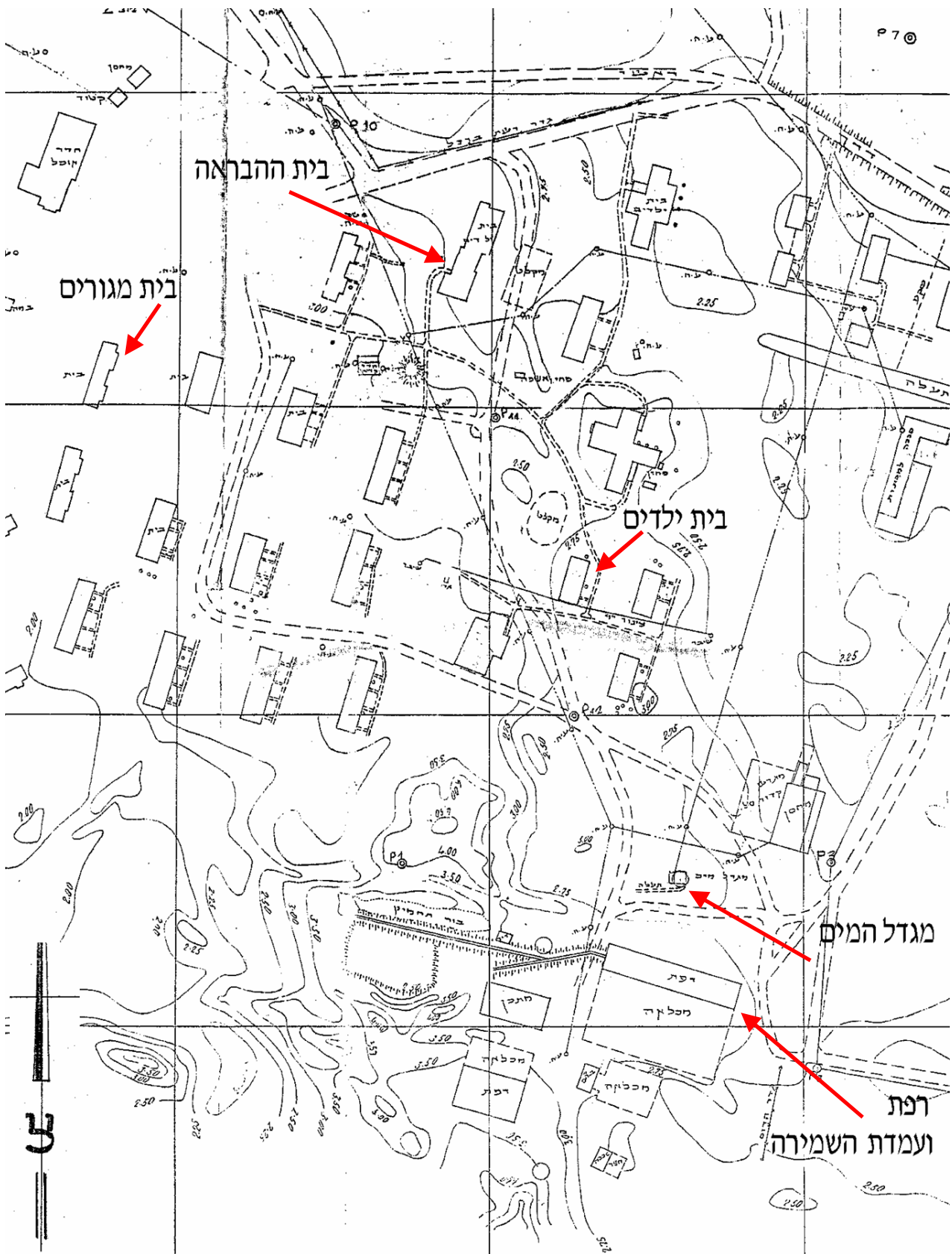
מקרא:

מס	תיאור המבנה/אלמנט	תאריך בנייה
מבני ציבור		
1	חדר האוכל הראשון	1940-43
10	חדר אוכל חדש	1947 ?
11	מזכירות ומועדון לחבר	1945
14	מגדל מים	1942-45 ?
16	עמדת שמירה מס' 7	1948
20	מגרש חנייה	לא ידוע
21	מרפאה	1958
22	מכבסה	1958
23	מחסן הלבשה + מתפרה	1958
מבני מגורים		
2	אזור המחנה המקורי	מ-1939
13	מגורי קבע ראשונים - שכונת "סיביר"	1945-46
24	בתי מגורים	1949-53
25	בתי מגורים (סוכנות לפולנים)	1956
בתי ילדים		
12	בית ילדים	1942
26	בתי ילדים	1956
28	בית ילדים	1952
29	בית ילדים	1965
מערך תנועה		
<p>דרך כניסה ראשית לקיבוץ העוברת דרך האזור המרכזי של הקיבוץ, ממשיכה לכיוון מפעל "נון", אזור הלולים וחדר האוכל הראשון על הגבעה</p>		
ענפי המשק		
18	צריפים - שימוש לא ידוע	לא ידוע
19	אנקובטורים	לא ידוע
27	מוסך ומסגריה	לא ידוע
30	מחסן	לא ידוע
31	מתבן	לא ידוע
32	דיר עגלות	לא ידוע
33	מגדל מחמיץ	לא ידוע

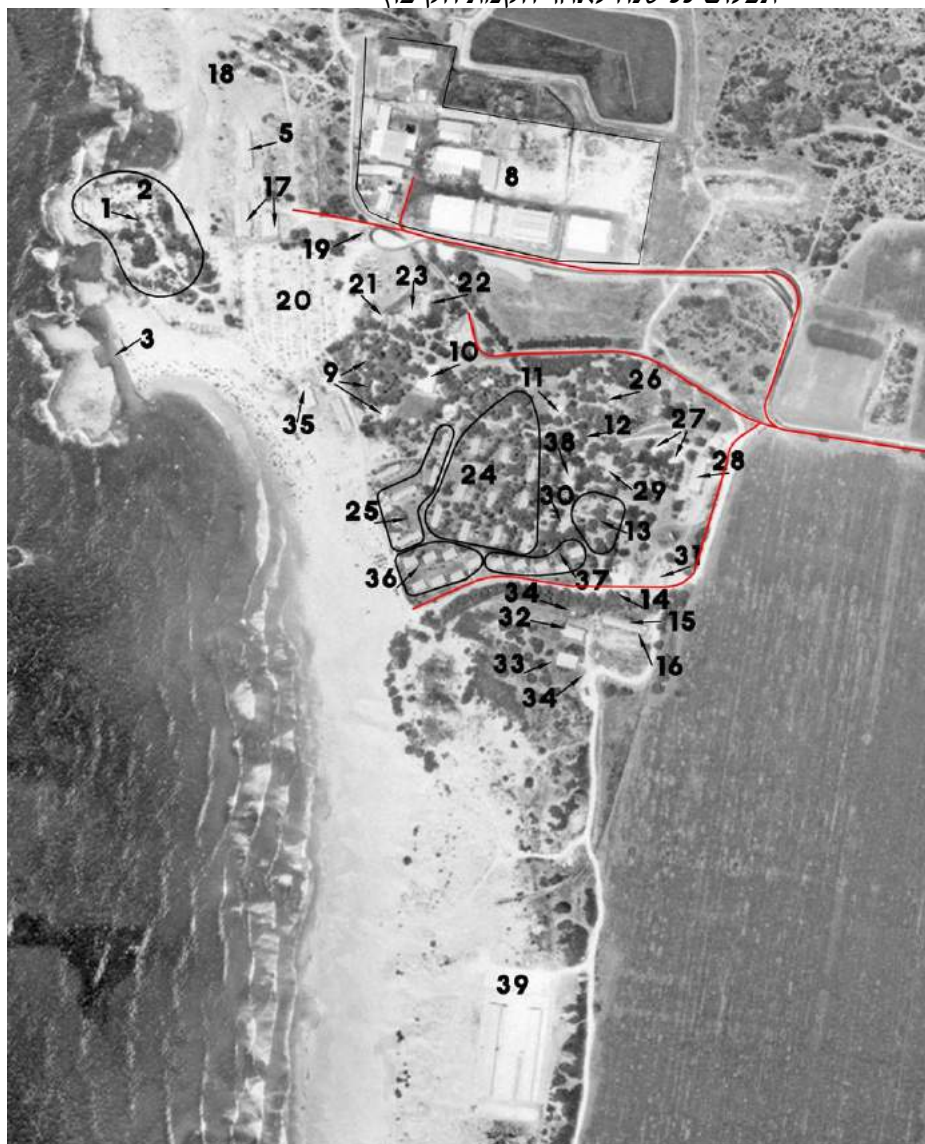
ענפי המשק		
3	מעגן דיג	שנות 40-ה
5	לולים	1941
6	נגריה	לא ידוע
8	בית חרושת "נון"	1945
9	בית הבראה	1945
15	רפת	1948
17	מפטמה	לא ידוע

קטע מפת מדידה משנת 1965 – אזור בית ההבראה, בית הילדים בשכונת "סיביר", בית המגורים בשכונת "הפולנים", מגדל המים, הרפת ועמדת השמירה.

2.1.3 תצלום אוויר 1974
תצלום 35 שנה לאחר הקמת הקיבוץ

מקרא:

מס'	תיאור המבנה/אלמנט	תאריך בנייה
מבני ציבור		
1	חדר האוכל הראשון	1940-43
10	חדר אוכל חדש	? 1947
11	מוזכירות ומועדון לחבר	1945
14	מגדל מים	? 1942-45
16	עמדת שמירה מס' 7	1948
20	מגרש חנייה	לא ידוע
21	מרפאה	1958
22	מכבסה	1958
23	מחסן הלבשה + מתפרה	1958
מבני מגורים		
13	מגורי קבע- שכונת "סיביר"	1945-46
24	בתי מגורים	1949-53
27	בטונדות מגורים למתנדבים	? 1967
25	בתי מגורים (סוכנות לפולנים)	1956
36	בתי מגורים	1968-69
37	בתי מגורים	1972-73
בתי ילדים		
12	בית ילדים	1942
26	בתי ילדים	1956
29	גן ילדים	1952
30	בית ילדים	1965
38	בית ילדים	1972
מערך תנועה		
—	דרך ראשית לקיבוץ מתפצלת לכיוון מפעל "נון" והלולים, לתוך הקיבוץ ודרך עוקפת מדרום לחוף הים	
ענפי המשק		
33	דיר עגלות	לא ידוע
34	מגדל מחמיץ	לא ידוע
35	מזנון	לא ידוע
39	לולים חדשים	לא ידוע

0 50 100 150 200 250

1974

ענפי המשק		
17	מפטמה	לא ידוע
18	צריפים-שימוש לא ידוע	לא ידוע
19	אנקובטורים	לא ידוע
28	מוסך ומסגריה	לא ידוע
31	מחסן	לא ידוע
32	מתבן	לא ידוע

ענפי המשק		
2	אתר קמפינג	שנות ה-70
3	מעגן הדייג	שנות ה-40
5	לול ישן-שימוש לא ידוע	1941
8	בית חרושת "נון"	1945
9	בית הבראה	1945
15	רפת	1948

2.1.4 תצלום אוויר 2005

2.1.4.1 תצלום אוויר כולל מוקדים לשימור
תצלום עדכני של הקיבוץ עם גבול תוכנית מתאר מוצע

מקרא:

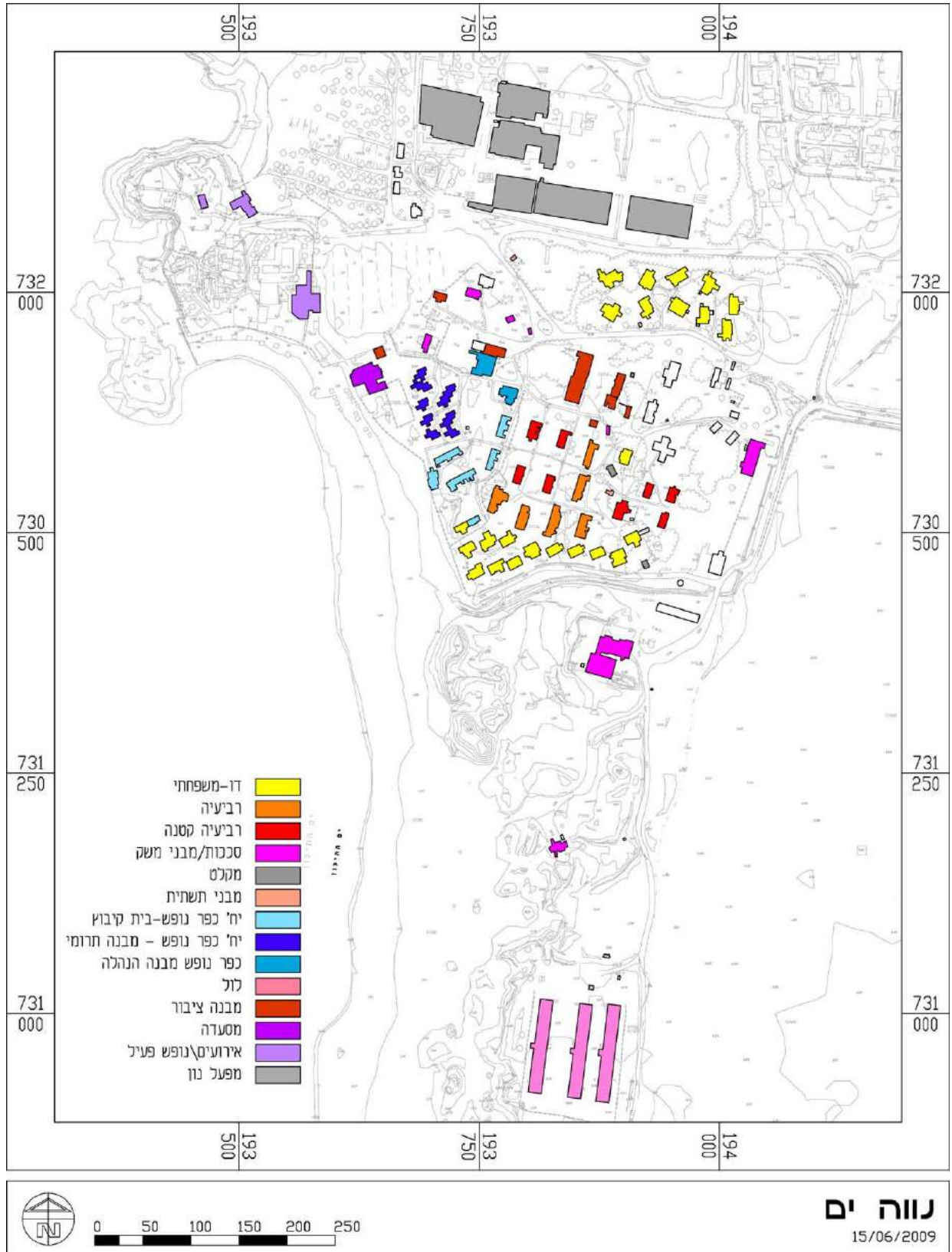
תאריך בנייה	תיאור המבנה/אלמנט	מס'
מבני ציבור		
1940-43	חדר האוכל הראשון	1
? 1947	חדר האוכל הישן	10
1945	מזכירות (בית הבראה)	11
? 1942-45	מגדל מים (נטוש)	14
1948	עמדת שמירה מס' 7 (נטוש)	16
לא ידוע	מגרש חנייה	20
1958	מרפאה	21
1958	מכבסה (נטוש)	22
1958	מחסן הלבשה	23
סוף שנות ה-70	חדר האוכל החדש	43
מבני מגורים		
1945-46	מגורי קבע- שכונת "סיביר"	13
1949-53	בתי מגורים	24
לא ידוע	בטונדות מגורים למתנדבים (נטוש)	27
1968-69	בתי מגורים	36
1972-73	בתי מגורים	37
1984	שכונת מגורים	40
בתי ילדים		
1942	בית ילדים (נטוש)	12
1956	בתי ילדים (נטוש)	26
1952	בית ילדים (נטוש)	29
1965	בית ילדים	30
1972	בית ילדים	38
מערך תנועה		
	דרך ראשית לקיבוץ מתפצלת לכיוון מפעל "נון" והלולים וממשיכה לתוך הקיבוץ, ודרך עוקפת מדרום לחוף הים	—
ענפי המשק		
לא ידוע	חדרי הארחה	41
סוף שנות ה-70	פארק המים	42

ענפי המשק		
1956	חדרי הארחה (סוכנות לפולנים)	25
לא ידוע	מוסך ומסגריה	28
לא ידוע	מחסן	31
לא ידוע	מפעל משטחי עץ	33
לא ידוע	מזנון	35
לא ידוע	לולים	39

ענפי המשק		
שנות ה-90	גן אירועים	2
שנות ה-40	מעגן הדייג	3
סוף שנות ה-70	אתר קמפינג (לא בשימוש)	5
1945	בית חרושת "נון" לשעבר	8
1945	בית מרגוע לשעבר	9
1948	רפת (נטוש)	15

2.1.4.2 תכנית ייעוד/מאפייני המבנים הקיימים

הערה: המבנים שאינם צבועים לא בשימוש.

2.1.5 מיפוי והתייחסות לצמחייה

מקור: נספח נופי ועקרונות התכנון הנופי, נערך ע"י אדריכלית נוף מרגלית סוכי
הערה: מיפוי מפורט של העצים לשימור יוגדר בנספח הנוף של התב"ע כנספח מחייב.

אזור חנייה וחורשת אקליפטוסים (-)

מעגל תנועה ירוק בקיבוץ (-)

איים ירוקים הצמחייה מגוונת (-)

המלצות לשימור

נבחנה האפשרות ליצירת מתחם של מספר מבנים לשימור. לאור הפריסה הרחבה של מבנים בעלי ערך לשימור, לא נמצאה הצדקה ליצור מתחם מסוג זה. לעומת זאת, זוהו מספר אתרים שניתן לפתח כקבוצת מוקדים לשימור וישתלבו עם חיי הקיבוץ. לכן מוצע להגדיר את המבנים והאלמנטים הבאים בהתאם:

- מגדל המים – כסמל הקמת יישוב הקבע.
- אחד ממבני בית ההבראה – מבנה שעבר מטמורפוזה לאורך השנים דרך שימושים שונים. המבנה מסמל את התפתחות הקיבוץ לאורך השנים.
- חדר האוכל הראשון – המבנה היחיד הנותר בגבעה מול הים ומסמל את תקופת ההתיישבות הראשונה.
- מעגן הדייג – מסמל את הבסיס הכלכלי המקורי של הקיבוץ.
- אחד מבתי הילדים – חלק משכונת "סיביר", מסמל את צורת החיים המיוחדת של הקיבוץ.
- מבנה מגורים – אחד ממבני המגורים של שכונת "פולנים", מסמל את סגנון החיים של תושבי הקיבוץ.
- רפת ועמדת השמירה – מסמל את תקופת הקמת הקיבוץ וקום המדינה, הצורך בהגנה על המקום וצורת בנייה שונה של מבנה הרפת.
- קטעי צמחייה – בתאום עם יועץ הנוף של תוכנית המתאר.

המבנים הקיימים בקיבוץ אינם בעלי ערך ארכיטקטוני מיוחד. מבנים כמו בתי המגורים ובתי הילדים הינם מדגמים כפי שניתן למצוא בכל קיבוץ, מבני המגורים הקיימים שויכו לחברים בתקופה האחרונה ודבר זה מקשה על הכרזתם כמבנים לשימור. לעומת זאת, יש ערך היסטורי וסנטימנטלי ייחודי לאלמנטים לעיל. כל האלמנטים ימשיכו לשמש את הציבור וצפויים לצבור ערך היסטורי ותרבותי עם השנים. בכל אתר הנבחר לשימור מומלץ להכין תצוגה על היסטוריית האתר עצמו וסביבתו הקרובה בקיבוץ.

3. כרטיסי מבנים לשימור

3.1. חדר האוכל הראשון

כרטיס אתר מספר 1 – חדר האוכל הראשון

פרק א' – פרטים מזהים

1. זיהוי האתר:

שם המבנה/האתר: חדר האוכל הראשון
שמות וכינויים אחרים: חדר האוכל הישן, המקורי

2. מיקום ופרטים נוספים:

רחוב: - שכונה: -
גוש: 10546 חלקה: 14
אתר עתיקות מוכרז: כן (V) לא ()
שנת הקמה: ביו 1943-1940

ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: לא קיימות תכניות, כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי.

3. טיפוס יעוד או שימוש:

- 3.1. שימושי הבניין: חדר האוכל של הקיבוץ
- 3.2. תיאור: נבנה במקור כחדר אוכל לתושבי הקיבוץ, כיום משמש כמחסן
- 3.3. (V) מאוכלס () לא מאוכלס
- 3.4. דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור): מחסן של גן אירועים

4. סוג האתר ותיאור כללי:

מרכיבי האתר

סוג המרכיב	מס' יחידה	מאפיינים בתוך האתר
(V) בניין	1	מבנה בטון מזוין ולבני בטון, מקורה גג רעפים, ממוקם על הגבעה מול הים בקצה הקיבוץ.
() מבנה נוסף		
() אובייקט		
() מרכיב נופי		

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים: חדר אוכל

מיקום היסטורי: על הגבעה הצופה לים, במרכז היישוב הראשוני שסביבו מוקמו אוהלי המגורים וצריפי האחסון.

בעלים/דיירים בעלי חשיבות היסטורית: מתיישבי הקיבוץ הראשונים

ייעוד היסטורי: חדר אוכל

שימושים היסטוריים: הכנה והגשה של אוכל לתושבי הקיבוץ

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: בין שנת 1940-43 בנייה: בין שנת 1940-43

שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):
הבניין נבנה בשלב אחד.

סיום בניה מקורית: עד שנת 1943

ארכיטקט/מתכנן שותף: כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי (לא נמצאה תכנית בארכיון הקיבוץ).

יזם: קיבוץ נווה ים.

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

מבנה חדר אוכל חד-קומתי בעל גג רעפים משופע, הממוקם באזור שהיה מרכזי – מגורי החברים וצריפי אחסון. הכניסה למבנה דרך מרפסת מקורה פתוחה. המבנה לא שונה בגודלו, המבנה שונה בסוג חיפוי – מטיח חוץ לטיח חוץ דמוי אבן. המבנה ניבנה כחדר אוכל ושימש את תושבי הקיבוץ ואתר הקמפינג בעת הפעלתו, כיום משמש כמחסן של גן אירועים ומרוחק ממרכז הקיבוץ.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: מבנה פונקציונאלי פשוט בנוי בטון מזוין, לבני בטון ומטויח.
שטח מגרש: ללא
שטח מבונה: 74.0 מ"ר
שטח קומה טיפוסית: 74.0 מ"ר מספר קומות: 1
תיאור מילולי קצר של המצב הפיזי: לא ניכרות בבניין בעיות הנדסיות ומצב ההשתמרות טוב.

תיאור מילולי של הבניין: בנין חד-קומתי מבטון מזוין ולבני בטון, מקורה גג רעפים דו-שיפועי על קונסטרוקציה עץ.

תצורת חלונות ופתחים: פתחים מלבניים.

סימטריה בחזית: (V) כן () לא

כללי: בנין בטון מזוין ולבני בטון.

יסודות: בטון מזוין.

מעטפת: בטון מזוין ולבני בטון.

גג: גג רעפים דו-שיפועי.

רצפות: אריחי טרצו.

פרטי חוץ: טיח חוץ דמוי אבן.

פרטי פנים: ללא.

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של היישוב. מהווה חלק מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום.
דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: חדר האוכל הוא סממן מובהק של תרבות חיי קיבוץ, מבטא את החיים המשותפים של התושבים.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני: מייצג את התקופה שלפני ואחרי קום המדינה.

אלמנטים וערכים מיוחדים:

ערך נופי: ערכו של המבנה כחלק ממכלול היסטורי לשימור.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V		ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
			ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים: -

הסרת מפגעים חזותיים: -

15. המלצות לשימור:

- שימור המבנה בן הקומה האחת על פי תיק תיעוד מלא. כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל

כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: ינואר 2010

מקורות:

תצ"א 7_5048 של מפ"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק

צילומים: ארכיון נווה ים, דסמונד קפלן אדריכלים.

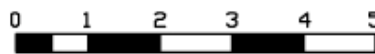
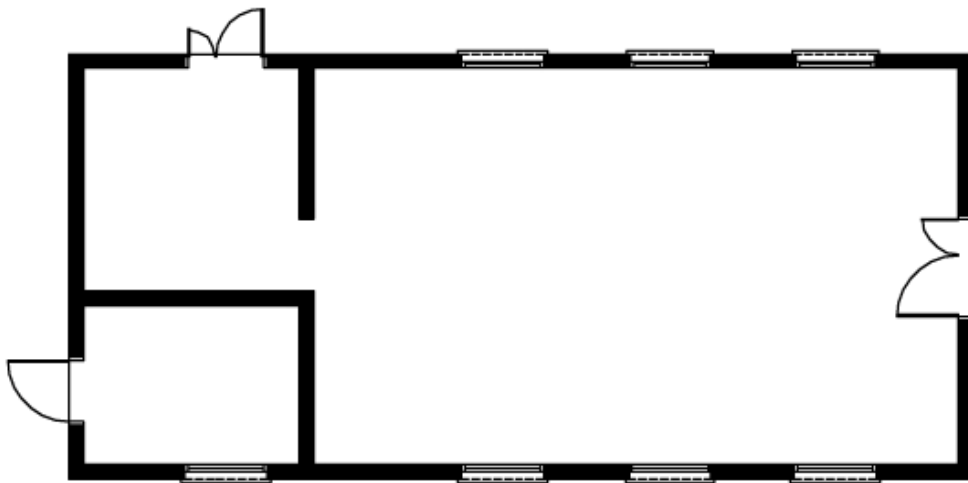
תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

תצלום אוויר, 1949. מקור: המרכז למיפוי ישראל.

חדר האוכל מבט עדכני

זווית צילום

תכנית חדר האוכל

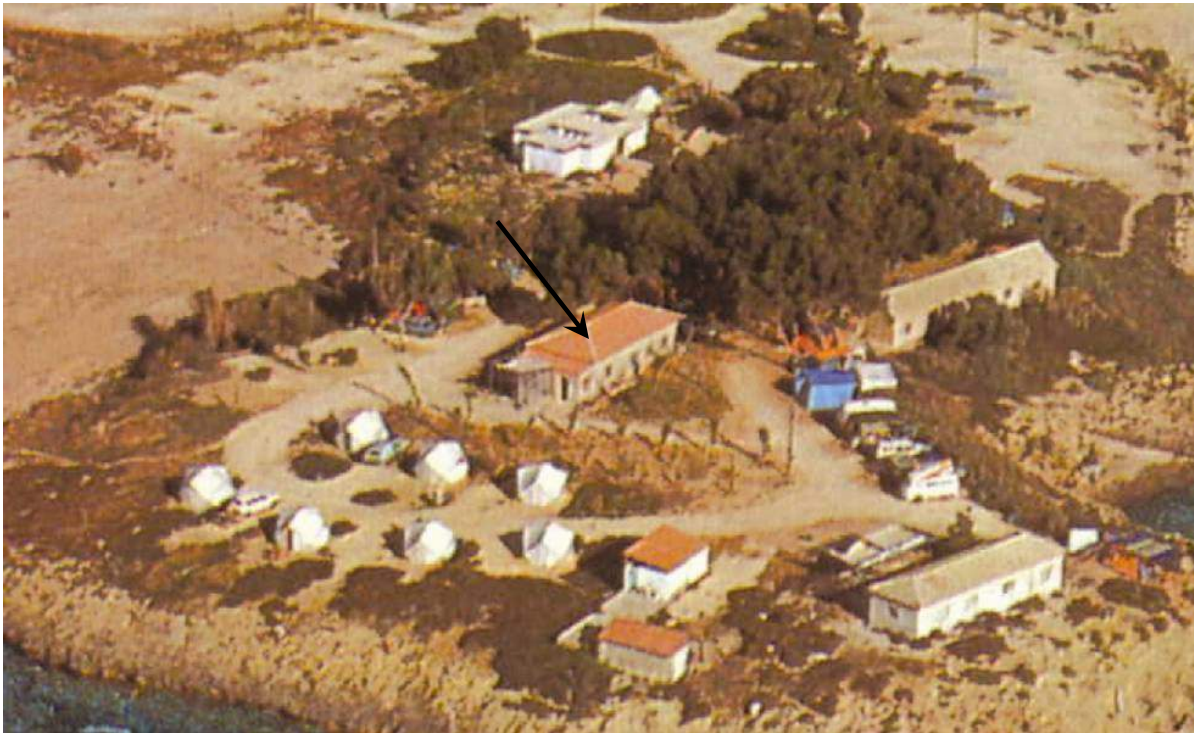

ההתיישבות הראשונה - מבט מצפון בתחילת שנות ה-40 (-)

ההתיישבות הראשונה - חדר האוכל והצריפים בשנות ה-40 (-)

חדר האוכל הראשון והצריפים בשנות ה-60

מבנה חדר האוכל הראשון והסביבה הקרובה – גן האירועים ופארק המים – כיום

כרטיס אתר מספר 2 – מגדל המים

פרק א' – פרטים מזהים

1. זיהוי האתר:

שם המבנה: מגדל המים

שמות וכינויים אחרים: -

2. מיקום ופרטים נוספים:

רחוב: - שכונה: -

גוש: 10547 חלקה: 30

שנת הקמה: תחילת שנות ה-40

ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: לא קיימות תכניות, כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי.

3. טיפוס יעוד או שימוש:

3.1. שימושי הבניין: מגדל מים

3.2. תיאור: נבנה במקור כמגדל מים.

3.3. () מאוכלס (V) לא מאוכלס

3.4. דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור):

4. סוג האתר ותיאור כללי:

מאפיינים בתוך האתר	מס' יחידה	סוג המרכיב
מגדל המים בולט בחלק הדרומי של הישוב.	1	(V) בניין
		() מבנה נוסף
		() אובייקט
		() מרכיב נופי

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים: מגדל המים

מיקום היסטורי: בקצה הישוב דרומית לשכונת "סיביר".

בעלים/דיירים בעלי חשיבות היסטורית:

ייעוד היסטורי: מגדל מים

שימושים היסטוריים: מגדל מים

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: תחילת שנות ה-40 בנייה: תחילת שנות ה-40

שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):

הבנין נבנה בשלב אחד.

סיום בנייה מקורית: תחילת שנות ה-40

ארכיטקט/מתכנן שותף: כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי (לא נמצאה תכנית

בארכיון הקיבוץ).

יזם: קיבוץ נווה ים.

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

מגדל מים בעל שלוש קומות ומכל למים. ממוקם בקצה הדרומי של הקיבוץ. לא עבר שינויים

במשך השנים.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: מבנה פונקציונאלי פשוט בנוי בטון מזוין חשוף.

שטח מגרש: ללא שטח מבונה: 87 מ"ר

שטח קומה טיפוסית: 19 מ"ר מספר קומות: +3 מכל המים (... מרתף

תיאור מילולי קצר של המצב הפיזי:

לא ניכרות בבניין בעיות הנדסיות למעט מדרגות הפלדה, ומצב ההשתמרות טוב.

תיאור מילולי של הבניין: מבנה 3 קומות, לכל קומה כניסה נפרדת ע"י מדרגות חיצוניות סביב במבנה, מעל שלוש הקומות בנוי מכל מים שגם אליו ישנן מדרגות עד לקצהו. הבניין

בנוי מבטון מזוין חשוף.

תצורת חלונות ופתחים: פתחים מלבניים.

סימטריה בחזית: () כן (V) לא

כללי: מבנה בטון מזוין.

יסודות: בטון מזוין.

מעטפת: בטון מזוין.

גג: ללא.

רצפות:

פרטי חוץ: בטון חשוף.

פרטי פנים: ללא.

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של היישוב. מהווה חלק

מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום.

דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: תקופת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל כמקור של חיים. שיפור איכות החיים של תושבי הקיבוץ.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני:

אלמנטים וערכים מיוחדים: המבנה נוצק בטון מזוין במספר שלבים. כיוון שהחזיתות נותרו חשופות, ללא חיפוי, ניתן לראות את פסי תבנית היציקה העשויה קרשים אופקיים ואת התפר בין היציקות.

ערך נופי: ערכו של המבנה כחלק ממכלול היסטורי לשימור.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V		ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
			ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים:

הסרת מפגעים חזותיים:

15. המלצות לשימור:

- שימור המבנה על פי תיק תיעוד מלא. כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.
- לפתח מתחם העוסק בנושא השימור שמבנה זה יהיה במרכזו.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל

כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: נובמבר 2009

מקורות:

תצ"א 5048_7 של מפ"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק

צילומים: ארכיון נווה ים, דסמונד קפלן אדריכלים.

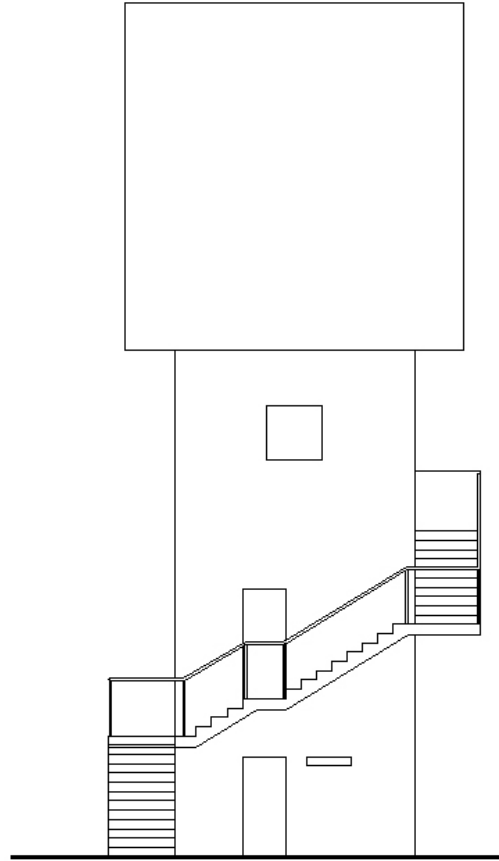
תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

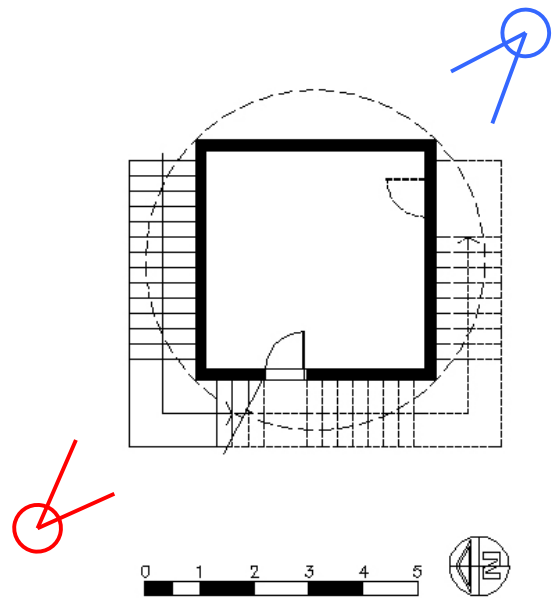
תצלום אוויר, 1949. מקור: המרכז למיפוי ישראל.

(—)

(—)

מגדל המים

מגדל המים וסביבתו – כיום

כרטיס אתר מספר 3 – מזכירות הקיבוץ (בית הבראה)

פרק א' – פרטים מזהים

1. זיהוי האתר:

שם המבנה: משרדי מזכירות הישוב
שמות וכינויים אחרים: בית ההבראה לשעבר

2. מיקום ופרטים נוספים:

רחוב: -
שכונה: -
גוש: 10546
חלקה: 30
שנת הקמה: 1945

ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: לא קיימות תכניות, כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי.

3. טיפוס יעוד או שימוש:

- 3.1 שימושי הבניין: בית הבראה
- 3.2 תיאור: נבנה כבית מרגוע לתיירות.
- 3.3 (V) מאוכלס () לא מאוכלס
- 3.4 דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור): מזכירות הישוב

4. סוג האתר ותיאור כללי:

סוג המרכיב	מס' יחידה	מאפיינים בתוך האתר
(V) בניין	1	מבנה בטון מזוין לבני בטון, בעל עמודי לבני סיליקט פנימיים, מקורה בגג רעפים דו שיפועי, ממוקם במרכז הקיבוץ.
() מבנה נוסף		
() אובייקט		
() מרכיב נופי		

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים: בית הבראה, בית מרגוע

מיקום היסטורי: בשולי אזור המגורים.

בעלים/דירים בעלי חשיבות היסטורית:

ייעוד היסטורי: פיתוח התיירות בארץ, תוספת פרנסה לקיבוץ.

שימושים היסטוריים: מבנה תיירות, מגורים זמניים למבקרים.

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: תחילת שנות ה-40 בנייה: 1945

שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):

עיקר המבנה נבנה בשלב אחד, כשייעודו שונה למזכירות הקיבוץ נסגרה מרפסת עמודים ונוסף חדרון שיועד לארכיון הקיבוץ.

סיום בניה מקורית: 1945

ארכיטקט/מתכנן שותף: כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי (לא נמצאה תכנית בארכיון הקיבוץ).

יזם: קיבוץ נווה ים.

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

במקור מבנה ששימש לבית הבראה חד-קומתי בעל גג משופע, הממוקם באזור המרכזי של הקיבוץ. כיום מזכירות הישוב כשהכניסה למבנה בחזית המערבית.

תחילה נבנה כחדרים עם כניסות נפרדות עם מרפסת עמודים מלבני סיליקט מקורה. בשלבים

מאוחרים נסגרה המרפסת והכניסה שונתה לקצהו האחד של המבנה, החלוקה הפנימית

שונתה במקצת, כשייעוד המבנה שונה למזכירות הישוב הועברה הכניסה הראשית למבנה

לחזית המערבית ונוסף חדרון לשימוש הארכיון בעל כניסה נפרדת.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: מבנה פונקציונאלי פשוט בנוי בטון מזוין, לבני בטון ומטויח.
שטח מגרש: ללא
שטח מבונה: 115 מ"ר
שטח קומה טיפוסית: 115 מ"ר מספר קומות: 1 (... מרתף)
תיאור מילולי קצר של המצב הפיזי:
לא ניכרות בבניין בעיות הנדסיות ומצב ההשתמרות טוב.
תיאור מילולי של הבניין: בנין חד-קומתי מבטון מזוין ולבני בטון, מקורה גג רעפים דו-שיפועי על קונסטרוקציה עץ.
תצורת חלונות ופתחים: פתחים מלבניים.
סימטריה בחזית: (V) כן () לא
כללי: מבנה מבטון מזוין, לבני בטון, לבני סיליקט (עמודי המרפסת).
יסודות: בטון מזוין.
מעטפת: בטון מזוין ולבני בטון.
גג: גג רעפים דו-שיפועי.
רצפות: אריחי טרצו.
פרטי חוץ: ללא.
פרטי פנים: ללא.

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של היישוב. מהווה חלק מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום.
דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: פרנסה נוספת לקיבוץ ע"י הפעלת תיירות פנים, בעקבות כך נפתח ו חיי הקיבוץ למבקרים מבחוץ.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני: בנייה קיבוצית אופיינית.
אלמנטים וערכים מיוחדים: בפנים המבנה ישנה דלת בעלת אופי מיוחד, שורת עמודי לבני סיליקט שהיו חלק מהמרפסת המקורה.
ערך נופי: ערכו של המבנה כחלק ממכלול היסטורי לשימור.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V		ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
			ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים:

הסרת מפגעים חזותיים:

15. המלצות לשימור:

- שימור המבנה בן הקומה האחת על פי תיק תיעוד מלא.
- בפרט – שימור דלת הכניסה הישנה המחברת כיום לחדר הארכיון ועמודי לבני הסיליקט.
- כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל

כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: נובמבר 2009

מקורות:

תצ"א 7_5048 של מפ"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק.

צילומים: ארכיון נווה ים, דסמונד קפלן אדריכלים.

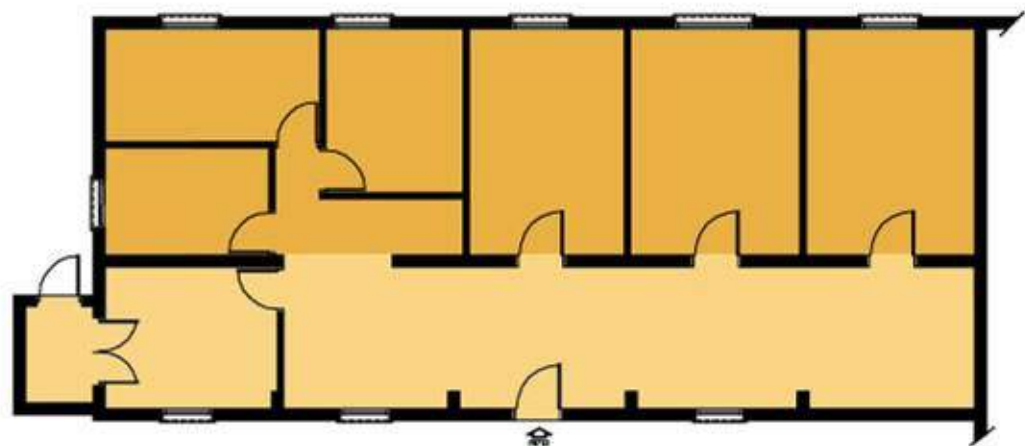
תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

תצלום אוויר, 1949. מקור: המרכז למיפוי ישראל.

בית ההבראה – כיום מזכירות הישוב – צילום עדכני

תחום חדרים מקוריים
מרפסת שנסגרה

זווית הצילום

תוכנית המבנה על פי שלבים

בית ההבראה – כיום מזכירות הישוב – צילום עדכני (—)

דלת הכניסה הישנה מפנים המבנה – צילום עדכני עמודי לבני סיליקט בפנים המבנה

כרטיס אתר מספר 4 – מעגן הדייג

פרק א' – פרטים מזהים

1. זיהוי האתר:

- שם המבנה: מעגן הדייג
שמות וכינויים אחרים: -

2. מיקום ופרטים נוספים:

- רחוב: - שכונה: -
גוש: - חלקה: -
שנת הקמה: אמצע שנות ה-40
ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: -

3. טיפוס יעוד או שימוש:

- 3.1. שימושי הבניין: מעגן דייג
3.2. תיאור: אזור עגינת סירות דייג קטנות.
3.3. () מאוכלס (V) לא מאוכלס
3.4. דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור):

4. סוג האתר ותיאור כללי:

סוג המרכיב	מס' יחידה	מאפיינים בתוך האתר
() בניין		
() מבנה נוסף		
() אובייקט		
(V) מרכיב נופי	1	מעגן דייג

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים:

מיקום היסטורי: נקודת העלייה לקרקע בשנת 1939, על הגבעה בשולי הקיבוץ.
בעלים/דיירים בעלי חשיבות היסטורית: ראשוני מתיישיבי הקיבוץ בתקופת המעפילים.
ייעוד היסטורי: מקור מזון ופרנסה.
שימושים היסטוריים: מעגן סירות דייג קטנות של הקיבוץ וקליטת עלייה "לא חוקית".

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: אמצע שנות ה-40 בניה: אמצע שנות ה-40
שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):
סיום בניה מקורית: אמצע שנות ה-40
ארכיטקט/מתכנן שותף:
יזם: הסוכנות היהודית ?

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

המעגן נמצא דרומית לחוף עתלית, במורדות הגבעה שעליה התיישבו התושבים הראשונים של הקיבוץ. האתר שימש את חברי הקיבוץ למעגן סירות דייג קטנות. יש המספרים שמעגן הדייג נבנה כדי להבריח מעפילים ארצה.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: לאחר מלחמת העולם ה-2.

שטח מגרש: ללא

שטח מבונה:

שטח קומה טיפוסית: מספר קומות: (... מרתף)

תיאור מילולי קצר של המצב הפיסי:

תיאור מילולי של הבניין:

תצורת חלונות ופתחים:

סימטריה בחזית: () כן (V) לא

כללי: -

יסודות: -

מעטפת: -

גג: -

רצפות: -

פרטי חוץ: -

פרטי פנים: -

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של היישוב. מהווה חלק

מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום.

דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: קשר הדוק עם

הבנת הערך האסטרטגי של קיום התיישבות במקום זה מבחינה קיומית/הישרדות.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני: -

אלמנטים וערכים מיוחדים: -

ערך נופי: נקודת חיבור ייחודית של הים והחוף, חלק משמורת טבע.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V	V	ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
	V	V	ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים:

הסרת מפגעים חזותיים:

15. המלצות לשימור:

- שימור המעגן כחלק מהפיתוח הנופי של הקיבוץ ושילובו בשמורת הטבע. כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל

כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: נובמבר 2009

מקורות:

תצ"א 7_5048 של מפי"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק

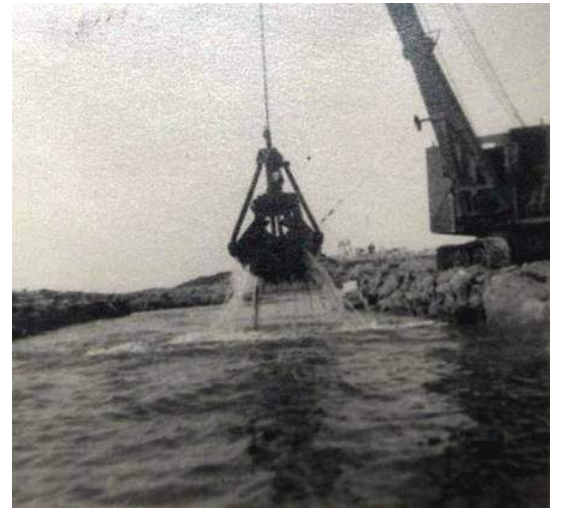
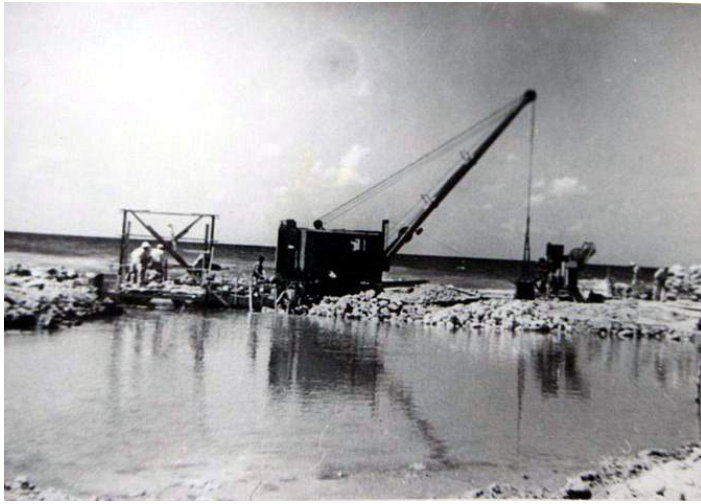
צילומים: ארכיון נווה ים.

תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

תצלום אוויר, 1949. מקור: המרכז למיפוי ישראל.

חפירת המעגן בשנות ה-40

צי הסירות של הקיבוץ עוגנות במעגן

צוות הדייגים מהקיבוץ עם השלל היומי

סירות הדיג במעגן

חגיגות התושבים בחוף לצד סירות הדיג

סירת דיג במעגן

4.5. מבנה מגורים בשכונת "הפולנים"

פרטיס אתר מספר 5 – בית מגורים בשכונת "הפולנים"

פרק א' – פרטיס מזהים

1. זיהוי האתר:

שם המבנה: מבנה מגורים בשכונת "הפולנים"
שמות וכינויים אחרים: מגורי סוכנות לפולנים

2. מיקום ופרטים נוספים:

רחוב: - שכונה -
גוש: 10546
חלקה: 30
שנת הקמה: 1945-46

ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: לא קיימות תכניות, כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי.

3. טיפוס יעוד או שימוש:

- 3.1. שימושי הבניין: מגורים, יחידות נופש.
- 3.2. תיאור: מבנה אחד משכונה בסגנון מגורים קיבוצי פשוט. המבנה מכיל ארבע דירות חדר.
- 3.3. (V) מאוכלס () לא מאוכלס
- 3.4. דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור):

4. סוג האתר ותיאור כללי:

מאפיינים בתוך האתר	מס' יחידה	סוג המרכיב
בניית מגורים קיבוצית, מבנה בלוקי בטון וגג רעפים.	1	(V) בניין
		() מבנה נוסף
		() אובייקט
		() מרכיב נופי

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים: מגורי סוכנות לפולנים.

מיקום היסטורי: באזור מרכז הקיבוץ הקרוב לים.

בעלים/דיירים בעלי חשיבות היסטורית:

ייעוד היסטורי: מגורים.

שימושים היסטוריים: מגורים.

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: 1956? בנייה: 1956

שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):

הבנין נבנה בשלב אחד.

סיום בנייה מקורית: 1956

ארכיטקט/מתכנן שותף: כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי (לא נמצאה תכנית

בארכיון הקיבוץ).

יזם: קיבוץ נווה ים.

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

מבנה מגורים, אחד מתוך שכונה שנבנתה כדי לאכלס חברי קיבוץ חדשים שהגיעו מפולין. סוג

הבנייה מאפיין בנייה קיבוצית מסורתית, המבנה מחולק לארבע יחידות דיור של חדר +

שירותים עבור זוג או רווק. הילדים גרו בנפרד בבתי הילדים.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: מבנה מגורים קיבוצי פשוט.

שטח מגרש: ללא שטח מבונה: כ-135 מ"ר

שטח קומה טיפוסית: כ-135 מ"ר מספר קומות: 1 (... מרתף)

תיאור מילולי קצר של המצב הפיזי:

מבנה בלוקים, טיח חוץ צבעוני, תוספות של מרפסות עץ, מטופח.

תיאור מילולי של הבניין: מבנה מגורים מאורך, מחולק לארבע יחידות של חדר, קירות

בלוקים, טיח חוץ, מרפסות קדמיות ואחוריות מעץ (לא בכל היחידות).

תצורת חלונות ופתחים: פתחים מלבניים.

סימטריה בחזית: (V) כן () לא

כללי: מבנה בלוקים.

יסודות: בטון מזוין.

מעטפת: בלוקים.

גג: רעפים.

רצפות:

פרטי חוץ: טיח חוץ.

פרטי פנים: ללא.

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של הקיבוץ. מהווה חלק

מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי החוויתי של בני המקום ושאר בני הקיבוצים.

דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: תקופת

ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. התרחבות מגורי הקבע בקיבוץ.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני: בנייה קיבוצית פשוטה.

אלמנטים וערכים מיוחדים:

ערך נופי: ערכו של המבנה כחלק ממכלול היסטורי לשימור.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V		ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
			ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים:

הסרת מפגעים חזותיים:

15. המלצות לשימור:

- שימור המבנה על פי תיק תיעוד מלא. כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל
כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: נובמבר 2009

מקורות:

תצ"א 5048_7 של מפי"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק

צילומים: ארכיון נווה ים, דסמונד קפלן אדריכלים.

תצלום אוויר, 1965. מקור: המרכז למיפוי ישראל. תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

מבט חזית קדמית למבנה המגורים (-)

מבט חזית אחורית למבנה המגורים (-)

מבט כשכפר הנופש ברקע (-)

4.6. בית ילדים בשכונת "סיביר"

כרטיס אתר מספר 6 – בית ילדים בשכונת "סיביר"

פרק א' – פרטים מזהים

1. זיהוי האתר:

שם המבנה: בית ילדים

שמות וכינויים אחרים: -

2. מיקום ופרטים נוספים:

רחוב: - שכונה: -

גוש: 10546 חלקה: 30

שנת הקמה: 1945-46

ארכיטקט/מתכנן/אדריכל נוף/מעצב/מהנדס: לא קיימות תכניות, כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי.

3. טיפוס יעוד או שימוש:

3.1. שימושי הבניין: בית ילדים, גן ילדים.

3.2. תיאור: נבנה במקור כבית ילדים.

3.3. (V) מאוכלס () לא מאוכלס

3.4. דיירים/משתמשים (במידה ונעשה אצלם ביקור):

4. סוג האתר ותיאור כללי:

סוג המרכיב	מס' יחידה	מאפיינים בתוך האתר
(V) בניין	1	קירות מבלוקי בטון וגג רעפים, תוספת טרומית מאוחרת בצד המבנה.
() מבנה נוסף		
() אובייקט		
() מרכיב נופי		

פרק ב' – היסטוריה

5. פרטים מזהים:

שמות היסטוריים: בית ילדים

מיקום היסטורי: במרכז הקיבוץ כחלק משכונת המגורים "סיביר".

בעלים/דיירים בעלי חשיבות היסטורית:

ייעוד היסטורי: בית ילדים.

שימושים היסטוריים: בית ילדים.

6. קורות התכנון והבניה:

תאריך תכנון: 1945? בנייה: 1945-46

שלבי בנייה עיקריים (לציון במידה וקיים בתוכניות הבניה או תוספת מובחנת שנסקרה בשטח):

הבנין נבנה בשלב אחד.

סיום בנייה מקורית: 1946

ארכיטקט/מתכנן שותף: כנראה המחלקה הטכנית של הקיבוץ הארצי (לא נמצאה תכנית

בארכיון הקיבוץ).

יזם: קיבוץ נווה ים.

7. תיאור מילולי של האתר, מאפייניו ותולדות התפתחותו:

המבנה שימש ללינת ילדי הקיבוץ. הוא בית הילדים השני שנבנה בקיבוץ ולאחריו נבנו עוד שניים נוספים. הקונספט של בית ילדים הוא אחד המאפיינים החזקים של המושג "קיבוץ". בית הילדים הוא אחד מתוך שלושת המבנים שנבנו יחדיו הנקראים שכונת "סיביר"- שכונת מגורי קבע, הראשונה שמוקמה שלא על הגבעה, מכאן שמה של השכונה-שכונת סיביר- שהייתה רחוקה מאזור חדר האוכל הראשון. סוג בנייה מאפיין בנייה קיבוצית מסורתית. בשלב מאוחר יותר נבנתה תוספת טרומית למבנה ששימשה כמטבח של כל בתי הילדים בקיבוץ. כיום משמש כגן ילדים.

פרק ג' – תיאור פיזי

8. תיאור פיזי כללי:

שיוך תקופתי/סגנוני: מבנה קיבוצי טיפוסי.

שטח מגרש: ללא שטח מבונה: כ-120 מ"ר

שטח קומה טיפוסית: כ-120 מ"ר מספר קומות: 1 (... מרתף

תיאור מילולי קצר של המצב הפיזי: מבנה מבלוקי בטון, גג רעפים, טיח חוץ, מטופח.

תיאור מילולי של הבניין: קירות בלוקים וגג רעפים, טיח חוץ, תוספת טרומית.

תצורת חלונות ופתחים: פתחים מלבניים.

סימטריה בחזית: (V) כן () לא

כללי: מבנה בלוקי בטון.

יסודות: בטון מזיון.

מעטפת: בלוקי בטון.

גג: רעפים.

רצפות:

פרטי חוץ: טיח.

פרטי פנים: ללא.

פרק ד' – הערכת המבנה

9. הערכת חשיבות:

סיווג השימור: אתר בעל חשיבות מקומית – חלק מההיסטוריה של היישוב. מהווה חלק

מהווי החיים בו ונטועים בזיכרון ההיסטורי והחוויתי של בני המקום.

דרוג חשיבות כללית של האתר: מקומית.

10. ערך היסטורי תרבותי:

קשר להתפתחות היסטורית, כלכלית, פוליטית או תרבותית של חברה נתונה: תקופת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, משקף את האידיאולוגיה הקיבוצית, חברתית וכלכלית.

11. ערך ארכיטקטוני/עיצובי:

אתר המייצג סגנון/תקופה/טיפוס ארכיטקטוני: המבנה בית ילדים קיבוצי טיפוסי.

אלמנטים וערכים מיוחדים:

ערך נופי: ערכו של המבנה כחלק ממכלול היסטורי לשימור.

12. סיכום הערכת חשיבות האתר ומרכיביו:

קהילתית	מקומית	לאומית	ערך האתר/חשיבות
	V		ערך היסטורי
			ערך ארכיטקטוני
			ערך נופי

פרק ה' – המלצות לשימור

13. המלצות ראשוניות:

<p><u>תיעוד המבנה:</u> ביצוע תיק תיעוד מלא הכולל: רקע היסטורי, התפתחות האתר ושלבי הבנייה, חומר רקע אודות המתכננים ודיירים עיקריים. תיעוד המצב הפיזי הקיים ושחזור המצב המקורי בתכניות, חזיתות וחתכים הכוללים את הפרטים המקוריים של המבנה.</p>	(V)
<p><u>תיעוד הגינה/צמחייה היסטורית:</u></p>	()
<p><u>שימור צמחייה:</u></p>	()
<p><u>תיעוד ראשוני של אתר המכיל מספר מרכיבים:</u></p>	()
<p><u>בדיקה הנדסית:</u></p>	()
<p><u>הערה:</u> אין בכדי האמור לעיל לפטור את חובת התיעוד המלא של האתר.</p>	

14. המלצות פיזיות:

הסרת מפגעים פיזיים: תוספת טרומית המשמשת כיום כמטבח, חצר משחקים.

הסרת מפגעים חזותיים:

15. המלצות לשימור:

- שימור המבנה על פי תיק תיעוד מלא. כחלק משימור האתר מומלץ להציג בו ממצאים היסטוריים על האתר וסביבתו הקרובה.

פרק ו': פרטי הסוקר

16. הסוקר:

שם הסוקר: דסמונד קפלן, דסמונד קפלן אדריכלים. הכשרה מקצועית: אדריכל

כתובת: יודפת, ד.נ., משגב 20180 טלפון: 04-9800007

17. פרטי הסקר:

תאריך הסקר: נובמבר 2009

מקורות:

תצ"א 5048_7 של מפ"י.

ארכיון נווה ים

מנדל אנגל, חבר קיבוץ ותיק

צילומים: ארכיון נווה ים, דסמונד קפלן אדריכלים.

תצלום אוויר, 1949. מקור: המרכז למיפוי ישראל. תצלום אוויר, 2005. מקור: הלפרין פלוס בע"מ.

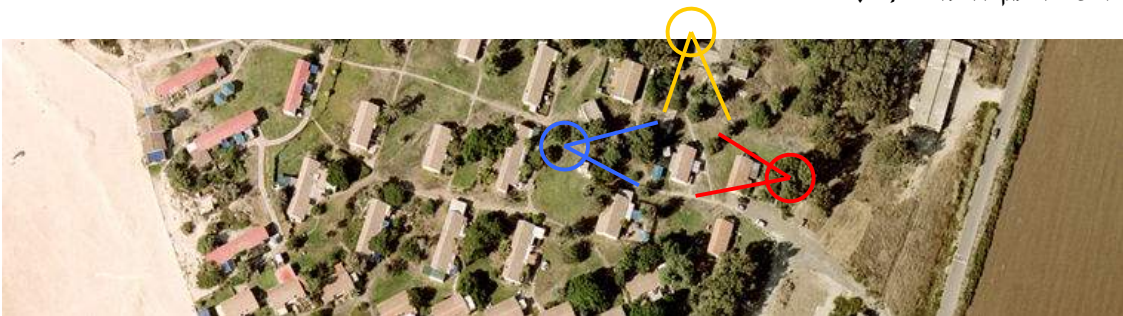
מבט חזית קדמית של גן הילדים (→)

מבט חזית אחורית של גן הילדים – חצר המשחקים (←)

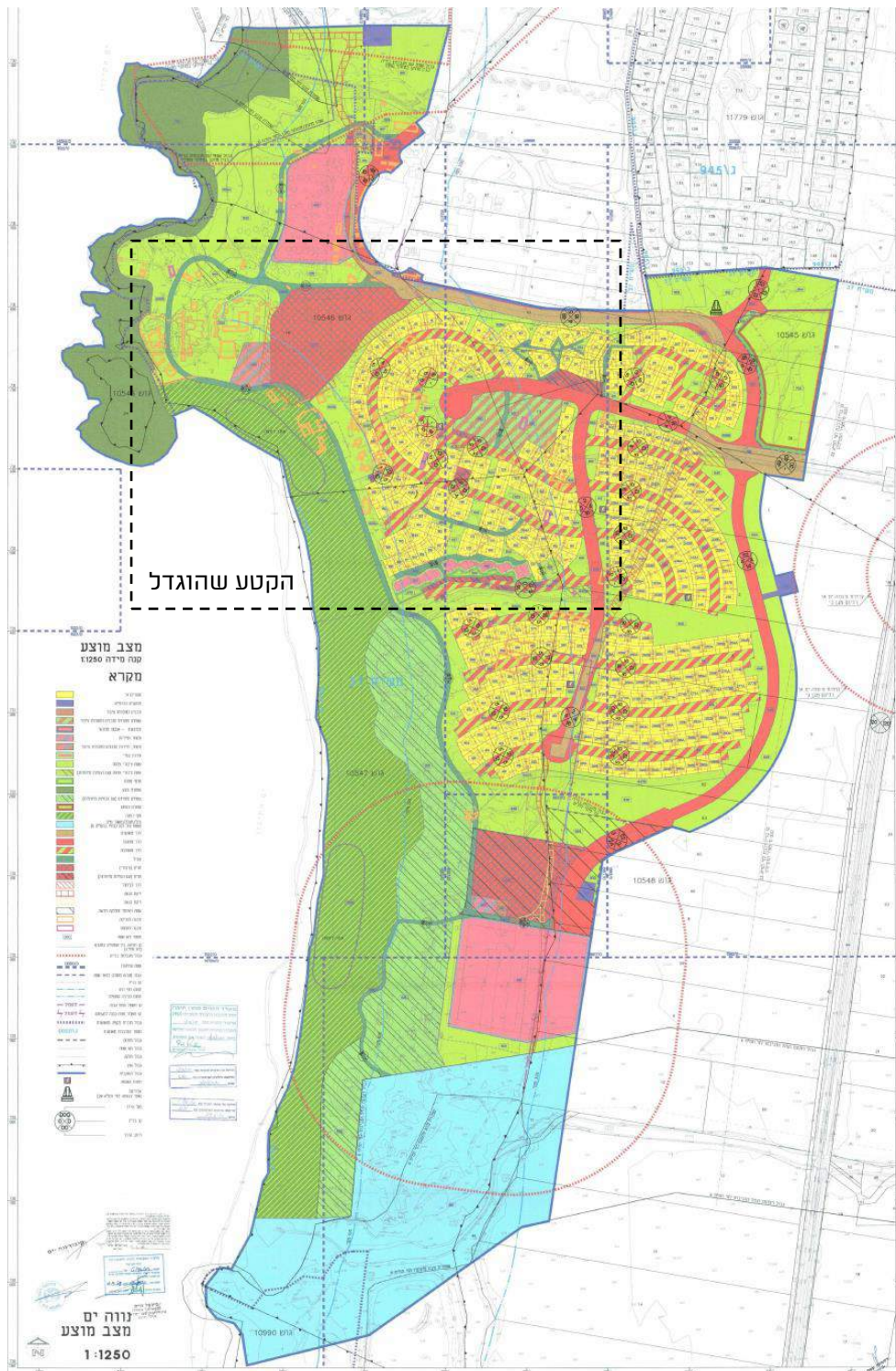
מבט צד לגן הילדים (←)

חכ/76 ט' אושרה בשנת 2010

מטרת התוכנית היא:
פיתוח שכונות מגורים,
פיתוח אזורי תיירות,
ספורט ונופש, חוף
רחצה ומערכת כבישים
ותשתיות.

התוכנית מוסיפה
יחידות דיור נוספות
30 יחידות בתוך
השטח הבנוי ועוד
יחידות בשכונת
הרחבה דרומית.
בתקנון התוכנית יש
התייחסות לנושא
השימור, נעשה סקר
לשימור מבנים ואתרים
לשימור מנחה, ובנוסף
מסומנים ארבעה
מבנים מפורטים
לשימור, בתשריט
התוכנית עצמו.

הקטע שהוגדל ממצב
מוצע מחכ/76 ט -
המבנים המותחמים
בסגול הם לשימור.

6.14 שימור

מבנים לשימור: מבנה ביעוד הקרקע בו הוא נמצא לגביו קיימות בהוראות התכנית הנחיות הנוגעות לאופן שימור המבנה וסביבתו.

1. תיאסר כל הריסה של כל המבנים המסומנים לשימור. אי עמידה בתנאי זה יהווה סטייה ניכרת מתוכנית, עפ"י סעיף 2 (19) בתקנות התכנון והבניה התשס"ב - 2002.
2. לא תותר כל תוספת למבנים לשימור, למעט תוספות מינוריות בכפוף לאישור ועדת השימור של הועדה המקומית.
3. כל בקשה להיתר לשימור/שיפוץ, יחייב תיק תיעוד מפורט של המבנה שיערך ע"י אדריכל התמחה בשימור. הבקשה תועבר לדיון בוועדת השימור של המועצה האזורית, טרם הבאתה לדיון בוועדה המקומית, לצורך קבלת הנחיות והמלצות לשילוב השינוי במבנה.
4. במסגרת מסמך המלצות של תיק התיעוד המפורט, יבחן יישום השינוי המבוקש, וכן יתנו הנחיות לאופי הארכיטקטוני בנושא חומרי הגמר, טכנולוגיית הבנייה ועוד.
5. שימור המבנה בפועל יהווה תנאי לקבלת טופס אכלוס במבנה.

סקר המועצה לשימור אתרים משנת 1993

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנים 1992-1995 סקר מבנים בחלק מישובי המועצה האזורית חוף הכרמל. בשדות ים הוכנו כרטיסי אתר לאתרים הבאים:

1. הצריף - לפי כרטיס המועצה לשימור אתרים הוקם בשנת 1946 לשמש כמזכירות הקיבוץ, גודלו 7/4 מטר. בשנת 1993 עדיין עמד במצבו המקורי עם גג הרעפים הדו שיפועי ושמש לאחסון. נקרא בזמנו "הצריף הירוק" - בפועל נהרס בתחילת שנות ה-2000

2. חדר אוכל ראשון - הוקם בשנת 1939. הוקם על יד חוף הים, במקום בו שכן הקיבוץ עם הקמתו. כקיבוץ דייגים. בשנת 1951 עברו למקום הקבע. גודלו 6/15 מטר. בשנת 1993 עדיין עמד במצבו המקורי עם אסבסט ארבעה שיפועים ושמש כחנות לממכר למתרחצים בים. הוכנס לתוכנית חכ/76ט' כמבנה לשימור מס' 1.

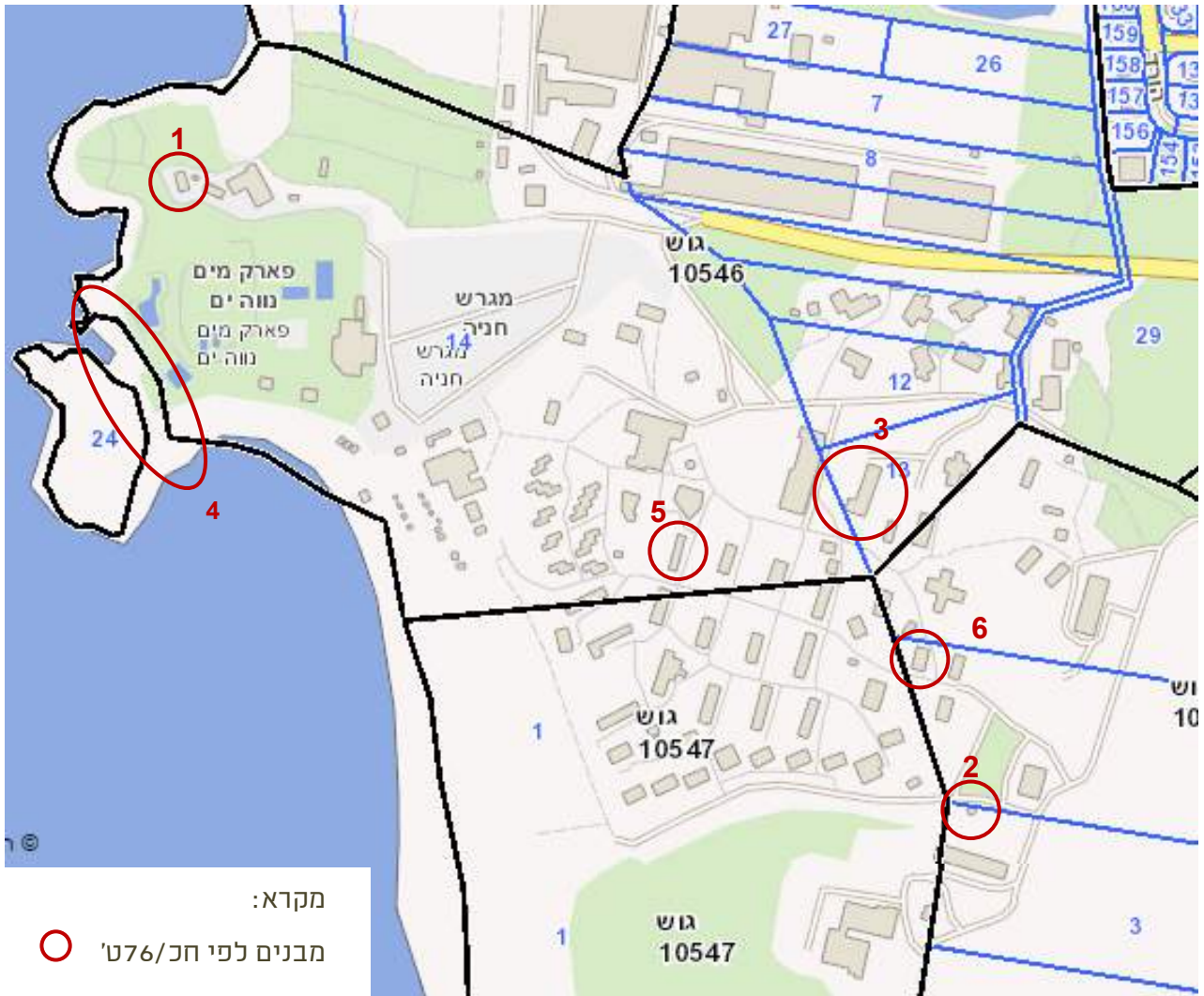

3. נמל דייג - כאשר הקיבוץ עסק בדייג שימש המקום כמעגן לסירותיו, כיום משמש את התיירות - מבנה אבן קטן, - סוג של גשרון - הוכנס לתוכנית חכ/76ט' כמבנה לשימור מס' 4.

4. מגדל מים - המגדל הוקם בשנת 1950 והוא מכיל 160 קוב. הוקם לצרכי אספקת מים למבני המגורים של הקיבוץ, בשנת 1993 עדיין פעל. בין העמודים של המגדל נסגר החלל ונראה כי השתמשו בו. גודל החלק התחתון 5/5, הבריכה 14 מטר גובה, 8 מתחת למיכל, ועוד 6 מיכל המים עצמו. הוכנס לתוכנית חכ/76ט' כמבנה לשימור מס' 2.

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור

מס'	המבנה	גוש	חלקה	ייעוד ותאור
1	חדר האוכל הראשון	10546	14	היום חלק מפארק המים
2	מגדל המים	10548	3	נקודת ציון
3	בית הבראה	10546	13	מבנה המזכירות היום
4	מעגן הדיג	10546	14	הנמל והמזח
5	בית מגורים בשכונת "הפולנים"	10546	14	עדיין משמש למגורים
6	בית ילדים בשכונת "סיביר"	10548	2	עדיין משמש כגן

מקורות

1. מסמכי התוכנית חכ/76/ט- תשריט תקנון משנת 2010
2. ומסמך הנחיות שימור של אדריכל דזמונד- קפלן משנת 2010 נספח נלווה לתב"ע חכ/76/ט
3. רקע פוטוגאומטרי של אתר GOVMAP - המרכז למיפוי ישראל
4. סקר של המועצה לשימור אתרים משנת 1993
5. ביקור בארכיון נווה ים וסיור בקיבוץ עם נורית ברונר ורחל חן

תודות

תודה לגב' נורית ברונר ולגב' רחל חן על הסיוע ולמשרד אדריכלים דזמונד קפלן על שהעמידו לרשותי את מסמכי נספח השימור שהוכן על ידם.

סקר מבנים ומתחמים לשימור - נווה ים

מס'	שם האתר	גוש\חלקה	שנת הקמה, רקע היסטורי	תאור כללי ומצב שימוש נוכחי	תמונה
1	חדר האוכל הראשון	גוש 10546 חלקה 14	חדר האוכל הראשון, שנבנה על הגבעה במיקום הראשון של ההתיישבות. נבנה בתחילת שנות ה-40.	מבנה גם גג רעפים ארבע שיפועים לפני כעשר שנים צופה המבנה בטיח דמוי אבן והוא היום חלק מ"שונית גן ארועים" הצמוד לפארק המים	
2	מגדל המים	גוש 10548 חלקה 3	מגדל המים נבנה בתחילת שנות ה-40, מתחתיו סגורות שלוש קומות, אשר שמשו לאורך השנים לשימושים שונים: הנהלת החשבונות של הקיבוץ, ספרייה, נשקייה מרפאה ועוד.	מבנה המגדל יציב וטוב, אך המבנה נטוש והקומות העליונות שלו נטושות. בקומה התחתונה משתמשים לאחסון.	
3	בית ההבראה	גוש 10546 חלקה 13	המבנה הוקם בשנת 1945 כמבנה עם מרפסת חיצונית עם עמודי סיליקט, שימש לאורך השנים למספר תפקידים ביניהם בית ספר וריכוז משק. השימוש בנוכחי שלו הוא מזכירות היישוב.	מבנה עם גג רעפים דו שיפועי במרכז הקיבוץ. המבנה יציב אך זקוק לטיפול, בעיקר באזור המרפסת שנסגרה.	

סקר מבנים ומתחמים לשימור - נווה ים

		<p>מעגן הדייג הוקם באמצע שנות ה-40 כמעגן לעגינת סירות דייג קטנות. ושמש גם להעפלה לא חוקית. המעגן יצר אזור של "נמל פנימי" שניתן היה להעלות ולהוריד בו את מפלס המים לצורך עגינה ויצאה לים הפתוח. עדיין נותרו הער הצפוני וחלק מדיר המעגן המזרחי אבל שניהם מתפוררים וזקוקים לשימור</p>	<p>גוש 10546 חלקה 14</p>	<p>מעגן הדיג</p>	<p>4</p>
	<p>מבנה עם גג רעפים דו שיפועי. עם השנים נסגרו בו מבואות הכניסה וחצרות הקדמיות.</p>	<p>מבני מגורים לעולים מפולין שנבנו ב-1945-1946. כל מבנה הכיל ארבע "חדרים" של חברי קיבוץ. גם היום מושכר ומשמש למגורים של רווקים.</p>	<p>גוש 10546 חלקה 30</p>	<p>בית מגורים בשכונת "הפולנים"</p>	<p>5</p>
		<p>נבנה ב-1946. בית הילדים השני שנבנה בקיבוץ. אחד משלושה מבנים ראשונים שנבנו שלא על הגבעה ומשם שמש על שום המרחק מהקיבוץ. עם השנים נוספו לו תוספות אך עדיין משמש כגן ילדים - היום בבעלות של המועצה האזורית חוף הכרמל.</p>	<p>גוש 10546 חלקה 14</p>	<p>בית ילדים בשכונת "סיביר"</p>	<p>6</p>

בית אורן

רקע היסטורי

גרעין המייסדים של היישוב הוקם ב-1934 והורכב מחברי תנועת הנוער "הבחרות הסוציאליסטית" יוצאי פולין ורוסיה. חברי הגרעין עבדו הכשרה במגדיאל וב-1 באוקטובר 1939 העלו להתיישבות במסגרת "חומה ומגדל" לח'ירבת שלא להנמצאת כקילומטר ממקום הקבע שיועד להם. בית אורן הוא בן היישובים האחרונים שבהם עלו על הקרקע ב "חומה ומגדל". הוא הישוב מס' 53 מבין 53 היישובים. במקביל החלו בבניית בתים ולול לקראת התיישבותם בנקודת הקבע. בתקופה זו סללו דרכים לכוון עתלית ולכוון הגבעה שנועדה להתיישבותם (תל זערור).

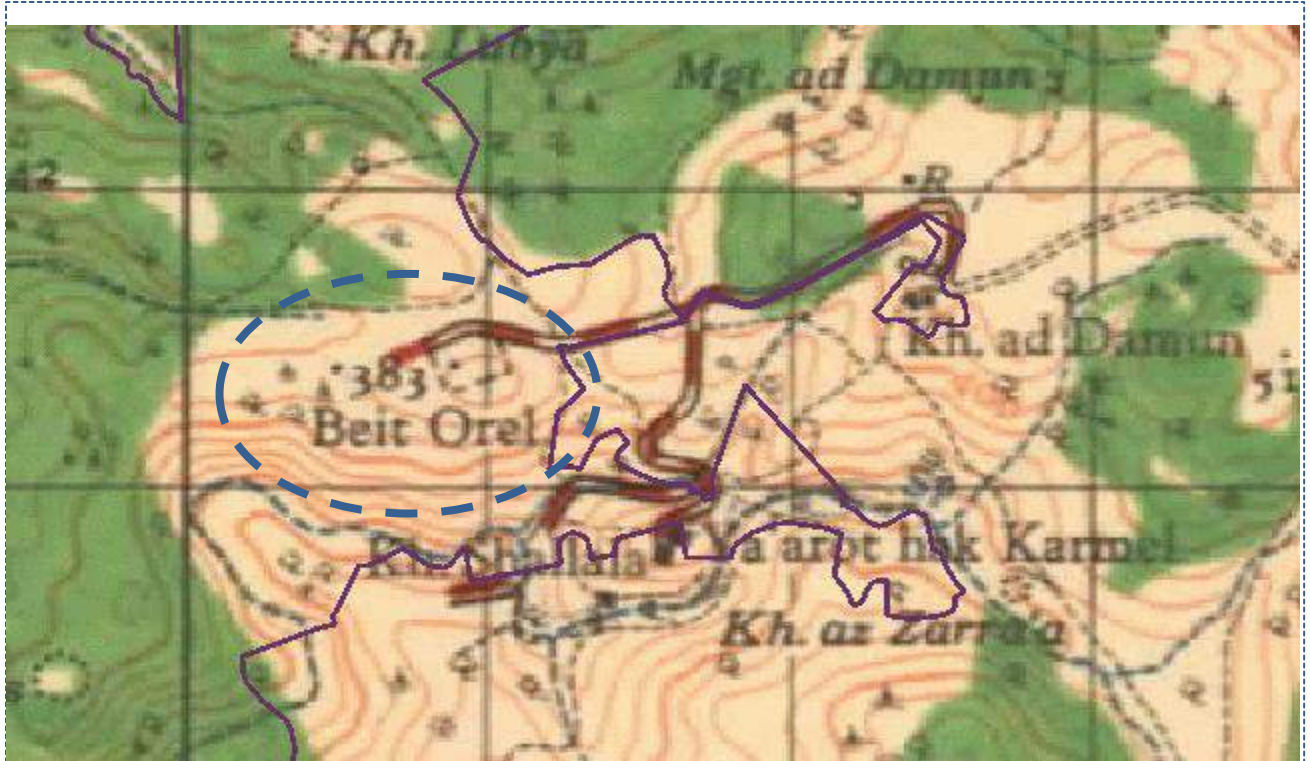
אל הקבוצה נוספו דיירים זמניים חניכי קורסים של ההגנה והפלמ"ח ששהו במקום לצורכי הגנה על הנקודה. בין המתיישבים בקיבוץ בית אורן לבין חברי קבוצת 'משמר הכרמל' הדתית, שציפו לשוב אל המקום ולבנות בו את ביתם לאחר שזכו ברישום הקרקעות על שמם, נוצרו חיכוכים על מקורות המים, שימושי קרקע ועלויות חומרי בנייה ועצים. במקביל לכך המשיך איגוד המתיישבים "יערות הכרמל" בפעולות שווק של התוכנית. בשנת 1940 פרסמו חוברת המפרטת את התוכנית, מספרת את ההיסטוריה של ההתיישבות ומזמינה לקוחות פוטנציאליים לסייר במקום. ההסברים בחוברת היו בעברית ובגרמנית. החוברת כללה מפת הגעה למקום, מפה של תוכנית ההתיישבות במקום וכן צילום של רצפת פסיפס עליה כתוב "שלום לישראל" מבית הכנסת בעספיא.

בסופו של דבר מתוך אדמות "חברת יערות הכרמל" שניתנו במתנה ממר יוסי לוי לקק"ל, קיבלה בית אורן כ-800 דונם להתיישבות.

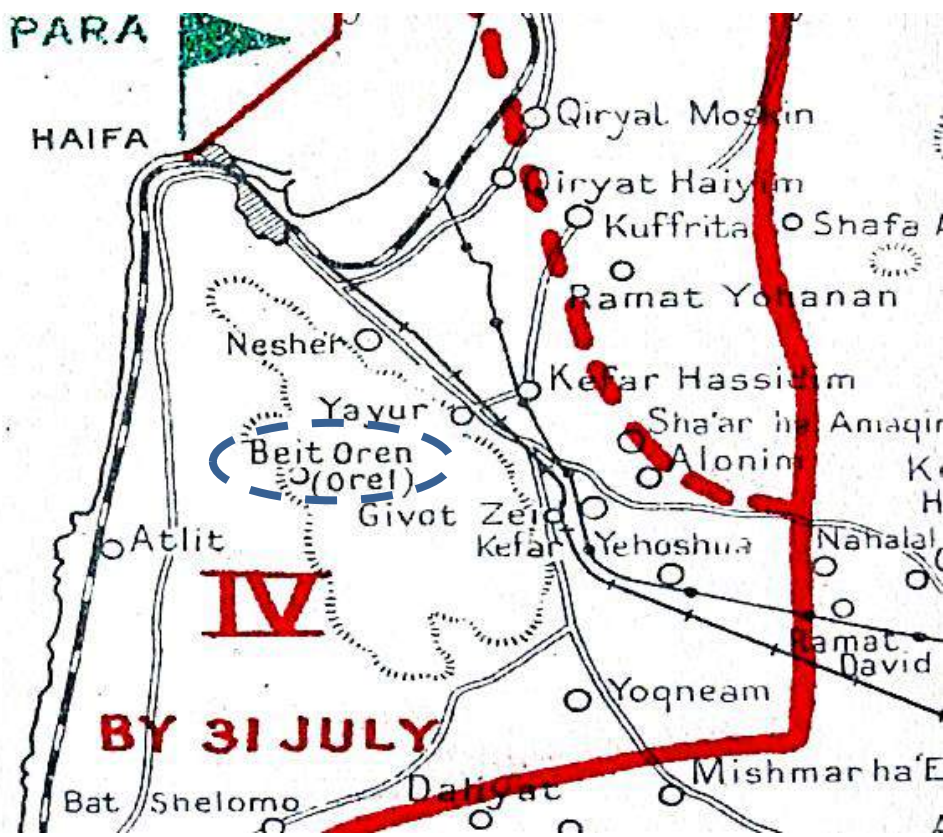

הקבוצה עברה לבית אורן באוקטובר 1940. בעת הקמתו הוא היה היישוב היהודי היחיד בכרמל. בהמשך הצטרפו אליו קבוצות וגרעיני הכשרה נוספים.

הגבעה עליה נבנה קיבוץ בית אורן, טרם העלייה לקרקע. תמונה משנת 1940. ההר חשוף לאור העובדה ששנה קודם 1939 הייתה שריפה במקום.

קטע ממפה מנדטורית משנת 1940 קנ"מ 1:100,000

יצאת הכוחות הבריטיים מהארץ, מועד אחרון. מקור המפה, N.A KEW London

בניית מגדל המים - 1942

פסל "שילוב הדורות"
בנה לכבוד העפלה
מסוף שנות ה-40

מבני האבן הראשונים שנבנו במקום היו בית הילדים והמאפייה. היו ילדים שנולדו עוד במגדיאל או בחוות יערות הכרמל והיה צורך בבית קבע עבורם. בבית הילדים שורות האבן הראשונות הן אבנים גדולות וכנראה משרידי מבנים שהיו באזור חוות יערות הכרמל או באזור המעיין. מעליהן ישנן אבנים שכבר נחצבו במחצבה המקומית.

האדריכל הידוע שמואל ביקלס הכין תוכנית כוללת לקיבוץ בשנת 1940. לא כל הישוב נבנה לפי התוכנית אך החלוקה הבסיסית נשמרה. ביקלס לאורך השנים מתכנן חלק נכבד מהמבנים בקיבוץ.

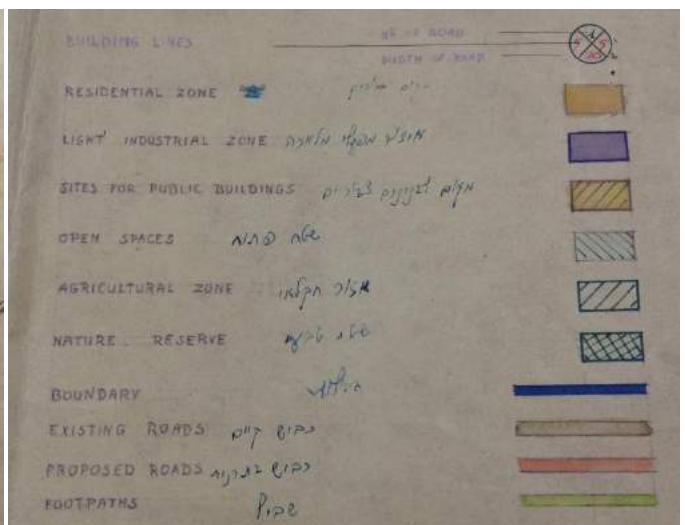
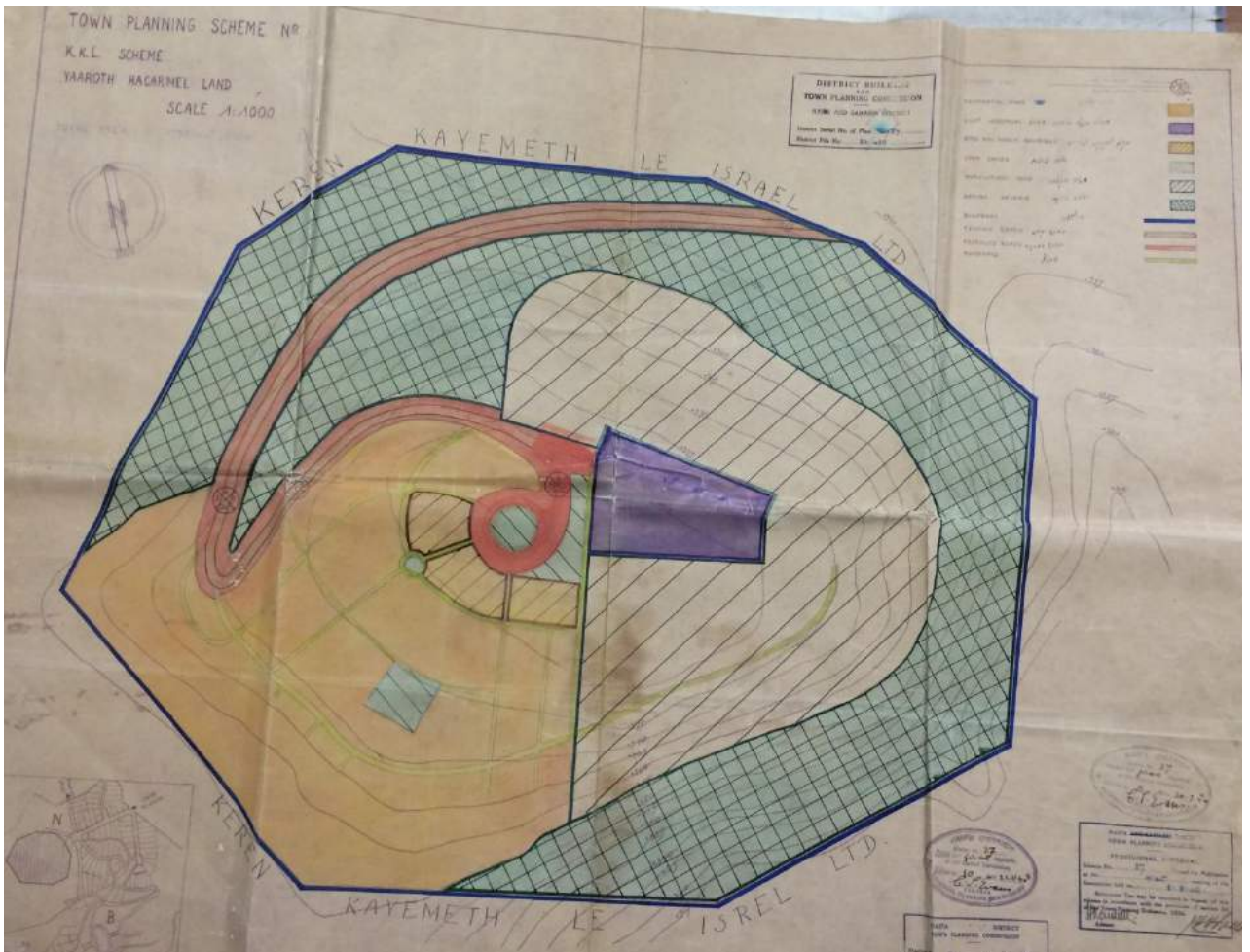

1	נו"ס ח' לארץ
2	חדר אוכל
3	מזנונים
4	בית תרבות
5	בית ילדים
6	צרכנים
7	בני חיל לחות
8	בני דירה
9	מחסן
10	אחסון בגדים
11	בית מלאכה
12	בית מלאכה
13	מחסן תבואה
14	
15	מחסן
16	מחסן
17	בית מלאכה
18	בית מלאכה
19	מחסן
20	מחסן
21	מחסן
22	מחסן
23	מחסן
24	מחסן
25	מחסן
26	מחסן
27	מחסן

בית אוכן - אכזיב
תכנית הישוב
1940
(איזון - זיוס)

מספר תכנית	10000
מספר חלק	40
תאריך	
תכנית נקודה	
מחלקת	אוכן, אכזיב

על סמך תוכנית הבינוי שהכין ביקלס, הגישה קק"ל תוכנית בנין עיר שאושרה בשנת 1941 ע"י המנדט, תוכנית הישוב היא מובלעת בתוך אדמות קק"ל, שמה "סכמת קק"ל לאדמות יערות הכרמל" והיא שורטטה בקנ"מ 1:1,000.

קבוצה מצנחני היישוב בתמונה מספטמבר 1944 בבארי שבאיטליה. במרכז למטה אריה פיכמן ומשמאלו חביבה רייק

דב הרדי (ברגר)

היכל הכרמל בתמונה מהאוויר בשנת 1960

הקיבוץ שימש כבסיס אימונים של ארגון "ההגנה". ב-1945 סייעו חברי הקיבוץ למבצע פריצת מחנה עתלית לחילוץ מעפילים ממחנה המעצר. הקיבוץ מסייע גם בהסתרתם ובפיזורם בארץ.

בשנת 1950 מצטרפת לקיבוץ קבוצת חברים מקיבוץ מעגן.

בשנת 1943, שני חברי משק, אריה פיכמן ודב ברגר (הרדי) מצטרפים אל קבוצת הצנחנים הנשלחת לאירופה. קבוצת צנחני הישוב, מנתה 37 איש ואישה שגויסו לחיל המודיעין הבריטי. הצבא הבריטי ייעד אותו ואת חבריו לשמש כמודיעים בארצות הכבושות הנהגת היישוב היהודי ייעדה להם תפקיד נוסף וחשוב - הצלת יהודים.

הרדי הוצנח ביום 29 ביולי 1944 ברומניה. ארגן את צעירי היהודים ואסף ידיעות עבור בעלות הברית.

אריה פיכמן הוצנח ברומניה ב-30 לספטמבר 1943 נשבה נתפס והושם בשבי אך שוחרר וחזר לקיבוץ.

שני הצנחנים שחזרו בשלום ממלחמת העולם נהרגו ב"אסון מעגן" בטכס לזכר הצנחנים שלא שבו ב-29 ביולי 1954. לזכרם הוקם בקיבוץ בית אורן "היכל הכרמל", אשר הוקם כאתר הנצחה לצנחני היישוב שנספו במלחמת העולם השנייה, וכן פסל "הציפור הפצועה" של הפסלת חנה אורלוף לזכרם של שלושת הצנחנים תושבי בית אורן ויגור שנספו באסון מעגן ב-1954.

הפסל "הציפור הפצועה" של אורלוב במיקומו הנוכחי, בצמוד למועדון לאחר שהועתק מס' פעמים.

תצלום אוויר משנת 1947

בנייתו של מבנה היכל הכרמל לזכר הנספים באסון מעגן החלה בשנת 1957 והכוונה הייתה שיהיה "בית טבע" של הכרמל. נבנה בשני שלבים, בתחילה מועדון חדר זכרון וחדר התעמלות. בשלב השני נוספו ספרייה מעבדה וחדרי לימוד. בתמונה המבנה ב-1960. המבנה הפך להיות בית התרבות של הקיבוץ ובערוב ימיו היה דיסקוטק.

צריף חדר האוכל נבנה בשנת 1945, זה היה צריף קיים שהגיע מפורק בחלקים, דומה לזה שהיה בניד עציון. האדריכל שמואל בקלס שינה את ההרכבה שלו כך שיהיה יותר גבוה ויותר רחב. עד 1996 הוא שימש כחדר אוכל ומאז כאולם אירועים.

בניית חדר האוכל בשנת 1955. הוא הגיע בחלקים מקדמה והגדילו אותו לפי תוכנית של ביקלס

חדר האוכל בשנת 1982

מבחנה חדר ההספקה הקטנה, שהפך לימים לכולבו עד לשנת 1979, בשנת 1988 נהרס לטובת חניה.

הכניסה לחדר האוכל של בית הארחה תמונה משנות ה-40

גן א בית הילדים הראשון שנבנה בשנת 1941

הכניסה לגן א' בשנות ה-60 (בשנות ה-70 נבנה מעליו המועדון)

הבית האנגלי, עם הקמתו מימין ניתן לראות את סככת הרכב של האנגלים ומשמאל את מבנה השירותים שהיה מחוץ למבנה. הבית הוקם בתחילת שנות הארבעים עבור היחידה של האנגלים שישיבה בקיבוץ. המבנה נשרף בשרפה הגדולה של שנת 2010.

מבט לאותו מבנה שנבנה באמצע שנות הארבעים ושימש בתחילה כרפת חלב ובתחילת שנות החמישים עברה רפת החלב למקום אחר והמבנה עבר הסבה לכמה ענפי שירותים-התמונה מ-1953 עת החלה לשמש את בתי המלאכה בקיבוץ.

מבני בית הארחה

המבנה הראשון של "בית הבראה" היה מבנה מאורך שכלל מטבח חדר אוכל ו-3 חדרי אירוח. חמשת מבני המגורים הראשונים שימשו בקיץ כמבנים לבית הארחה, כשהחברים חוזרים לגור באוהלים למשך הקיץ. אח"כ תכנן אדר' ביקלס מבנים לבית הארחה, נבנו שישה מבנים לאירוח עם פתיחה אל הנוף כשבמרכזם מבני מקלחות ושירותים. כמו בית הבראה עצמו, גם חדר האוכל של בית הארחה עבר גלגולים שונים. וכן אזור הקבלה.

אזור בית הארחה
בשנת 1946 עם
הכיכר במרכזו

כשלא הספיק המקום בחדר האוכל של בית הארחה בנו מרפסת הפתוחה לנוף בשנות ה-50. הצילום טרם בניית חדר האוכל החדש,

הקבלה של בית הארחה בשנות ה-80

מבט על חדר האוכל החדש של בית האחרה הצופה לים כפי שתוכן ע"י אדר' ביקלס עם סיום בנייתו.

מבט על בית הארחה בתחילת שנות השישים ממערב [עוד לא היה קיים החדר האוכל הנוכחי רק ההכנה ניתן לראות את העמודים].

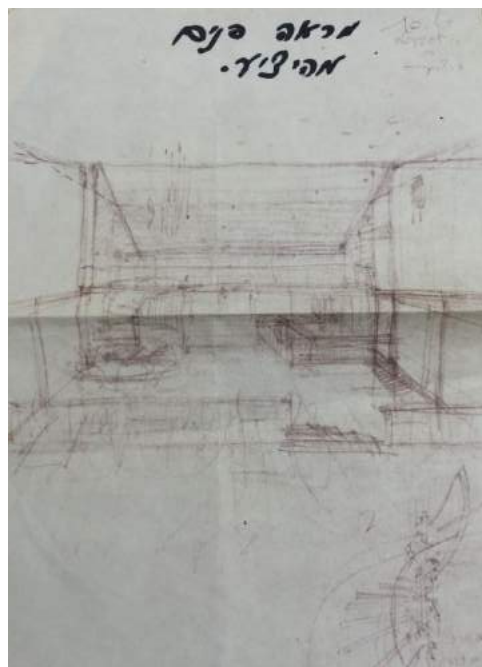
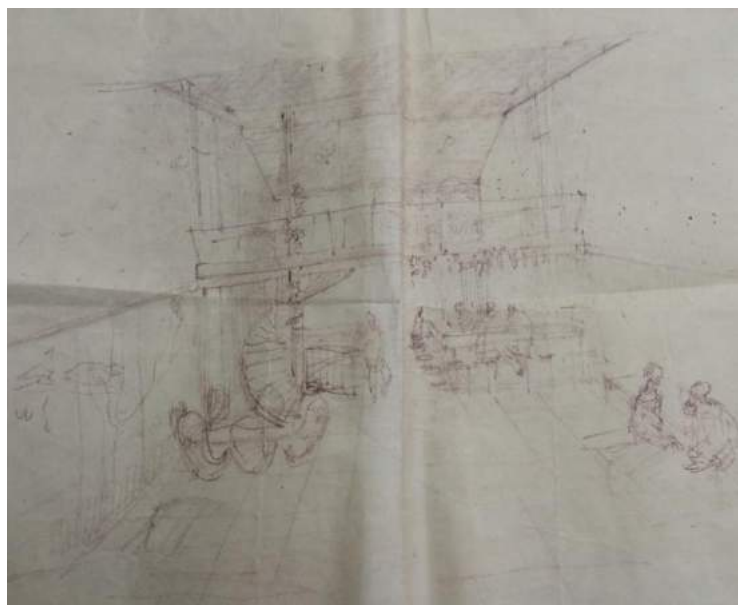
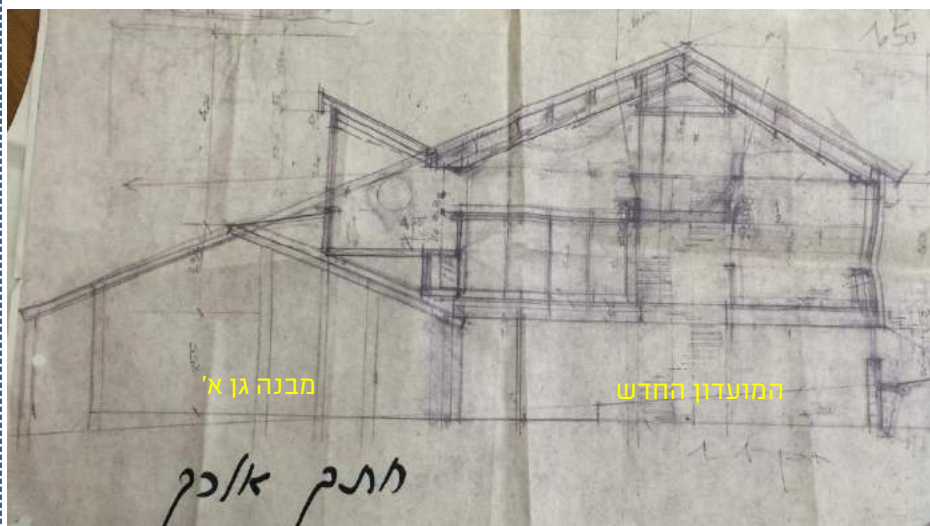
בשנת 1961 שקע הקיבוץ בחובות גדולים. הקשיים הכלכליים שנמשכו שנים רבות גררו גם קשיים חברתיים, בשנת 1977 ישנו משבר עזיבה גדולה ובעקבותיו מגיע סיוע מקיבוץ יגור.

המועדון החדש

בשנות ה-70 מתכנן האדריכל שמואל ביקלס מועדון כהמשך ומעל גן ילדים א' ובאמצע הבנייה הוא נפטר. התוכניות שורטטו ידנית בכתב ידו ובחתימתו של אדר' ביקלס. התכנון נשען על גן א' ויש לו גלרייה פנימית אשר עולים אליה במדרגות ספירליות. בפועל לא בוצעו מדרגות ספירליות והגשר שתוכן אבל יש שני מפלסים. כיום קומת הקרקע משמשת כמשרדי מזכירות הקיבוץ ולמעלה עדיין משמש כמועדון.

חזית המבנה 2015

פרספקטיבות שהכין ביקלס ביד חופשית על מנת להסביר את תלת המימד של פנים המועדון.

בשנת 1977 ישנו משבר עזיבה גדולה ובעקבותיו מגיע שוב סיוע מקיבוץ יגור. עד למשבר חריף שעבר הקיבוץ ב-1987 "סנדרום בית אורן", בעקבותיו עזבו אותו רבים מחבריו הוותיקים. בשנת 1988 מתחילה ההפרטה וההתאוששות של הקיבוץ כשבסופה ב-1995 הפך בית אורן לקיבוץ מתחדש, עבר הפרטה והוא פועל בשיטת התקציב הדיפרנציאלי.

ב-2 בדצמבר 2010 פרצה שריפה באזור עספיא שבכרמל, אשר התפשטה לשטח קיבוץ בית אורן וסביבתו.

בתים בשכונה הדרומית נשרפו ותושבי הקיבוץ נאלצו להתפנות. היכל הכרמל, והבית האנגלי נשרפו כליל לאחר שהנגרייה נשרפה כליל בשרפה ובקשו לבנות במקומה "בוסטר" (משאבת מים), התגלה הסליק של הקיבוץ מתחת לשרידיה.

מבני המגורים הדרומיים שנשרפו כליל בשריפה נאלצו להרוס אותם עד היסוד. מבנים אלו שנבנו לפי תוכניות של משרד השיכון למבנים במגרשים מישוריים הועמדו על "רגלי" עמודים דקיקים שנפגעו קשות בשרפה וגרמו למבנים להיות לא יציבים.

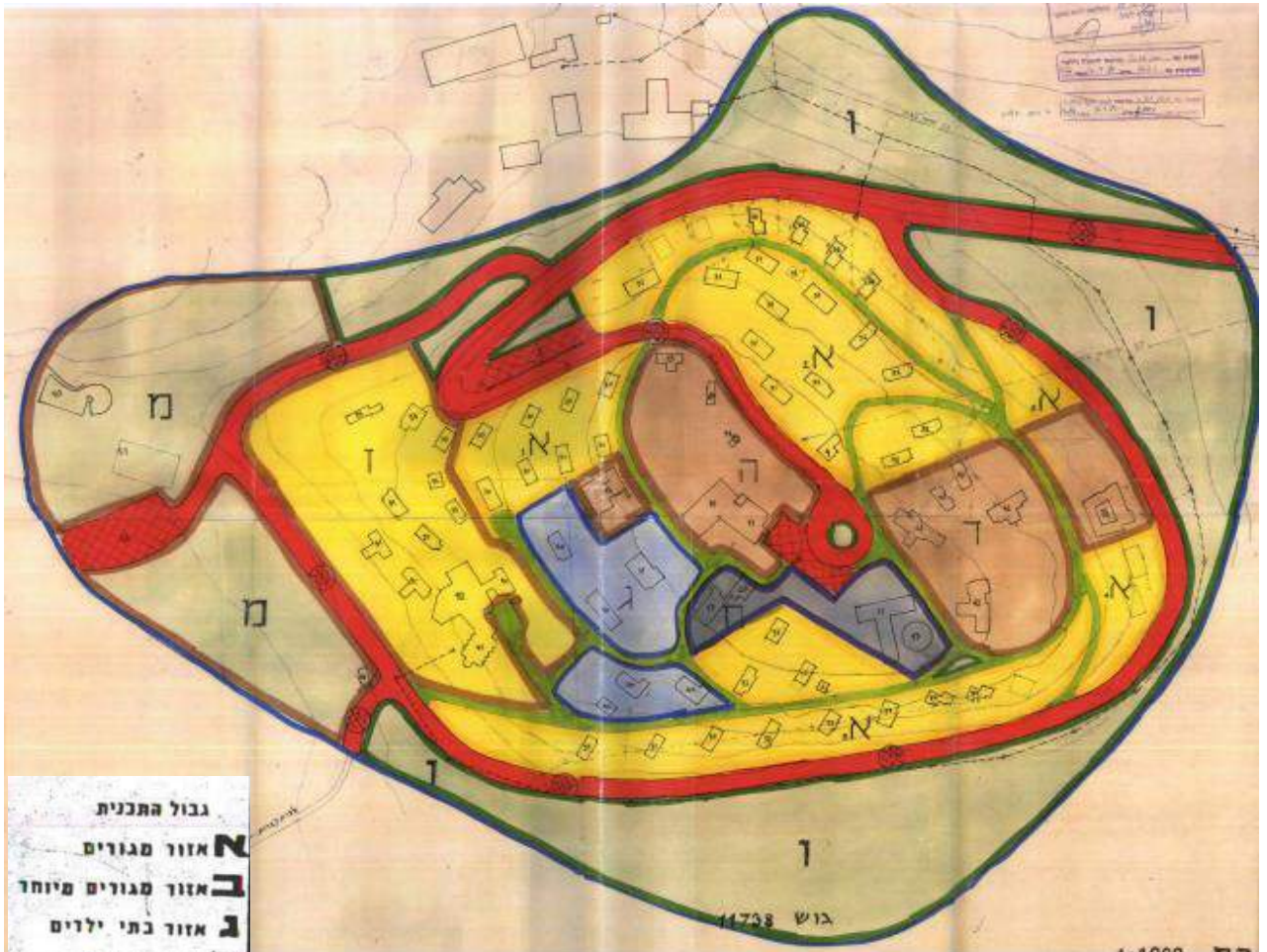
ב-3 בינואר 2011 החלה הקמת שכונת קרווילות שמיועדת לאכלוס זמני של תושבי הקיבוץ שבתיהם נשרפו ב-2010, במקום "היכל הכרמל" נבנה מועדון חדש, שביל טובב חדש נסלל והקיבוץ מקבל תנופת פיתוח ובנים חוזרים.

כלכלת בית אורן מתבססת בעיקר על תיירות, בשל מיקומו בלב יערות הכרמל ואזור "שווייצריה הקטנה". ביישוב בית מלון, ספא, חוות סוסים, מרכז לאופני הרים ואולם אירועים. בנוסף מתפרנסים תושבי הקיבוץ מגידולי שדה ובנות, לול תרנגולות ומפעל למוצרי הלחמת מתכת. נכון לסוף 2013 התגוררו במקום 440 איש.

רקע סטטוטורי שימורי קודם

חכ/71 א' - אושרה בשנת 1981

הרקע לתוכנית נמדדת בסביבות 1978. מטרת התוכנית היא: קביעת אזורים ועתודות קרקע לשימושים שונים בתחום התוכנית, התוויית שרת דרכים וקביעת שלבי פיתוח.

גבול התכנית	
אזור מגורים	מ
אזור מגורים מיוחד	מ
אזור בתי ילדים	מ
אזור בית-ספר	מ
אזור מבני צבוא	מ
אזור פרטי תחום	מ
אזור בית הארחה	מ
אזור שרותים ואחסנה	מ
אזור מלאכה	מ
אזור תעשייה	מ
אזור מבני משק	מ
אזור משק בית-ספר	מ
אזור ספורט	מ

יעדים מיוחדים	
בנין בית הארחה	00
מגורים	01
חדר אוכל	02
משרד	03
עובדים	04
מחסן	05

ילדים	
גן ילדים	06
גן ילדים	07
כ. כוללת	08
בית נעורים	09
נוער	10
	11

בניני צבוא	
חדר אוכל	10
מטבח	11
בית תרבות, מזכירות	12
"היכל הכומל"	13
מגדל מים	14
מרפאה	15
דואר	16
ברכת מקורות	17
מקלט	18
מתחן בגדים	19
מכבסה	20
מחסני ציוד (בני מלאכה)	21

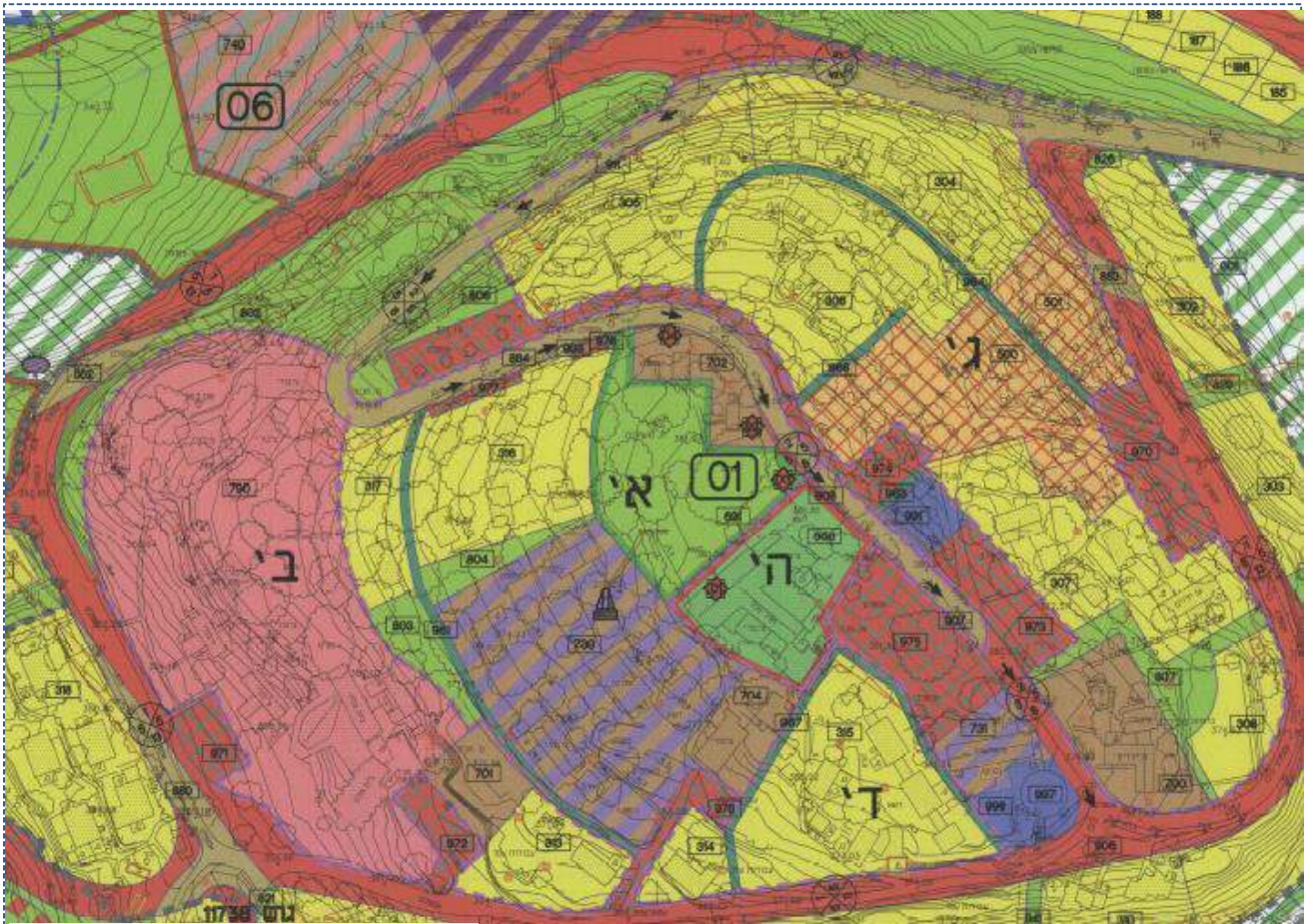
חכ/71 ט אושרה בשנת 2014

מטרת התוכנית היא, תכנון אזור מגורים והקהילה, הרחבת הקיבוץ לאזורי בניה חדשה ותכנון מחודש של האזור הציבורי. התוכנית מוסיפה 70 יחידות דיור הקיימות היום בקיבוץ עוד 30 יחידות בתוך השטח הבנוי ועוד כ- 250 יחידות בשלוש שכונות הרחבה.

אחד מעיקרי התוכנית היא שימור מבנים ומתחמים. לתוכנית נספח שימור ובתקנון התוכנית יש התייחסות מאוד מפורטת לנושא, כל אחד מהאזורים מקבל הנחיות שימור מתחמיות מפורטות ובנוסף מסומנים מבנים מפורטים לשימור, שלושה לשימור מחמיר ואחד לשימור עם תוספות. בנוסף בנספח ישנן המלצות לטיפול במבנים נוספים במתחמים

קטע מתוך נספח הנחיות השימור של התוכנית שהוכן ע"י אדריכל ערן מיכל

קטע מתוך תשריט מצב מוצע של התוכנית שהוכן ע"י אדריכל ערן מיבל

קטע מתוך המקרא של המצב המוצע התוכנית שהוכן ע"י אדריכל ערן מיבל

- אתר/מתחם לשימור
- קו ושגזל מוטו עקיון
- רדיוס הגנה
- מספר מתחם
- אנדרטה
- מתקן הגדסי
- מבנה לשימור

● "היכל הכרמל" ו"בית הצבאי"
 ● אזור מגורים דרומי

● מומלץ לתיעד אתרים שנהרסו עקב שריפת 2010 :
 ● לתיעד מתחם מגורים שנהרס עקב שריפת 2010 :
 ● סימון מתחם

● רישום וסימון נכסי מורשת לשימור :
 ● אתר לשימור מחמיר
 ● אתר לשימור עם תוספות
 ● מתחם לשימור

● סימון מבנים בתא שטח של שימור עם תוספות מתייחס למתחם המבנים.
 ● מתחם א': לשימור מחמיר;
 ● לשימור עם תוספות;
 ● מומלצים כמתחמים לשימור;
 ● מתחם ב': לשימור עם תוספות; כל המבנים לשימור עם תוספות. (בוצעו ברובם שינויים אדריכליים)
 ● מתחם ג': לשימור עם תוספות; כל המבנים לשימור עם תוספות. (בוצעו ברובם שינויים אדריכליים) לשמר נצפות ממתחם זה.
 ● מתחם ד': לשימור עם תוספות; כל המבנים לשימור עם תוספות. (בוצעו ברובם שינויים אדריכליים) מומלץ לשמר נצפות ממתחם זה.
 ● מתחם ה': מבנה חדר האוכל הראשון במתחם אולם האירועים
 ● מבנה היכל הכרמל. מומלץ לא לבנותו. למעט הנושא האדריכלי, לא נמצא לו שימוש ותפקוד מהותי על פי ייעודו המקורי במהלך שנות קיומו.
 ● בשל חוסר ייעוד שלא נמצא עבור במהלך שנים רבות, מומלץ לתעדו עד לשנת 2010 (לפני השריפה בה נהרס)

קטע מתוך נספח הנחיות השימור של התוכנית שהוכן ע"י אדריכל ערן מיבל

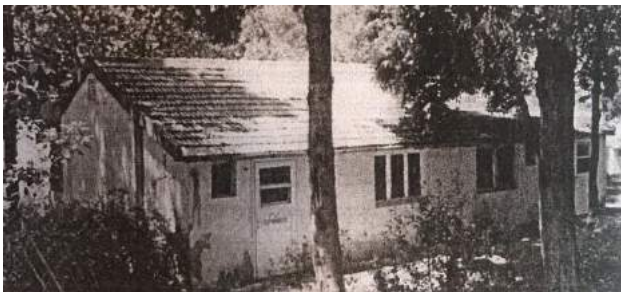
סקר המועצה לשימור אתרים לבית אורן משנת 1993

המועצה לשימור אתרים ערכה בשנת 1993 סקר מבנים בחלק מיישובי המועצה האזורית חוף הכרמל. בבית אורן הוכנו כרטיסי אתר לאתרים הבאים:

- פילבוקס - עמדת הגנה על היישוב מצד מערב-מבנה משנת 1939 בגודל 3/4 מטר עם גג שטוח בשנת 1993 הוסב למגורים, אח"כ היה מחסן של הנוי כרגע נטוש. חלק מטבעת היקפית של ביצורים שנבנו ע"י סולל בונה, כל כ-100 מטר.

- מאפיה - מבנה אבן עם גג מעוגל משנת 1939 בגודל 12/5 סיפק לחם לישוב שנים רבות בשנת 1993 פועל בו בית דואר -מה שהיום הארכיון. מסומן כמבנה לשימור בחכ/71 ט.

- בית מגורים ראשון - מבנה בטון עם גג רעפים (אורגינאלי) משנת 1940 בגודל 3/6 והוקם כחלק ממקבץ של חמישה מבני מגורים ראשונים, והפך לבית תינוקות. בשנת 1993 היה ארכיון ומשרדים. כיום מגורים.

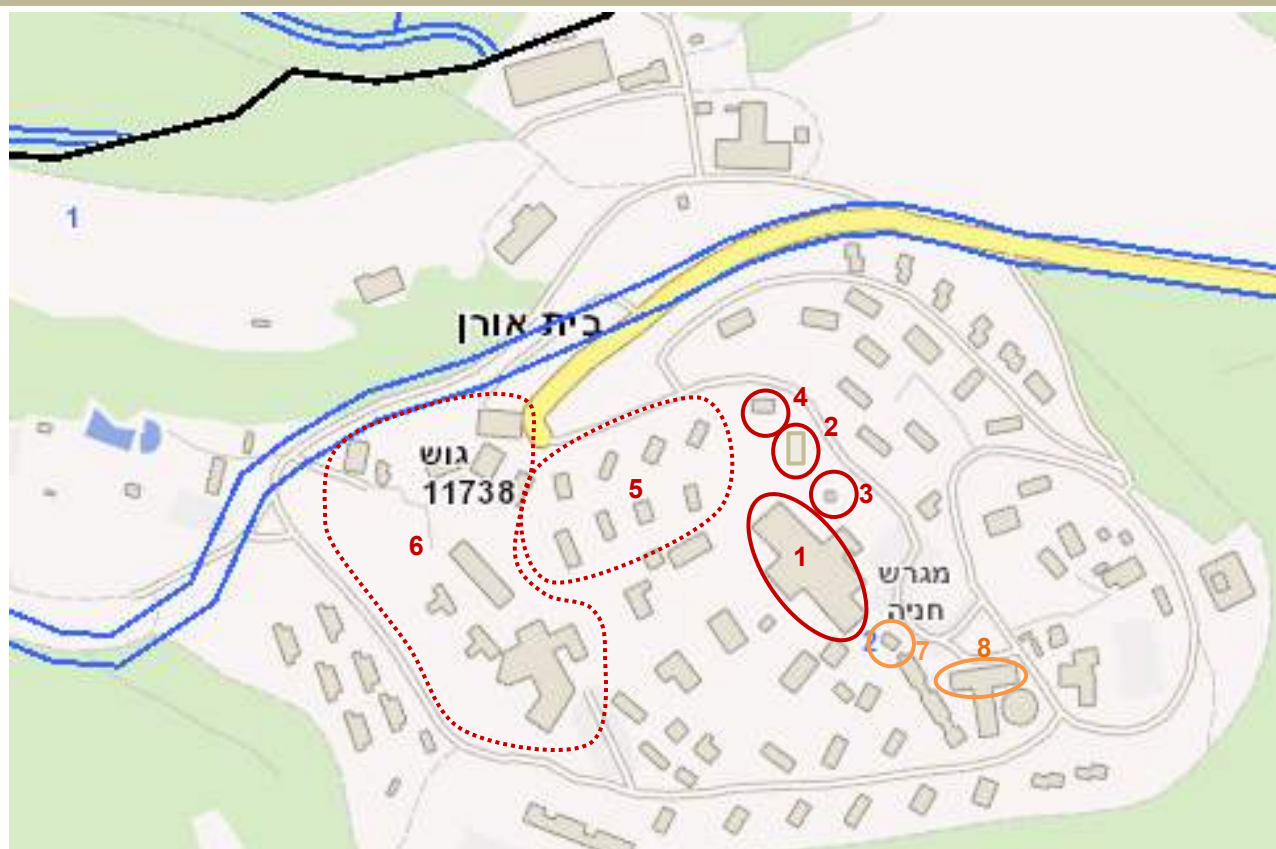
- בית הצבא - מבנה צבאי בריטי מלבני סיליקט בגודל 19/6 שהוקם בשנת 1943 לצרכי שמירה של חילים בריטיים לכיוון הים. היה בו זרקור ענק ששמש להגנה אנטי אווירית. שימש גם כמטבח ילדי וחינוך. גג פח צבאי לא דו כיווני. בשנת 1993 - נשרף השריפה הגדולה בשנת 2010 ולא שוקם.

- מגדל המים - מגדל מים שנבנה בשנת 1939 על עמודים, ואח"כ נסגרו העמודים ומשמש למשרדים למטה גודלו 4/4 והמיכל הוא של 70 קוב. מסומן כמבנה לשימור בחכ/71 ט.

- בית יערות הכרמל - חוות משמר הכרמל - חאן טורקי מאבן בגודל של 30/33 בנוי כ"ח" ששמש את אנשי הקיבוץ מיום עלייתם על הקרקע למשך שנה אחת בשנת 1993 היה נטוש. ידוע גם בשם ח'ירבת שלאלה ובעבר היישוב יערות הכרמל. כיום הוא מרכז טיולים ופעילות של רט"ג.

מיפוי מבנים ומתחמים עם ערכיות לשימור

מקרא: ○ מבנים לפי חכ/71ט' ○ מכלול מבנים לפי חכ/71ט' ○ מבנים נוספים

מס'	תיאור מבנה	גוש	חלקה	ייעוד
1	צריף חדר האוכל	11738	2	חדר האוכל שנבנה ב-1955 כיום גן אירועים
2	המאפייה	11738	2	מבנה מ-1942 שהיה גם סניף דואר היום ארכיון
3	מגדל המים	11738	2	נבנה בסביבות 1940, מתחתיו נסגרו העמודים
4	המרפאה	11738	2	מבנה מהשנים הראשונות, כיום קופת חולים
5	מכלול מגורים ראשונים	11738	2	מבני מגורים ראשונים בני קומה אחת
6	מכלול בתי הבראה	11738	2	מקבץ של מבנים שונים מהשנים הראשונות
7	מדגרה	11738	2	מבנה עם שני קמרונות כיום בית כנסת
8	הרפת / אזור מבני המלאכה	11738	2	מבנה מאורך עם גג קמור מפריקסטים של בטון

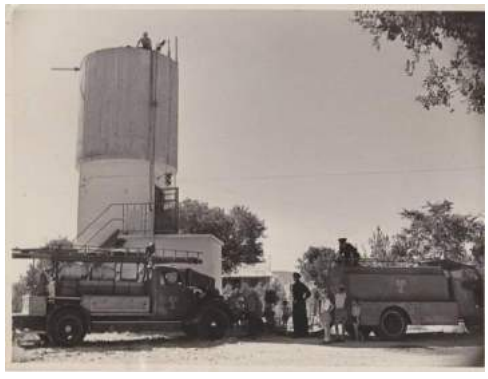
מקורות

1. קטע ממפה מנדטורית משנת 1940 קנ"מ 1:100,000 ואתר GOVMAP
2. מפה של יציאת הכוחות הבריטיים מהארץ, מועד אחרון. מקור המפה, N.A KEW London
3. מסמכי התוכנית חכ/71/ט- תשריט תקנון ומסמך הנחיות שימור משנת 2014 אתר משרד הפנים
4. מסמכי תוכנית חכ/71/א- תשריט ותקנון משנת 1981 אתר רמ"י
5. מסמכי תוכנית חכ/23/נ- תשריט ותקנון משנת 2007 אתר רמ"י
6. רקע פוטו גאומטרי של אתר GOVMAP - המרכז למיפוי ישראל
7. סקר של המועצה לשימור אתרים משנת 1993
8. אתר האינטרנט "היו ימים בבית אורן" - https://www.facebook.com/beitoren/photos_stream
9. סיור עם אייל פולק 6.11.2014
10. "יערות הכרמל - תוכנית נקודה" - תוכנית בינוי ממרץ 1940 בקנ"מ 1:10,000 שורטטה ע"י אדר' שמואל ביקלס ואידלמן - ארכיון בית אורן.
11. תוכנית בינוי עיר "סכמת קק"ל לאדמות יערות הכרמל" המשורטטת בקנ"מ 1:1,000 וע"י קק"ל משנת 1941 - ארכיון בית אורן.
12. אתרי אינטרנט על צנחני היישוב ואסון מעגן
13. אתרי חדשות, כתבות על השריפה בכרמל.
14. תמונות מארכיון בית אורן.
15. סיור ובמשק וקבלת חומר מארכיון בית אורן עם זאב שבתאי 27.10.15

תודות

תודה למר זאב שבתאי על הסיור הידע והחומר הרב שנתן לי גישה אליו ולאייל פולק על הסיור

סקר מבנים ומתחמים לשימור - בית אורן

תמונה	תיאור כללי ומצב שימוש נוכחי	שנת הקמה, רקע היסטורי	גוש \ חלקה	שם האתר	מס'	
		<p>צריף חדר האוכל שהגיע מפורק מקיבוץ קדמה, הורחב, הוגבה והותאם עפ"י תוכניות של אדר' ביקלס.</p> <p>התמונה היא מסוף שנות ה-50. הוכרז לשימור מחמיר לפי חכ/71 ט, מבנה מס' 01, הופרט ב1995 כיום משמש כאולם אירועים.</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>צריף חדר האוכל</p>	<p>1</p>	
			<p>נבנתה בשנת 1942, התנור והארובה עדיין קיימים בתוך הקיר, לימים הפכה לבית דואר וכיום משמש המבנה כארכיון היסטורי של הקיבוץ.</p> <p>בחצר דגם של חומה ומגדל. הוכרז לשימור מחמיר לפי חכ/71 ט, מבנה מס' 02</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>המאפייה</p>	<p>2</p>
		<p>מגדל המים והמזכירות תחתיו בתקופת מחסור המים בשנת 55-1954</p> 	<p>מגדל המים, נבנה כנראה בסביבות 1940, נפחו כ-40 קוב מים. עם השנים נסגרה קומת העמודים, ובחלל שנוצר השתמשו לשימושים שונים.</p> <p>המבנה יציב. הוכרז לשימור מחמיר לפי חכ/71 ט מבנה מס' 3</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>מגדל המים</p>	<p>3</p>

סקר מבנים ומתחמים לשימור - בית אורן

		<p>המרפאה שהפכה לקו"ח שמשה כל שנים כמרפאה ושמרה על צבניונה. לשימור לא מחמיר, שימור עם תוספות לפי חכ/71 ט, מבנה מס' 04</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>המרפאה</p>	<p>4</p>	
		<p>מבני המגורים הראשונים, נבנו בתחילת שנות ה-40, שמשו גם כבית הארחה הראשון (החברים היו מפנים אותם בקיץ וחוזרים לאוהלים). שמונה מבנים בני קומה אחת גג רעפים דו שיפועי ומרפסות שבחלקן נסגרו. הוכרז כמתחם לשימור עם תוספות לפי חכ/71 ט, מבנים בתאי שטח 316.317. חל איסור על הריסתם</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>מגורים ראשונים בקיבוץ ומבני בית הארחה הראשון</p>	<p>5</p>	
			<p>מקבץ של מבני בתי ההארחה הראשונים, נבנו מתחילת בשנות ה-50, ואילך. הוכרז כמתחם לשימור עם תוספות לפי חכ/71 ט, למבנים בתא שטח 790 ישנה דרישה לשימור על מבטים לכיוון הים לגבי בנייה חדשה</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>מכלול מבנים של בית ההבראה</p>	<p>6</p>
						

סקר מבנים ומתחמים לשימור - בית אורן

	<p>השימוש הראשוני של המבנה היה מדגרה לאפרוחים . אח"כ הפך למחסן ילדים, למועדון ילדים, למועדון נוער והשימוש הנוכחי שלו הוא בית כנסת. ממוקם במרכז הקיבוץ.</p>	<p>בבנתה בתחילת שנות ה-40, באותה שיטת בנייה נבנה גם מחסן האספקה אשר היו לו 4 קמרונות. מחסן האספקה נהרס ב-1988.</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>מדגרה - היום בית כנסת</p>	<p>7</p>
		<p>נבנה כרפת חלב ראשונה במשק, משנבנתה רפת חדשה הפך המבנה לאזור לבתי מלאכה ולמעשה משמש כך עד היום. כיום הקיבוץ מתכנן להפוך את המבנה לבית מגורים. הגג הבטון טרומי, דומה לזה שבמבנה הארכיון בקיבוץ שדות ים.</p>	<p>גוש 11738 חלקה 2</p>	<p>הרפת / אזור מבני המלאכה</p>	<p>8</p>

פרק ד'

ההתיישבות הערבית בחוף הכרמל עד קום המדינה

פרק זה נכתב ע"י הגב' שולי לינדר ירקוני

תוכן עניינים

2.....	מבוא - הנוף היישובי של מישור חוף הכרמל ערב מלחמת העצמאות	1.
6.....	מרכיבי המערך הפיסי של יישוב כפרי מילון מושגים	2.
8.....	הכפרים הערביים בחוף הכרמל – דמוגרפיה	3.
9.....	הכפרים הערביים על רכס הכורכר	4.
9.....	מפת הכפרים הערביים על רכס הכורכר ולחוף הים:	
10.....	1. הכפר הערבי עתלית	1.
11.....	2. שיח בורייד	2.
15.....	3. סרפנד	3.
18.....	4. כפר לאם	4.
22.....	5. טנטורה	5.
29.....	6. דיון וסיכום דיון וסיכום – כפרי רצועת כפרי רכס הכורכר והחוף	6.
33.....	5. הכפרים הערביים - המדרון המערבי של הכרמל	5.
33.....	מפת הכפרים הערביים על המדרון המערבי של הכרמל	
34.....	1. עין חוד	1.
44.....	2. אל מזאר	2.
51.....	3. עין ע'זאל	3.
59.....	4. ג'בע	4.
65.....	5. איג'זים	5.
76.....	6. דיון וסיכום דיון וסיכום – כפרי רצועת כפרי ההר	6.

1. מבוא - הנוף היישובי של מישור חוף הכרמל ערב מלחמת העצמאות

מלחמת העצמאות ב 1948 יצרה שבר בארץ, ובייחוד באזור חוף הכרמל שהיה אמור ע"פ הסכם החלוקה להיות אזור ערבי בתוך המדינה היהודית. כתוצאה מהמלחמה האוכלוסייה הערבית ברח, השטח ננטש ולתוכו נכנסה מדינת ישראל עם שימושי הקרקע האופייניים לתרבות ולהוויה החדשה.

ההפרעה והקטיעה של הנוף התרבותי, היו תוצר של מלחמה. במהלך מלחמות נהרסים במכוון חיים שלמים - אנשים, מבנים, רשתות חברתיות ותרבותיות אך הנוף לא נהרס במכוון שכן זוהי אינה מטרת המלחמה, עם זאת, אחרי המלחמה, ההגמוניה הפוליטית באה לידי ביטוי גם בנוף. האידיאולוגיה, או התרבות החדשה, מוחקת את הסימנים של קודמתה בנוף במכוון או בגלל שימושי קרקע שונים ותרבות אחרת, והיא מחילה עצמה על הנוף כמניפסט חדש. כתוצאה מהתהליכים אלה הנוף שניתן היה להגדירו 'נוף כפרי ערבי מנדטורי' נעלם בהדרגה עם השנים.

מטרת סקר זה למפות ולקרוא את המשארים בשטח יחד עם מקורות שונים בני התקופה על מנת לבנות תמונה שלמה ככל האפשר של אותה נקודת זמן – ערב המלחמה. החשיבות של מיפוי כזה נעוצה בעצם העובדה כי הוא מייצג תרבות אחרת שחייתה במרחב וזו החשיבות של נוף תרבותי. הבנתו של החלק הראשון ביצוב הנוף חיונית להבנת ההתפתחות תפרושת היישובים היהודיים שנוצרה באזור בשנות החמישים – שמאחוריה עמדה מערכת שיקולים תרבותית ואדאולוגית שונה.

תפרוסת הכפרים הערביים בחוף הכרמל לפני מלחמת 1948 נוצרה במשך שנים רבות, בתהליך אבולוציוני ארוך. ראשיתו במספר כפרים שהתנחלו במרחב מסיבות שונות – הקרקע ניתנה להם במתנה כמו בסיפור על ראשית התהוותו של עין חוד, הקבוצה המיישבת נדחקה לשולי אזור השפעתה מסיבות פוליטיות או משפחתיות כמו במקרה של משפחת אל מאדי שהתנחלה בטירה ואח"כ בכפר איג'זים, או משפחה אחרת שאיתרה מקום בו היה יישוב קודם – 'אתר אחיזה' נוח וראוי להתיישבות. במשך השנים נוצרה מערכת של 12 כפרים עם מערך יישובי כולל, דגמי מתאר אופייניים וסממנים משותפים נוספים יחד עם מערכת קשרים חברתית, משפחתית וכלכלית.

ה'שחקנים' הנוספים בעיצוב הנוף הם **היישובים היהודיים הותיקים** – המושבה עתלית, חברת המלח והקיבוצים עין כרמל ונווה ים. אלה משקפים תרבות אחרת, שיקולי מיקום ואיתור אחרים לגמרי, דגם מתאר ומערך פיסי שונים המוכתבים על ידי הגוף המיישב (ה'מודולה' של יק"א) או מתנאים כלכליים או פוליטיים (הקיבוצים). לצידם יצרו **הבריטים** נוף שמאפייניו כוללים מבני צבא ומשטרה, כחלק מהמערך הכולל של ההערכות הלוגיסטיות באזור חיפה. זהו נוף המשקף את השיקולים הבטחוניים והצבאיים שהיו להם בארץ בסוף שנות השלושים (תקופת המאורעות) ובמהלך שנות הארבעים, על רקע תפקידה של איי בהערכות שלהם במלחמת העולם השנייה. שיקולי המיקום והאיתור נבעו בראש ובראשונה

מתנאי הנגישות והקירבה לחיפה. כך נוצר מצב שמהעיר טירה עד עתלית היתה הערכות בריטית מאסיבית ובחלק הדרומי של חוף הכרמל לא הופקעו כלל שטחים לטובת מחנות צבא או נקודות משטרה. מעצם טבעה הערכות צבאית או בטחונית משאירה חותם ברור וחזק מאוד בנוף – מחנות, מבנים, דרכים, מגדלים וכו'.

הנוף היישובי - תרבותי שנוצר ע"י היהודים או הבריטים שונה מהנוף 'הכפרי ערבי מנדטורי' שיצרו **הכפרים הערביים** במרחב. אלו משקפים את התרבות שיצרה אותם, את ערכיה ומטרותיה, לכן הם באים לידי ביטוי במרחב בצורה שונה לחלוטין מהכפרים הערביים שהם מעצבי הנוף המרכזיים בחוף הכרמל.

בחוף הכרמל ניתן לזהות שתי קבוצות כפרים:

1. **כפרי ההר** – הכפרים הממוקמים במדרון הכרמל או למורדותיו, מצידה המזרחי של המרזבה בחוף הכרמל: טירה, עין חוד, אל מזאר, ג'בע, עין עזאל, איג'זים ופריידיס. שיקולי המיקום ואיתור, דגם המתאר, המערך הפיסי ושימושי הקרקע של הכפרים הללו היו דומים. שני המוקדים החזקים באזור, שני הכפרים הוותיקים והגדולים – טירה בצפון המרחב ואיג'זים בדרומו היו חלק מאותה רצועת כפרים, ואין זה מקרי שאחד התגבש בצפון של המרחב והשני בדרומו. שני הכפרים כבר הגיעו לדרגת התפתחות מתקדמת כשהתחילו ליצור 'עזבות' שהתפתחו לכפרים, רחוקות מכפר האם כמו למשל הכפר אל מזאר שהיה שייך לאיג'זים.

את טירה שהייתה קרובה יותר לחיפה ניתן להגדיר כעיירה בסוף תקופת המנדט, שחלק ניכר מפרנסת תושביה מבוססת על יוממות בעיר, עבודה במחנות הצבא הסמוכים ורק לאחר מכן החקלאות. את איג'זים שלא נהנו מהקרבה לעיר ניתן להגדיר ככפר מפותח מאוד, המתבסס עדיין על חקלאות לפרנסתו אך יש בו כבר קואופרטיבים ויוזמות כאלה ואחרות המעידות על הרמה הגבוהה של תושביו וחדירת המודרניזציה.

שאר הכפרים במרחב היו במקום שונה בהרכיה היישובית של חוף הכרמל, כפרים יציבים, וותיקים במרחב ובעלי נוכחות ייחודית שנובעת מהמיקום הספציפי של כל אחד ואחד מהם.

2. **הקבוצה השנייה הם כפרי רכס הכורכר**. קבוצה קטנה של חמישה כפרים: עתלית, שיחי בורייק, סרפנד, כפר לאם והיוצא דופן – טנטורה ששכן לחוף הים. כמו בקבוצה הקודמת גם כאן שיקולי המיקום והאיתור נשענו בראש ובראשונה על 'אתר אחיזה' קודם בשטח, כשדגם המתאר, המערך היישובי ושימושי הקרקע הוכתבו בעיקר בגלל מיקומם הפיסי. ארבעת הכפרים הראשונים היו כפרים קטנים, שניבנו על הרכס, עניים, שהתמורות במשטר הקרקעי העות'מאני גרמו לאובדן הבעלות על אדמותיהם ואותם לאריסים בכפרם, עבור בעל קרקעות נעדר. טנטורה היה יוצא דופן - גם משום ששכן ממש לחוף הים וגם מפני שהיה כפר גדול ועשיר יחסית לשאר.

ההבדלים בין שתי מערכות הכפרים נובעים בראש ובראשונה בגלל המיקום הגיאוגרפי וההקשרים החברתיים – משפחתיים בין הכפרים. **יחד עם זאת מתוך הבחינה של כלל**

מרכיבי המערך הפיסי כפי שנוצר באזור עד ל-1948 ניתן להבחין בכמה מרכיבים משותפים:

המערך הישובי של הכפרים הנידונים בעבודה זו היה מכונס וצפוף יחסית, מותאם לתנאי השטח: בכפרי ההר מוקמו הכפרים בשולי המדרון או על שלוחה מוגבהת כמו בעין חוד. בכפרי רכס הכורכר המערך היישובי אולי פחות צפוף ומכונס באופן יחסי, אך עדיין הכפרים כפר לאם או סרפנד היו צפופים יחסית באזור הגלעין העתיק ובמקביל – בשלבים ראשוניים של התפרסות ויציאה החוצה לשטחים חדשים. הכפר טנטורה יוצא דופן מכיוון שהיה ממוקם ממש על קו החוף ולכן המערך היישובי שלו פחות מכונס, עם התפרסות לכיווני התפתחות חדשים במרחב, בדומה לכפר טירה או פורידיס. הסיבות יכולות להיות מגוונות: המודרניזציה, תנאי בטחון משופרים, הרווחה הכלכלית והעובדה שאוכלוסיית הכפרים גדלה באופן ניכר בתקופת המנדט. **דגם המתאר** של הכפרים, למעט אל מזאר ושיחי בורייק החדשים יחסית, היה מגובב ומורכב, פרי התפתחות רבת שנים בתנאים מגבילים וקשים. מורכב רובו ככולו מחצרות משפחתיות שהתפתחו לכדי שכונות ומערך סמטאות מורכב. רוב **מבני הציבור** בכפרים נבנו במהלך סוף המאה ה-19 ובעיקר בראשית המאה העשרים. המסגדים שהחליפו את המקאמים המסורתיים נבנו בשולי השטח הבנוי של הכפר כמו בכפר עין חוד או סרפנד, בתי הספר נבנו בכפרים הגדולים במימון ממשלתי על שטח שנתרם ע"י הכפר עצמו (עין חוד) או אחת המשפחות העשירות (טירה). לצד מבני הציבור נשמר מקומם של קברי השיחי והמקאמים, גם אם ערכם החברתי ירד עם השנים. לצד אלה ניתן למנות את ה'מדאפות', חדרי האירוח המסורתיים שמקומם נשמר ובתי הקפה שכלל שהיו יותר מהם כנראה שהכפר היה מתקדם יותר, מודרני ו'עירוני' יותר.

ולבסוף הבנייה – את כפרי ההר אפיינה הבנייה באבן המקומית כשאלמנטים מיוחדים סותתו מאבן כורכר. בכפרי רכס הכורכר נעשתה הבנייה כולה מהכורכר המקומי, אבן נוחה לחציבה וקלה לעיצוב. אופי הבתים היה דומה בהר וברכס הכורכר: החל מהעיצוב הפנימי וכלה בדגם הבית. יחד עם זאת ניתן להבחין במאפיינים יחודיים של כל כפר וכפר כמו למשל הבנייה בקשתות בכפר עין חוד או ציפוי הטיח המעוטר בכפר לאם. בנייה עירונית באופיה בטיירה לעומת בנייה מגובבת בעין ע'זאל.

אחרית דבר:

המלחמה גרמה להרס המרקם הנופי המקורי של חוף הכרמל. במקביל התחילו כבר אז להיווצר המאפיינים של נוף היישובי-תרבותי החדש בחוף הכרמל - 'נוף ישראלי'. במהלך המלחמה התחילו שימושי קרקע חדשים במרחב: ראשיתו בגיבוש מנגנונים לתפיסת הקרקע והעברתה לבעלות המדינה, טיפול בשטחים החקלאיים הנטושים, שימושי קרקע בשטחים פתוחים ולבסוף ההתיישבות ששימשה ככלי שמרכזי לעיצוב המרקם הנופי החדש שכלל קיבוצים, מושבים, כפרי עבודה, מעברות וכו'. ראשיתה של התיישבות, בהתחלה בהתאם לשיקולים צבאיים וביטחוניים לאחר מכן גם ע"פ מפתחות מפלגתיים וזרמים התיישבותיים. כך נוצרו תוך זמן קצר מאוד תפרוסת יישובים חדשה, שימושי קרקע חדשים ומערכת קשרים חדשה בין היישובים במרחב. התהליך נבע משיקולים אדאולוגיים ותרבותיים כשמדינת ישראל עושה כל שביכולתה למעשה לימחוק את העבר הקרוב של האזור 'ולחזור' לעבר הרחוק על מנת להדגיש את השייכות ותחושת הבעלות על המרחב. כך הוחרבו

השטחים הבנויים של הכפרים הערביים, יערות קק"ל נטעו על מקומם, מערכת הדרכים שונתה וכו'.

בראשית שנות החמישים, התהווה הנוף הכפרי הישראלי של חוף הכרמל על מאפייניו המיוחדים במרחב, פרי האדאולוגיה והתרבות הישראלית.

2. מרכיבי המערך הפיסי של יישוב כפרי מילון מושגים

מרכיבי המערך הפיסי הם כלל האלמנטים הקשורים לפעילותו של האדם במרחב. הם יכולים להשתנות מתרבות אחת לשנייה או מאזור התיישבותי אחד לאחר או בהקשר התרבותי בו נוצרו שכן הם משקפים את התרבות שיצרה אותם – סגנון הבנייה האירופאי אינו דומה לבנייה היס תיכונית או הבנייה הערבית בארץ. כפר יווני אינו דומה למושב היהודי שנוצר בעמק יזרעאל. אך מצד שני ישנם אלמנטים מסוימים שניתן להשוותם באופן נקודתי ובצורה כזו ליצור טיפולוגיה. סקר זה מבקש ליצור לשרטט את הקווים המנחים לתמונה הפיזית של הכפרים הערביים שהיו בחוף הכרמל, ערב מלחמת העצמאות. הכפרים נבחנו ע"פ מרכיבי המערך הפיסי של יישובים כפריים בחלוקה המקובלת המחקר¹. במקרה של הכפרים הערביים של חוף הכרמל חולק הדיוס לשני חלקים – הכפרים שהיו ממוקמים על מדרון הכרמל ורצועת הכפרים שהיו ממוקמים על רכס הכורכר ולחוף היס.

להלן המסגרת המתודולוגית הבסיסית לסיווג מרכיבי המערך הפיסי:

1. מיקום יחסי – location. של היישוב והקשרים הנובעים ממנו.

גורמי המיקום של הכפרים הערביים בחוף הכרמל קשורים למרחב בו נמצאים הכפרים הערביים של חוף הכרמל ומערכת הקשרים בין הכפרים השונים. שיקולים ספציפיים לכל כפר הם חלק מעיצוב המרחב התרבותי כולו.

2. אתר היישוב site והגורמים שהשפיעו על בחירתו

לעומת שיקולי המיקום הקשורים למרחב בכלל הרי **שיקולי האיתור** קשורים לנקודה הספציפית של כל כפר וכפר. כלומר, מהי הנקודה הטובה ביותר להתיישבות במרחב. כאן נלקחים בחשבון שיקולים כמו קיומו של אתר התיישבות קודם, קרבה למים, זמינות האדמות החקלאיות, האם נוח להגן על האתר וכו'.

3. הבית הכפרי – מחומרי הבנייה המשמשים בו עד לתכנון הכולל של הבית.

הבית הערבי המסורתי זכה כבר לדיונים ואזכורים רבים במחקר. בהכללה ניתן לקבוע כי הכפרים הערביים המסורתיים בארץ הורכבו מגושי מבנים המורכבים ברובם מבתים, חלקם חד קומתיים וחלקם דו קומתיים. הבנייה נעשתה מחומרים מקומיים: אבן באזור ההר, כורכר במישור החוף, או לבני טיט שיובשו בשמש במקומות בהם לא היו מספיק חומרים קשיחים. הבנייה היתה מסיבית והקירות עבים מאוד. בבית הטיפוסי התגוררו שלושה דורות בצפיפות, יחד עם הבהמות והתוצרת החקלאית כלי העבודה. בחצר הבית היו בור המים ומתקני הבישול.

'הבית' בהגדרתו הרחבה מבטא את היחסים החברתיים, נורמות הצריכה, יכולתה הכלכלית של המשפחה, חומרי הבנייה הזמינים, ושיטות הייצור של אותם ימים. בית מסורתי צרך שטח מועט ומשקי הבית החדשים שנוספו נספגו בתוכו על-ידי הוספת חדרים בשולי החצר שהפכה לחצר פנימית.

¹ Uhlig H. C. Lineau C. Rural Settlement, Basic Material For the Terminology of the Agricultural Landscape, Giessen 1972.

4. מבני ציבור

באופן מסורתי לא היו בכפר הערבי מבני ציבור מלבד 'בתי אירוח' משפחתיים. אך בהמהלך המאה ה-19 נוספו בתי-ספר ומסגדים. רובם נבנו מחוץ לגבולות השטח הבנוי של הכפר. לתוך קטגוריה זו ניתן לשייך גם את קברי השיחיים ואת המקאמים המקודשים שנבנו מחוץ לגבולות השטח הבנוי של הכפר².

5. מערך רחובות, דרכים, דרכי גישה אל הכפר ורחובות.

לאלמנטים אלה ניתן להתייחס בצורה הררכית: מניתוח מערכת הדרכים הכוללת של המרחב הנידון, מיפוי דרכי הגישה אל הכפר ואופן התפרסותם במרחב, ומערכת הסמטאות שאפיינה את השטח הבנוי של הכפר מכיוון שהיא נוצרה כתוצאה מהשייכים החברתיים והמשפחתיים לפיהם נבנו גושי הבתים. בין גושי הבנייה נוצרה עם הזמן מערכת סמטאות צרות ומפותלות שנועדה למעבר בני-אדם ובעלי-חיים. מערכת-הסמטאות הובילה בעיקר למסגד או לכיכר המרכזית של הכפר.

6. השדות וחלוקתם

7. תיחומים וגבולות השטח הכפר

שני אלמנטים אלה (6,7) מתקשרים עם נושא רחב הרבה יותר – חזקת הקרקע. קרקעות הכפרים, מעמדן החוקי, הבעלות, חלוקתן ושיטות העיבוד הן חלק מהמרכיבים שקבעו את מעמדו של כל כפר, את מקומו בהיררכיה היישובית.

8. Settlement Pattern - המערך היישובי של השטח הבנוי – זוהי מידת הצפיפות

והרגולאריות של המבנים ביישוב. זהו הביטוי המרחבי של הערכות המבנים והמשקים ביישוב הכפרי. החלוקה הבסיסית היא בין מבנה מכונס למבנה מפוזר. הכפר המכונס – מתחלק אף הוא ע"פ מדדים שונים של צפיפות הקובעים אם הכפר הוא בעל מבנה מכונס בעל צפיפות גבוהה או שהוא פחות צפוף. הכפר הערבי המסורתי היה צפוף ומכונס ביותר מסיבות בטחוניות גיאוגרפיות וכו'. צפיפות זו רק הלכה וגדלה בתקופת המנדט עד שלא היה מנוס אלא לצאת את תחומי השטח הבנוי של הכפר לכיוונים חדשים

9. Settlement form - דגם מתאר היישוב - המתאר חיצוני (Layout, Shape) של

היישוב הוא קו דמיוני המקיף את סך הכל האלמנטים במערך השטח הבנוי ויוצר את הדפוס המרחבי המיוחד לו. לגבי הכפרים הערביים מקובלת היום ההגדרה של **כפר מגובב** (Aglomerated, Haufendorf או clustered village) שבו המערך היישובי אינו רגולארי ודגם המתאר מורכב. הכפר הערבי נוצר מבנייה מגובבת, דחוסה ובלתי סדירה של מאות שנים. הדגם המיוחד נוצר משנים של בניית יחידות דיור המכילות את הבית והחצר הפנימית כשהקירות החיצוניים והגדרות יוצרים את הסמטאות והרחובות. בהתחלה היה בסגנון הבניה הזה כדי להעניק לתושבי הכפר תחושה של בטחון מפני תוקפים מבחוץ וגם מפני סכסוכים פנימיים בעת מריבות אלימות שפרצו לפרקים בין החמולות שהרכיבו את הכפר. אבל עם העלייה בתחושת הביטחון וכניסת סוכני המודרניזציה השונים למרחב,

² מקאם – מקום מקודש. יכול להיות קבר שיח' או קבר קדוש בעל ייחוס כזה או אחר. בד"כ זוכה לציון בנוף ע"י מבנה מוגדר הממוקם בשולי שטח בנוי או בגבולות קרקעות של כפרים כדי לסמנם. תרבות המקאמים זכתה לסקירות רבות במחקר, על מהותה החברתית/דתית והארכיטקטונית כאחת.

בעיקר בתקופת המנדט השתנה דגם מתאר היישוב והפך ל'פתוח' יותר, פחות מכונס ופחות מגובב. במסגרת זו ניתן למצוא שכונות חדשות שנבנות מחוץ לגרעין הראשוני של הכפר, בתים בודדים שניבנו במרחק מהכפר וכו'. תהליכי המעבר מהכפר הדחוס לכפר המפוזר היו ספונטאניים וללא תכנון, הכוונה או פיקוח מצד שלטונות המנדט.

3. הכפרים הערביים בחוף הכרמל – דמוגרפיה

שם הכפר	סקר PEF 1859 ³	מפקד שומאכר 1886 ⁴	מולינן 1908 ⁵	מפקד בריטי 1922 ⁶	סקר הכפרים 1945 ⁷	מפקד 1947 ⁸	מפקד 1948
איג'זים	1000	1026	1519	1610	2970	3000	3290
עין ע'זאל	450	546	883	1046	2170	2007	2410
טנטורה	300	762	737	750	1490	1316	1650
ג'בע	150	264	406	523	1140	1047	1270
עין חוד	50	117	283	350	650	634	720
כפר לאם	150	108	136	156	340	297	380
סרפנד	150	162	220	204	290	259	320
אל מזאר		51	79	134	210	500 (הערכה)	230
עתלית	200			סה"כ ⁹ : 365	סה"כ ¹⁰ : 660		
שיח' בוריק							

³ Palestine Exploration Found, The survey of western Palestine, I-VII, London 1881 – 1889

⁴ Schumacher G. "Population List of the Liva of Akka", Palestine Exploration Fund Quarterly Statement, 1887, pp. 169-191.

⁵ Mülinen E., Beitrage zur Kenntnis des Karmels, Leipzig, 1908.

⁶ מפקד בריטי 1922.

⁷ Government of Palestine, Office of Statistics, Village Statistics, April 1945. Jerusalem, 1945

⁸ בקי ר', "המפקד הראשון של האוכלוסייה במדינה העברית וייסוד כרטיסיה מתמדת של תושבים", ירושלים, ינואר 1948, אצ"מ 119/37 ג. אומדן האוכלוסייה מעודכן למפקד הכפרים הבריטי של 1946.

⁹ 1922 - עתלית - 86 (מוסלמים ונוצרים), מושבה - 81, מפעל המלח - 198.

¹⁰ 1945 - עתלית 280, עין הים - 140, מעפילים - 90, סה"כ יהודים - 510, סה"כ ערבים - 90.

4. הכפרים הערביים על רכס הכורכר

מפת הכפרים הערביים על רכס הכורכר ולחוף הים¹¹:

- שיח בורייק אינו מופיע במפה זו – סומן במיקום יחסי
- ישוב יהודי
- כפר ערבי

¹¹ עיבוד על מפה בריטית 1:250000 מתוך: <http://www.mideastweb.org/northernisraelmap1949.htm>

1. הכפר הערבי עתלית

הכפר הערבי עתלית ישב בתוך שרידי המבצר הצלבני הקדום שנבנה במקום במהלך המאה ה-13. מקור השם לפי אחת הגרסאות אף הוא בתקופה הצבנית שכן טענה שמקור השם עתלית הוא המילה 'עתליך' שלפי אחת הגרסאות פרושה 'אגודת אבירים'. בתקופה העות'מאנית נוצר גרעין התיישבות קטן בחורבות המבצר. אוליפנט תאר את הכפר: "בכל האזור התגוררו כמאה ערבים אביונים לבושי סחבות, שהקימו את סוכותיהם הדלות בין ההריסות....".

הכפריים הקטן שבין חורבות המבצר התקיים בעיקר מדייג וליקוט מלח בבריכות לאורך החוף. בתקופה העות'מאנית אף נבנתה באזור תחנת משמר אשר גבתה מס על תעשיית המלח¹². ריבוי השמות הקשורים למלח באזור עתלית מעיד על חשיבות הנושא.

במהלך המאה ה-19 על רקע הרפורמות העות'מאניות כנראה שכפריי עתלית הפכו לאריסי הוואלי מביירות תמורת הגנה וחלק מהיבול¹³.

בראשית המאה העשרים קנה הברון רוטשילד את האדמות והקים את המושבה עתלית (1903). מולינן תאר בספרו מצב לפיו האוצר העות'מאני ניסה לחדש את נקודת המשמר בעתלית ע"י הצבת משמר חיילים קטן סמוך להריסות המצודה, והוציאה מכלל האדמות שרכש רוטשילד באזור (1899). בכפר עצמו תאר מולינן לא יותר מ-100 אריסים

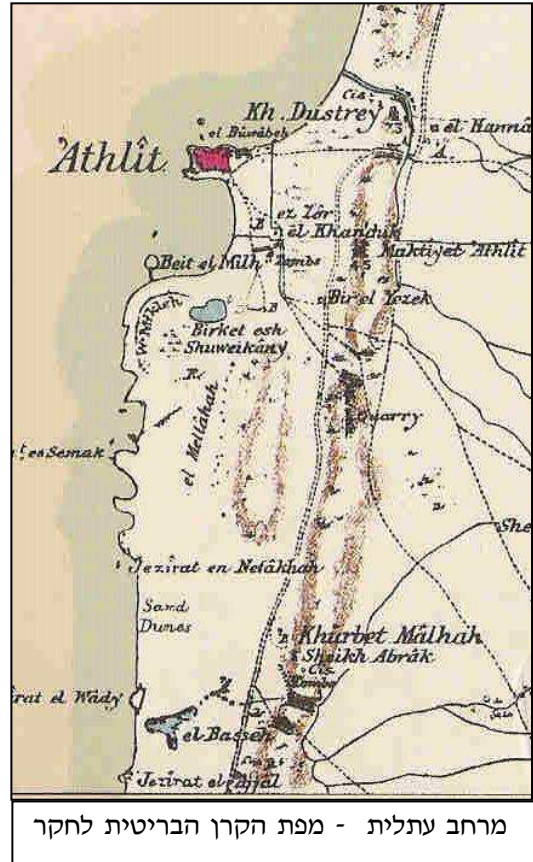
במצב קשה בגלל הקדחת והעוני, עכ"כ ששמש יצא למרחוק – 'בן עתלית, הטחול שלהם גדול'.

לסיכום: הכפר הערבי של עתלית התרכז כולו בתוך חורבות המבצר הצלבני. האריסים התגוררו בתוך מבנים ארעיים שהותקנו בתוך החורבות, כשימושי הקרקע שלהם היו מזעריים בלבד.

¹² כנראה שהמבנה העות'מאני היפה בכניסה למבצר הצלבני הוא תחנת המשמר. המבנה ממוקם בכניסה למבצר, על הדרך המובילה ממנו לכיוון מזרח. כיום משמש את הצבא.
¹³ טענה זו מופיעה רק במקור הנ"ל, אין לה כרגע אישוש ממקורות אחרים. דודיסקו ד', זכרונות מימי ייסוד עתלית, עתלית, 1967.

שם הכפר והרקע ההיסטורי

שיח' בוריך היה כפר יוצא דופן במרחב. במפת הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל מופיע שיח' בריך באותיות קטנות תחת - 'חרבת מלחה', שהיתה האלמנט המרכזי בנוף אליו התייחסו יוצרי המפה¹⁴. האזור היה בעל חשיבות מכיוון שסימל את גבול תחום השיפוט של עתלית, לכן בסמוך לו היה ביתן של שומרים עות'מאנים (בית אל מילח' צפונית לבירכת אל שאווקני מזרחית למפרץ עתלית, ראה במפה). החיילים היו אחראים על הובלת המלח שנאסף בחוף, אחד ממקורות הפרנסה של התושבים המעטים בחוף היסכבר מתקופות קדומות¹⁵.

מרחב עתלית - מפת הקרן הבריטית לחקר

העולם הראשונה. מספר משפחות מיפו, חיפה ולבנון התיישבו בחרבת שיח' בוריך ליד עתלית, כאריסים על אדמות בעל האדמה ועסקו במרעה ובחקלאות¹⁶.

'תקופת הזוהר' של הכפר היתה במהלך תקופת המנדט כשהפרנסה היתה מובטחת משום שלצד העבודה החקלאית הועסקו רבים במחנות הצבאיים הבריטיים ובחיפה. בשנות השלושים, במהלך 'המרד הערבי' הארמנים לא נקטו עמדה מפורשת לכן נאמר עליהם בדיווחי הש"י כי 'אין לדעת את יחסיהם לערבים וליהודים'. הם תמכו באנשי הכנופיות במזון וכסף כשביקרו בכפר אך לא מעבר לכך. נאמנים לקו זה לא נקטו עמדה במהלך שנות הארבעים ואף כשפרצה המלחמה בשנת 1948. באותה שנה נימנו בכפר 15 משפחות, כ- 95 נפשות, כולל מספר משפחות ארמניות שברחו מחיפה. עם השנים היגרו רבים מהכפריים ליעדים שונים בעולם. לפני מלחמת 1948 היגרו מספר משפחות חזרה לארמניה ואחריה - לקהילות ארמניות גדולות

¹⁴ בחרבת מלחה הסמוכה לעתלית חנה ריצ'רד לב הארי בשנת 1911 בעת מסע המלחמה שלו לכיוון יפו.
¹⁵ במפת ה-PEF מופיעים השמות הבאים באזור עתלית ודרומה לה: בית אל מילח: ג'זירת אל מילח, חרבת מלחה. האזור שנמצא ממערב לרכס הכורכר באזור שיח' בוריך היה מוצף לפרקים ואדמתו אינה טובה לחקלאות. השמות אל בסה ואל מלחה מרמזים גם על קיומן של ביצות באזור שניקוזו בעייתית. התעלות, המתקנים השונים באזור והקברים החצובים ברכס הכורכר מתוארכים לתקופה הצלבנית.
¹⁶ במקום התיישבו ארמנים מיפו, חיפה ולבנון כאריסים של בעל הקרקעות הלבנוני.

בארצות הברית, קנדה ודרום אמריקה.

בשנת 1979 – 1980, אחרי הסדר עם מנהל מקרקעי ישראל עזבו המשפחות האחרונות את הכפר **גורמי מיקום** - גורמי המיקום של הקבוצה שהתיישבה בשיח' בוריך נגזרו מהעובדה שבעל הקרקעות חיפש פועלים לאדמותיו הסמוכות לעתלית. למעט השרידים הארכאולוגיים הרבים שפזורים על גבי רכס הכורכר ושרידי דרך החוף שעברה על רכס הכורכר וחיברה בין חיפה והשרון לא היה באזור אתר התיישבותי כלשהו¹⁷. את קבר 'שיח' מע'אר' (מאוחר יותר נקרא שיח' בוריך) מוליך הזכיר בראשית המאה כאתר חסר חשיבות.

גורמי איתור - הכפר שכן על רכס הכורכר על גבעה מוגבהת יחסית הצופה לכל הכיוונים ובעיקר לכיוון מזרח. מדרום לכפר חוצה את רכס הכורכר אפיקו של ואדי בדרכו אל 'ג'זרת אל מלחה', האזור שבו אספו בעבר מלח¹⁸.

מערך יישובי - המערך היישובי של שיח' בוריך היה מצומצם יחסית. הכפר לא נהנה מכוח משיכה מיוחדת מכיוון שתושביו היו אריסים. הקהילה הארמנית בכפר לא גדלה במשך השנים. בתקופת השיא היו בכפר כ- 30 משפחות שבנו את בתיהן על גבי גבעה נמוכה ברכס הכורכר. הבתים, כעשרים במספר סודרו במערך של שתי שורות בצידו המזרחי של הרכס בנקודה מוגנת יחסית, צפונית לאוכף נמוך שממנו עלתה הדרך אל הכפר. הבית הבודד מדרום לאוכף היה ביתו של בדואי שהתנחל במקום בהסכמת אנטון חמודה, בעל הקרקעות. כיום ניתן לאתר בשטח במעומעם את שרידי ה'בלוקונים' שהחליפו את הבתים המקוריים בשנות השישים. לפי עדות בן המקום בין שתי שורות הבתים נוצר אזור שהוגדר כמרכז הכפר.

יתכן שאיתור הכפר בצידו המזרחי של הרכס לא היה מקרי מכיוון שאדמות הכפר היו שייכות במקור לתחומי הכפר איג'זים¹⁹. הגבול עם אדמות עתלית עבר בדיוק בגב הרכס כשקבר השיח' נמצא בתחומי אל מזאר ואיג'זים.

מכיוון ששיח' בוריך נבנה רק בסוף שנות העשרים נראה כי היתה מידה מסוימת של תכנון בבנייתו שבא לידי ביטוי הסתכם בדגם תפרוסת הבתים הייחודי במרחב - בשתי שורות מקבילות.

דגם מתאר - שיח' בוריך שנבנה על גבי רכס הכורכר עקב במתארו אחרי תוואי השטח לכן ניתן להגדירו כמלבני בכיוון צפון דרום כשמידת הצפיפות מינימלית. ניתן להגדירו כישוב ב'ראש מדרון'²⁰.

בתי מגורים - ישנים/חדשים - לפי עדות בני המקום היו הבתים המקוריים בכפר בתי קוביה פשוטים עשויים אבן וטיט מקומי באיכות גרועה מאוד²¹. אחרי קום המדינה הוחלפו בהדרגה הבתים 'בבלוקונים'. בתקופת השיא היו כפי הנראה כעשרה בתים בכל שורה.

מוסדות הציבור - בכפר קטן ועני כמו שיח' בוריך הצרכים הקהילתיים לא באו לידי ביטוי מבחינה מרחבית. ובכל זאת היו בכפר מספר אלמנטים שניתן להגדירם כמוסדות ציבור או בעלי תפקוד ציבורי:

¹⁷ במקום אין שרידים מאוחרים לתקופה הביזאנטית. במפת שומאכר מופיע קבר שיח בוריך ללא ציון יישוב לידו.

¹⁸ ראה **מפת שומאכר, מוליין - הכרמל**, ע"מ 274 - 275.

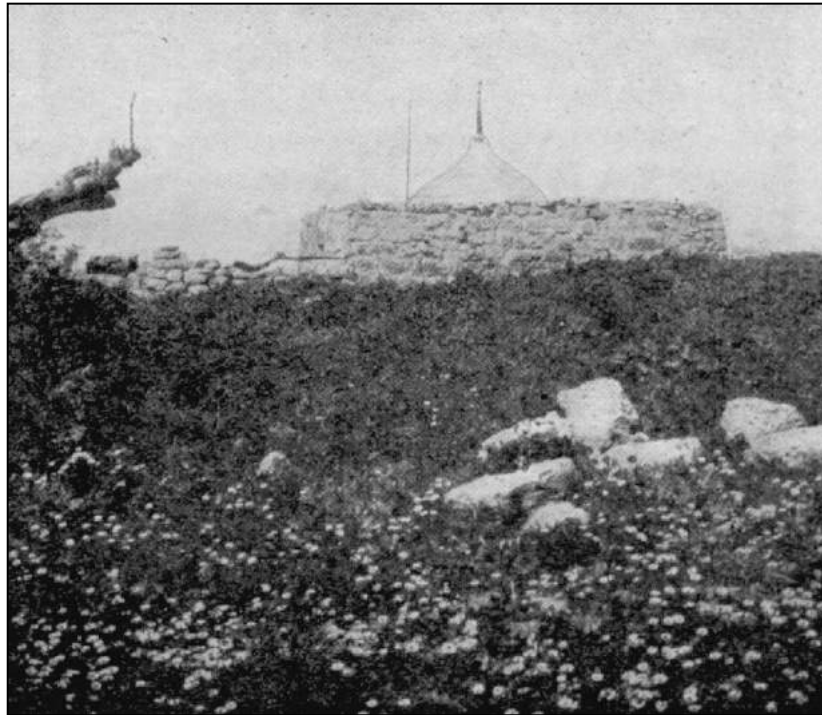
¹⁹ Palestine, Haifa Sub-District, **ATLIT**, 1:20000 sheet 14 – 23, printed 1942

²⁰ **אטלס ישראל**, 2 / XI.

²¹ סקר שטח, ראיון עם אנטון קטריאן, יולי 1997.

כנסייה - בראשית שנות הארבעים הוקמה הכנסייה בכפר אחרי שבני הקהילה הארמנית בחיפה השתתפו במימון. הכנסייה נבנתה דרומית מערבית לכפר, מזרחית לדרך שעלתה אל הכפר, מבנה פשוט וקובייתי באיכות ירודה. לפי עדות בן המקום, הקשר בין הכפר ובין צאצאיו שחיו בעיר ושאר הקהילה הארמנית בעיר היה טוב וחם. לדוגמה הצביע הדובר על מיסת חג המולד הארמנית שנערכה עבור כל הקהילה - בשיח' בורייד.

מקאם - מבנה המקאם שהיה בכפר לא שירת את תושביו הנוצרים, אך הוא מעיד על מסורת קדושה שנקשרה למקום במשך הדורות. בראשית המאה העשרים היה במקום בית אבן קטן עם כיפה לבנה שעליה חוד מתכת עם חצי סהר. המקאם הוקדש ל'אל ח'אדר', 'מר אליאס' הוא הנביא אליהו. זהו האזכור היחידי של ההקדשה ל'אל ח'אדר' מכיוון שהשם השגור של האתר היה שיח' מע'אר (מלשון מערה). למעשה מוליין הינו היחידי הקושר את המקום עם 'אל ח'אדר', מכאן שיתכן שקברו של הקדוש; שיח' בורייד, הוקדש בדרך זו או אחרת ל'אל ח'אדר' רק במהלך המאה ה-19 ולתקופה קצרה בלבד. ליד המבנה תאר מוליין מוט גדול להנפת דגל וכשזה מועלה

שיח' בורייד - המקאם, מבט מזרח

הכפריים באזור יודעים כי זהו יום חג. עץ החרוב המיובש הנראה בתמונה מזרחית למבנה נחשב אף הוא קדוש. יש להניח שעם ירידת קרנם של קברי השיח' בכל הארץ בסוף המאה ה-19 ירדה חשיבותו של הקדוש המקומי וההקדשה ל'אל ח'אדר' נעלמה ונשכחה.

המבנה מזכיר בתכנונו את קבר שיח' יחיא בכפר אל מזאר הסמוך, או קברי שיח' פשוטים אחרים במרחב: גודלו כ- 3*5 מטרים. החלל נשען על שתי קשתות מחודדות בתוך המבנה כשקשתות 'מקלות' מחברות ביניהן ומהוות בסיס לכיפה עגולה שהיתה מטויחת היטב מבחוץ. בקיר הדרומי נמצאת מגרעת ה'מחרב' והחלון היחידי פונה מערבה, מאפשר תאורה בחלל הפנימי. הכיפה הסתיימה בעמודון מכלי בזלת גדול בשימוש משני. ממערב לקבר השיח' נסמך מבנה נוסף שאולי היה מקורה בקירווי זמני, מאחר ושימש לצורכי אירוח. מצפון למתחם ניתן להבחין עד היום בשרידי בור מים.

למעשה קבר השיח' לא היה קשור לכפר. יתרה מזאת - הוא צופה לעברו המערבי של הרכס בעוד הכפר פנה מזרחה, לעבר המישור. מסביב למבנה נוצרה רחבה גדולה תחומה בגדר אבן נמוכה. כיום המבנה עדיין עומד על תילו מוקף בשיחי צבר גבוהים שצמחו פרא.

בתי הספר של הכפר - הלימודים היו במימון עצמי של הכפר באחד הבתים הפרטיים.

מעין הכפר – דרומית מערבית לכפר נחפרו שני קידוחי מים בריטיים, במהלך שנות השארבעים במסגרת הסדרת אספקת המים לכפרים. באר נחפרה למרגלות הרכס מדרום לכפר ובאר נוספת היא ביר מליחה מצפון-מערב לכפר. במהלך שנות העשרים והשלושים של המאה שימשה הבאר מדרום לשטח הבנוי מקור המים הראשי. בנוסף היו בכפר מספר בורות שנחצבו בכורכר לאגירת מי גשמים, חלקם מתקופות קדומות²². הבנייה בכפר לא היתה במתכונת המזרחית המוכרת של חצרות לכן לא נחפרו בורות מים בבתים. אחרי קום מדינת ישראל אספקת המים היתה מהקיבוץ השכן.

בית קברות - בית הקברות של הכפר ממזרח לדרך הראשית על גבי רכס הכורכר מוקם על אתר קבורה קדום יותר עליו מעידות מספר מערות קבורה עתיקות, בכניסה הצפונית לכפר. במקום ניטע עץ אקליפטוס ומסביבו נמצאים על פי עדות בן הכפר כ- 15 קברים שקשה לאתר היום.

כלכלי- ענפים מרכזיים - הארמנים של שיח' בורייד עבדו בחקלאות ומרעה ובעונות המתות' כשלא היתה עבודה חקלאית בשדות הועסקו במחנות הבריטיים הסמוכים. כמות המים המועטה הכתיבה גידולי בעל כמו ירקות קיץ (מילונים, אבטיחים וכוי) שאינם מצריכים השקיה, תבואות חורף ומרעה בקר. את מוצרי החלב מכרו בחיפה, אך בניגוד לכפרים הערביים רוב התוצרת הגיעה ישירות לחנויות מכולת ולחנויות מסודרות ולא נמכרה בשוק. ליד הבית ניטעו בוסתנים קטנים ובהם עצי תאנה ורימונים עצי שקד ומעט חרובים לצרכים ביתיים. בדומה לכפר לאם או לסרפנד גם בשיח' בורייד המדרון המזרחי כוסה ברובו בשיחי צבר. כנראה שבראשית התקופה היוו השיחים גדרות ומשוכות שהבדילו בין חצר אחת לשנייה אך עם השנים התפתחו ללא שליטה וכיום מכסים את כל המדרון.

התבואה, שהיתה הגידול המסחרי העיקרי של הכפר נטחנה בטחנת הקמח של אל מאדי בג'בע. בשנת 1948 הארמנים הועסקו בקיבוצי הסביבה. בסתיו של אותה שנה, עם סיום מצב הלוחמה באזור קצרו הארמנים את תבואות הקיץ בסרפנד עבור קיבוץ נוה ים. בסוף שנות החמישים התחילו לגדל בכפר גם ירקות בהשקיה כשהמים הגיעו בעיקר מהקיבוץ השכן - עין כרמל. אחרי קום המדינה גידלו חזירים בשולי הכפר, במכלאה זמנית הפונה לכיוון מערב.

לסיכום: הכפר שיח' בורייד היה יוצא דופן מפני שתושביו היו ארמנים, לכן הכפר שונה במבנהו מהות משאר הכפרים הערביים במרחב. מבחינה פוליטית הארמנים בחוף הכרמל 'הילכו בין הטיפות', ניהלו מערכות יחסים תקינות ומועילות עם שני הצדדים כשהם נזהרים מלהזדהות במופגן עם היהודים או הערבים או לנקוט עמדה מחייבת. עם הצד היהודי היו קשרים טובים בעיקר עם הקיבוץ הסמוך – עין הים, לימים עין כרמל. במקביל ניהלו קשרים עסקיים ומעט קשרים חברתיים עם הכפרים הערביים באזור כמו כפר לאם סרפנד עין חוד ומזאר²³.

²² בור אחד עדיין ניתן לראות בצידה הדרומי של הדרך שעולה כיום לאתר הכפר מכיוון עין כרמל.
²³ מוכתר הכפר בשנת 1942 היה חליל מגוריאן שהיה ידוע בכינויו חליל אל ארמלי – הארמני.

שם הכפר ורקע היסטורי

הכפר סרפנד ממוקם על גבי רכס הכורכר המרכזי בחוף הכרמל, דרומית לעתלית. האתרים הארכאולוגיים המרובים שבקרבתו מעידים על היתרונות ההתיישבותיים שיש במקום. פרוש השם 'סרפנד' אינו ברור אך הוא שכיח למדי בארץ. כשיש מי שטוען שהשם משמר את המילה 'צריפה' וזהו הד לתעשיית התכה וצריפת מתכת שהפניקים קיימו בזמנו לאורך חופי הים התיכון.

בשנת 1212 מוזכר יישוב בשם צרפנד שנמצא שמונה ק"מ דרומית למלחה, בתחומי הנחלה של הלורד מקסריה. ברשימות המסים של המאה ה-16 הופיע סרפנד ככפר קטן בעל אוכלוסייה של כ-60 נפשות ששילם מסים על תבואות שונות, עיזים וכוורות דבורים. מנקודה זו ואילך נמשך הרצף היישובי עד לשנת 1948. הכפר מופיע בשמו ובמיקום זהה בכל המקורות הכרטוגראפיים והכתובים. בסקר הקרן הבריטית לחקר א"י במאה ה-19 נספרו בכפר כ-150 איש, מוליין בראשית המאה כבר ספר 220 איש. אך מהמפקדים הדמוגרפיים הבאים עולה תמונה של ירידה חדה באוכלוסיית הכפר במהלך שנות העשרים והשלושים. הנתונים הללו משקפים את התנודות במצבו הכלכלי של האזור: ראשית המאה ה-19 היתה תקופת שגשוג ופריחה לכפרים ברכס הכורכר והחוף בגלל היתרונות החקלאיים לעומת כפרי ההר. בסוף המאה התחילה השקיעה של הכפרים לאורך רכס הכורכר – עתלית, כפר לאם וסרפנד, כשהאדמות נמכרו לבעלי קרקעות חיפאיים כדי לכסות חובות ומיסים. בהיררכיה היישובית של חוף הכרמל ערב מלחמת 1948 סרפנד נמצא בתחתית המדרג, עם כ-320 איש. להשוואה יש לציין שבכפר הסמוך כפר לאם היו באותה עת כ-380 איש.

גורמי מיקום – יש להניח שתושביו הערבים של הכפר סרפנד התנחלו עוד לפני המאה ה-16 במהלך תהליך ההתנחלות של קבוצות שנדדו במרחב עם הכיבוש הממלוכי של הארץ. שני קברי השיחי הסמוכים - **חרבת שיח' עלי וחרבת שיח' מוחמד** מעידים על תהליך של התקשרות למקום ע"י קשר של ייחוס' והקשר עתיק למרחב.

גורמי איתור – גורמי האיתור של הכפר נובעים מהעובדה שהיה ממוקם על גבי רכס הכורכר המרכזי בחוף הכרמל, כשמזרח משתרע מישור החוף וממערבו המרזבה בין שני רכסי הכורכר. מיקום הכפר על גבי הרכס אופייני ומקובל מכיוון שהוא מותיר את האדמות החקלאיות במישור. היתרונות של המרחב להוות בסיס להתיישבות מוצלחת ומשגשגת, לא נעלמו מעיני מתיישבים קדומים ועל כך יעידו האתרים הארכאולוגיים הרבים שפזורים לאורך הרכס. החסרון העיקרי של האתר היתה הקרבה היתרה אל מישור החוף והמרזבה שהיו מוצפות מים בעונת החורף ומקור ליתושים נושאי קדחת בעונת הקיץ, כך שלמרות היתרון של האדמות הללו השימוש בהן היה מוגבל. חשיבות משנית יש ליחס לשיקול המים במקרה של סרפנד מפני שבגלל הקרבה לחוף הכפר נהנה מעיינות ובורות מים רבים שנשענו על שכבת מי תהום גבוהים.

מערך יישובי - יתכן שהמקור למערך היישובי של סרפנד היו חורבותיו של יישוב קדום יותר שהיה קיים באתר, אולי אפילו מהתקופה הצלבנית. המערך היישובי התאפיין בפיזור וריחוק בין החצרות המסורתיות, למרות אוכלוסייתו המצומצמת של הכפר ואולי דווקא משום כך. צורת

הבנייה המסורתית של חצרות משפחתיות אמנם נשמרה, אך המרווחים בין חצר לחצר היו גדולים יחסית. ניתן להגדירו כ'כפר גבעה' שנבנה על גבעה מוגבהת מעט מהרכס.

דגם מתאר - דגם התפרוסת של הכפר היא צורה אמורפית לאורך ציר צפון דרום²⁴. בסיס הכפר היה כנראה בחלקו המרכזי, מעט דרומית למסגד שנבנה בשולי הגרעין העתיק של הכפר. יש להניח שחלקו הצפוני של הכפר וגם הדרומי נבנו אחרי התגבשות גרעין הכפר. ככלל, הבנייה בכפר היתה מפוזרת וללא מערך רגולארי כלשהו.

בתי מגורים - ישנים/חדשים : במאה ה-19 סוקרי הקרן הבריטית לחקר א"י תארו את סרפנד ככפר עלוב שבתיו עשויים בוץ. בשנים הבאות מצבו לא השתפר במיוחד מלבד העובדה שהכפריים התחילו לבנות בתים מסורתיים באבן וקירוי קנים על גבי קשתות. הבתים שנבנו מאמצע תקופת המנדט כבר קורו בתקרות בטון. הבנייה בסרפנד לא היתה צפופה ומגובבת אלא להפך - פזורה בתפרוסת רחבה, על שטח מישורי ונוח יחסית לבנייה. חלק מהבתים היו בתים גדולים בני שתי קומות, קומה ראשונה מסורתית על בסיס 'בית עקד' והשנייה – 'עילייה' אליה עלו במדרגות חיצוניות.

נוסף היה בכפר 'בנין מרכזי' זהו מבנה בעל שתי קומות כשהראשונה מורכבת משני חדרים רבועים בבניה מסורתית, בעלי קמרון צולב ומעליהם קומה שנייה בבניה מודרנית. יתכן שזהו בית המוכתר שבו היתה גם המדאפה של הכפר. אתהמבנה ניתן היה לראות עד שנת 2010 (לא קיים היום, נעלם עם סידור גשר הכניסה למושב הבונים)

מדרום לשטח הבנוי של הכפר אך בתחומי אדמותיו, נבנה מתחם נוסף שלא היה קשור ישירות לכפר. על גבעה גבוהה מעט מרכס הכורכר (נקודת טריג 271) נבנו שני מתחמים משני צידי דרך מקומית שעלתה על רכס הכורכר מכיוון מערב: הדרומי היתה חצר מרובעת שנשענה על מערה בצידה המזרחי ובמתחם הצפוני היה מבנה אורכי בבנייה של אבן ובוץ. מערבית להם מופיע מקבץ בתים נוסף בתוך כרם זיתים. המתחמים הללו מופיעים גם בתצלום האוויר הבריטי ונראה שאינם קשורים ישירות לשטח הבנוי של הכפר, אין זכר למתחמים הללו כיום.

מסגד - המסגד היה המבנה הבולט והמשמעותי ביותר בסרפנד. הוא נבנה בחלקו הצפוני מערבי של השטח הבנוי של הכפר כקומפלקס המכיל מספר אלמנטים: מבנה רבוע גדול וגבוה יחסית, בעל קרוי שטוח שנשען על ארבע קשתות גדולות בקירות המבנה. רחבה קטנה נוצרה ממערב ומשטח מפולס ממזרח. דרומית מערבית למבנה חלקה עם עץ ובור מים שהיתה קשורה למסגד. ראשיתו של המסגד בכפר אינה ברורה. בסקר של שומאכר²⁵ בשנות השמונים של המאה ה-19 צוין בפרוש שאין בכפר מסגד. הערה זו חוזרת גם במקורות מאוחרים משנות הארבעים של המאה. לכן יש להניח שנבנה רק בשנות הארבעים, אולי על מקומו של מבנה עתיק – אולי אפילו

²⁴ יתכן שהבסיס לתפרוסת הכפר הינו ציר הכפר הצלבני שהיה במקום אך אין לכך סימוכין מחפירות או תעוד ארכאולוגי עד כה.

²⁵ שומאכר מספר כי לפי 'הלשונוות הרעות' הסרפנדים הם 'כתרנגול על ערמת זבל' זאת משום שהם נפגשים בבוקר בראש הגבעה בכפר על מנת לקרוא לתפילה. ומשום שישנן ערמות זבל סביב הכפר.

צלבני²⁶. יחסית לאוכלוסייה המצומצמת ובהתחשב ברושם הכללי של כפר עני ללא משאבים רבים הרי שהמבנה גדול ללא פרופורציה. הדבר בולט בעיקר משום שאם נקבל את המספר של כ-300 נפשות בכפר בשנת 1948 הרי שיש להניח כי לא היו בכפר יותר מ-50 - 60 גברים. לכן לא ברור מה היו האינטרסים של הכפר לבנות מסגד גדול יחסית.

'מקאם' - במפות המנדטוריות לא מופיע ציון לקבר קדוש או ל'מקאם' כלשהו באזור הכפר, אך עיון במפת סקר הכפרים משנת 1946 מעיד כי היו במקום שתי חורבות (הסימון במפה - 'הריסות') בתחומי הכפר. הראשונה הוקדשה לשיח' עלי. החורבה השנייה היתה בשולי הכפר מדרום, סמוך למדרון מכוסה בשיחי צבר והוקדשה לשיח' מוחמד. בשני האתרים מדובר כנראה בקדושים מקומיים בעלי חשיבות מצומצמת. מולינן אינו מזכיר את המקומות הללו לכן ניתן לשער שהמסורות הקושרות את הקדושים לכפר כבר נשכחו בימיו ונותר מהן רק שם החורבות.

בתי הספר - בית הספר לבנים נבנה במהלך שנות הארבעים בחלקו המערבי של סרפנד, בקצה השטח הבנוי. כפי הנראה נבנה אף הוא במהלך שנת 1944, השנה בה תוקצבו בתי ספר רבים בסביבה ע"י השלטון המנדטורי. בבניית המבנה חוזר העיקרון שבנייה לצרכים ציבוריים תעשה בקצה השטח הבנוי של הכפר ולא על חשבון אדמות חקלאיות. בסרפנד נבנה ביה"ס במדרון המערבי של רכס הכורכר, מערבית לחלקה עם שיחי צבר שהיתה שייכת למקאם הכפר. בית הספר הכיל שתי כיתות. בית הספר שימש את שני הכפרים - סרפנד וכפר לאם.

מדאפה: המדאפה בכפר היתה בביתו הפרטי של מוכתר הכפר.

מעין הכפר - רוב המעיינות היו בתחומי אדמות הכפר. המעין המסורתי של הכפר נקרא **'עין סרפנד'** והוא מוזכר אצל מולינן כמעין שופע מים טובים שלידו צמח עץ גדול. יתכן שהכוונה היתה למעין שבתחומי המסגד. **מעין נוסף היה ממזרח לשטח הבנוי**. במקור מאוחר הוא מוזכר כמעין ממנו משקים את הירקות. מי שתייה הגיעו ממספר בארות שנחצבו בתחומי הכפר בעיקר מצפון באזור בית הקברות ומערבית לו. בשנות הארבעים צורף סרפנד למערכת אספקת מים שהניחו הבריטים.

בית הקברות - בית הקברות של הכפר נמצא מצפון לשטח הבנוי של הכפר. גרן ראה לנכון להדגיש שלמרות מצבו העלוב של הכפר הרי שמספר קברים באותו בית קברות מכוסים לוחות אבן עתיקים נאים. הכוונה כנראה היתה לשימוש משני בעתיקות שמצאו הכפריים, עדות לקדמותו של היישוב באתר²⁷.

חלוקת שדות/בעלות - נושא הבעלויות על הקרקעות בכפר אינו ברור לחלוטין. לפי דברי מולינן השתרעו בעבר אדמות הכפר על שטחים נרחבים: מצפון גבלו באדמות עתלית, במזרח - באדמות הכפרים איגזים, גיבע ועין עיזאל, מדרום - כפר לאם. אחרי חוק הסדר הקרקעות העות'מאני (1858) נאלצו כפריי סרפנד למכור את האדמות לבעל קרקעות חיפאי בשם ריפעת בי (בק). במקורות משנות הארבעים מופיעים סלימן בק ובן אחיו עבד. בתקופה מאוחרת יותר היו בעלי הקרקעות עבד אל לטיף ממשפחת צלח ויחד עימו חסן שריף מחיפה²⁸. בבעלותם היתה

²⁶ **עולמי- מפת דור**, הערה מתחת לתמונה מספר 273: "מסגד הכפר, שים לב לייסודות עתיקים". יתכן שכמו במבנים אחרים בכפר ואף בכפריים אחרים הבטיס לבנין היה מתקופות קדומות יותר, אולי אפילו צלבני וחלק מהמבנה או הקשתות בו הן בשימוש משני.

²⁷ סקר שטח, בביקור במקום נראים עדיין שרידי ביה"ק, מספר מצבות שבורות ומחנחות לצד תלוליות עפר.

²⁸ משפחת אל צלאח היתה אחת המשפחות המכובדות בחיפה. בני המשפחה כיהנו במשרות רמות בשלטון העות'מאני בכל מוסדות המנהל של חיפה וגם במקומות אחרים. אברהים בכ נבחר לחבר במג'לס בשנת 1870

מחצית אדמות הכפר שהוחכרה לפלחים תמורת שליש מהיבול. באמצע שנות הארבעים המחצית הנותרת של הקרקעות היתה שייכת כבר לפלאחים. יחד עם זאת היו בכפר כ- 20 משפחות שלא היתה ברשותן קרקע והן התפרנסו כשכירים.

כלכלי- ענפים מרכזיים - המיקום הייחודי של סרפנד הכתיב את כלכלת הכפר שהתבססה על החקלאות, דגנים שנזרעו בשטחי המרזבה המזרחית, משק החי וייבוש מלח לאורך חוף הים. משק החי של הכפר התבסס בעיקר על עיזים (500 ראשים בשנת 1942) ותרנגולות (1000) שגודלו בחצרות הבתים. בנוסף היו בכפר כ- 50 פרות ובהמות ששימשו לתחבורה - חמורים וארבעה גמלים. ייבוש המלח נעשה לאורך חוף הים, גם בשרידי בריכות עתיקות שנחצבו בכורכר בתקופות קדומות בדיוק לצורך זה. לקראת סוף תקופת המנדט ניתן למצוא בין גידולי הכפר גם את הזיתים המסורתיים אך בכמות מצומצמת למדי בגלל התנאים הפיזיים. בסרפנד מדובר בחלקות ספורות; חלק ניטעו מצפון לכפר - צפונית לבית הקברות, עד לגבול הכפר עם אדמות עתלית, על גבי המדרון המערבי של רכס הכורכר כשחלק מהחלקות מגודרות בשיחי צבר. חלקות נוספות ניתן למצוא על גבי הרכס מדרום לשטח הבנוי של הכפר. בנוסף היו מטעי תמרים שנטעו בחלקות קטנות במדרון המערבי של הכפר, מקביל לנטיעות הזיתים. בתצלום האוויר הבריטי משנת 1944 נראה המדרון המזרחי של הרכס מכוסה בצמחיה - זיתים וצברים.

לסיכום: סרפנד מדגים היטב את המאפיינים של כפר שהיה ממוקם על רכס הכורכר. כמו כפרים אחרים אף הוא נבנה על אתרו של יישוב קדום, שימושי הקרקע היו דומים לשאר כרפי הרכס וכך גם סוגיית הבעלות המסובכת על האדמות. מבחינה מרחבית ראשיתו נעוצה כבר בתקופות קדומות כשההשפעה ניכרה היטב בתפרוסת ובמערך היישובי הייחודי.

4. כפר לאם

שם הכפר והרקע ההיסטורי

לפי המסורת הפלשתינית מקורו של הכפר בשבטים ערבים שהיגרו מחצי האי ערב לסוריה [בלאד אל-שאם] אחרי הכיבוש המוסלמי. השבט החשוב ביותר שהתנחל בקרבת איג'זים בחוף הכרמל היה שבט לאם מטייא שהנציח את שמו בכפר לאם. במאה השמינית, נבנה במקום בידי הח'ליפה הישאם אבן עבד אל-מאלכ האומאי - 'ריבאטי', חלק ממערכת ביצורי החוף מפני פלישה ביזנטית. הצלבנים זיהו במקום את 'כפרניוס' המקראית, שיקמו את המצודה הערבית ו'כפרלט', כפי שנקראה היתה לחלק ממערכת ביצורי החוף הצלבניים: מצפונה מבצר עתלית ומדרומה מבצר מרל - הוא תל דור.

המצודה והאזור היו בבעלות של נסיכות קסריה, בשנת 1213 המצודה נמסרה כמשכון למסדר ההוספיטלרים מעתלית תמורת הלוואה שניתנה ללורד מקסריה ולאחר מכן אף נרכשה על ידם. בשנת 1291 עם נפילת הצלבנים ברה המצודה לרשות הממלוכים.

וקרוב אחר ריפעת בכ נבחר לראשות ערית חיפה בשנת 1810. פרנסת המשפחה ועושרה הרב נבעו מסחר מהיותם סוחרים ובעלי קרקעות גדולים. בסיס עוצמתם הכלכלית היתה העיר חיפה אמנם אך הם קנו אדמות גם מחוץ לעיר בפריפריה הכפרית: הרכוש הקרקעי הרב של המשפחה כלל גם את כל אדמות הכפר ג'וערה, בניו של עבד אל לטיף אל צלאח (ביניהם ריפעת) רכשו את מרבית שטחי הכפרים ג'בע, עין רזאל, טירה וצרפנד לקראת סוף המאה ה-19.

מכאן שהייחוס הראשוני של התיישבות ערבית באזור קשור לתקופה הממלוכית. ברשימות המסים של המאה ה-16 מוזכר כפר לאם כאחד מכפרי החוף ששילמו מסים על דגנים, תבואות קיץ וכוורות. בשנת 1841 ביקר בכפר הנוסע הצרפתי גרן וציין שהכפר ממוקם בראש גבעה קטנה סמוך להריסות מצודה צלבנית ויש בו 300 נפשות, סדר הגודל הגיוני אך אינו מדויק מכיוון שמולינן שהגיע בראשית המאה העשרים מנה רק כ-136 אנשים להם 'חיים עלובים וקשים מאוד'. את התנודות באוכלוסייה ואת מצבו העלוב של הכפר ניתן להסביר על רקע הירידה הכוללת של כפרי רכס הכורכר בסוף המאה ה-19. כמו בסרפנד גם בכפר לאם חברו גורמי הטבע, המרחב ונסיבות היסטוריות לירידת קרנם של הכפרים. התוצאה היתה מכירת האדמות.

גורמי מיקום – יש להניח שראשוני המתיישבים הערבים הגיעו לאזור בתקופה הממלוכית, לתוך הואקום ההתיישבותי שנוצר לאורך החוף הארצישראלי אחרי הנטישה הצלבנית. אישוש להנחה זו ניתן לראות בעצם העובדה שהכפר היה קיים במהלך המאה ה-16 עם הכיבוש העות'מאני: מכאן שבפרק הזמן שעבר בין ראשית התקופה הממלוכית ועד לראשית הכיבוש העות'מאני התבסס הכפר.

גורמי איתור – כפר לאם היה ממוקם על גבי גבעה מוגבהת על רכס הכורכר המערבי. באזור נמצאו שרידים ארכאולוגיים רבים המעידים על יתרונותיו של האזור. את היישוב במקום יש לקשור עם השמירה על הפתח שנחצב ברכס הכורכר על מנת לאפשר לואדי הינו (נחל מהר"ל כיום) לזרום בחופשיות אל הים. השילוב של נקודה גבוהה ברכס הכורכר והקרבה לפרצה החצובה הפכו את כפר לאם לנקודת התיישבות אסטרטגית. הערבים זיהו פוטנציאל זה והקימו מצודה כשאחריהם הצלבנים. השרידים המסיביים של המצודה במקום היוו אתר אחיזה אידיאלי לראשוני המתיישבים החדשים בתקופה הממלוכית.

מערך יישובי – גרעין הכפר היה ממוקם בהריסות המצודה, החצר הצפונית (ימנית במפה), ממנה התפתח הכפר לשלוש שכונות - השכונה העתיקה שבמרכזה שרידי המצודה, שכונה ממערב לה ושכונה שלישית שנבנתה דרום מערבית למרכז הכפר, ממזרח לדרך העולה לכפר מטנטורה. כמו בכפר סרפנד הבנייה היתה מרווחת יחסית לכמות האוכלוסייה בכפר. בגרעין הכפר ניתן להבחין במספר חצרות - כ-12 במספר, כשמרווחים גדולים מפרידים בין אחת לשנייה. בפניה הצפון מערבית של הריסות המצודה ניתן להבחין בחצר שהמבנים בה מוצמדים לקירות ההריסות. יש להניח שזהו 'עוגן' ההתיישבות - 'אתר אחיזה' הראשוני. במרכז היה גוש חצרות נוסף וחצר ייחודית נמצאת מעט דרומית מערבית לגוש. בפניה הדרום מערבית של החצר נבנה מבנה בעל שתי קומות גדול יחסית שנבנה בנקודה הגבוהה ביותר בכפר.

דגם מתאר - את כפר לאם ניתן להגדיר כ'כפר גבעה'. הוא ממוקם על גבי גבעה מוגבהת מעל לרכס הכורכר ומכאן נגזר דגם המתאר של הכפר. צורתו אמורפית מוארכת במקצת, מבוססת כמו בכל הכפרים באזור על חצרות משפחתיות. בבסיס המבנה נמצאת החצר הגדולה בדרום הכפר, כשממזרח לה נמצאת רחבת הגורן. בצד הצפון מזרחי של דגם המתאר נמצא 'עוגן' ההתיישבות בכפר - החצר שנבנתה בתוך שרידי המצודה ושאר החצרות ממערבה. בדומה לכפרי הכורכר הנוספים כסרפנד, שיחי בורייד וטנטורה זהו כפר בעל מבנה מכונס אך לא מגובב וצפוף.

מערך הרחובות / דרכים – התיאור הראשון של הדרכים העולות לכפר מופיע במפת מולינן מראשית המאה. בתקופת המנדט נשמרה המתכונת עם שינויים קלים שהיו מחויבי המציאות. הדרך הראשית אל הכפר הובילה מכיוון צפון מזרח כשהיא מתברת בין כפר לאם ובין ג'בע. דרך

זו נפגשה בצומת מזרחית לכפר בדרך האורך מעתלית לפורידיס שעברה בצד המערבי של המישור. הסיבה לחיבור בין שני הכפרים היתה טחנת הקמח של משפחת אל מאדי בכפר ג'בע ששימשה ככל הנראה גם את בעלי האדמות הגדולים בכפר לאם, סוחרי תבואות גדולים מחיפה. כיכר הכפר התהוותה מצפון לשטח הבנוי, בחלק הנמוך של רכס הכורכר. מנקודה זו אפשר היה לעלות דרומה לתוך הכפר או להמשיך מערבה ולהתחבר לדרך האורך שעברה ממערב לרכס הכורכר וקישרה בין עתלית וטנטורה. בסוף שנות השלושים כשנסלל כביש חיפה – יפו נסלל גם החיבור לכפר לאם, דרך סרפנד.

מהכיכר עלה רחוב שקישר בין הכניסה לכפר לרחבת הגורן בדרום השטח הבנוי - דרך רחבה במרכז הכפר. רחבה נוספת פנתה צפונה מהגורן קישרה בין החצר המזרחית, ה'עוגן' של הכפר והחצר שנבנתה דרומית לה ובין החצרות המערביות יותר של הכפר. רחובות הכפר היו למעשה רשת של שבילים שנוצרו כתוצאה מבניית החצרות.

במקביל למערכת הדרכים נוצרה גם מערכת שבילים מקומית לצורכי הולכי רגל. שבילים אלו הקיפו את השטחים המעובדים במזרח הכפר או שקישרו בין הכפר לכפרים סמוכים בדרך הקצרה ביותר כמו לדוגמא השביל שקישר בין כפר לאם לעין ע'זאל ע"י חציית המישור ישירות מזרחה. או השביל לסרפנד על גב רכס הכורכר.

בתי מגורים - ישנים/חדשים - עוגן ההתיישבות בכפר היו שרידי המצודה. בהריסות נעשה שימוש משני, הבתים נשענו על בסיס החומה כשהם מוגבהים מסביבתם ומתחתם נטעו משוכות צברים. בתים רבועים בגודל ממוצע, בעלי חלונות מלבניים שפנו לכיוון צפון בתי הכפר. הרוב המוחלט של הבתים היה בנוי מאבן מקומית – אבן כורכר, וכמעטו כולם נהרסו בראשית שנות החמישים²⁹. בשנות הארבעים נעשה שימוש בקירוי הגגות בבטון. כיום נשאר בכפר רק חלק אחד של החצר הגדולה בדרום הגרעין העתיק; מהתרשים ניתן להבחין כי מדובר בבניה של יחידות סדירות אחידות כמעט בגודלן ובסגנוןן. הכניסה היתה מתוך החצר. לקומה השנייה של המבנה בכניסה לחצר עלו בגרם מדרגות חיצוני מצד צפון **כפי שניתן** לראות מהתמונה ומסקר השטח. הקומה העליונה של המבנה טויחה בטיח בעל דוגמת אבנים כפי שאפשר למצוא בחלק ניכר מהבתים העירוניים בחיפה.

הסגנון הארכיטקטוני ומתכונת הבנייה מרמזים על בנייה מאוחרת יחסית – שנות השלושים או אפילו ראשית שנות הארבעים, אך בעיקר מצביעים על הקשר בין הכפר לעיר ואולי גם על מעמדה הכלכלי והחברתי של המשפחה שבנתה את המבנה³⁰.

מסגד – מסגד הכפר נבנה רק אחרי מלחמת העולם הראשונה. במהלך שנות הארבעים נמסר שהאימאם היה גם המורה של הכפר. בכפר לאם נבנה ממערב לשטח הבנוי, מחוץ לתחומי השטח

²⁹ בהקשר זה יש לציין את הערתם של המתיישבים הראשונים באתר אחרי מלחמת 1948 שיש להרוס את המבנים הערביים שכן הם מהווים סכנה של ממש ליושבים בהם בגלל הבנייה הרעועה. יתכן שהיתה זו תוצאה של חורף קשה שעבר על הבתים ללא תחזוק אך מצד שני יתכן כי באמות מידה מערביות הבנייה הערבית הכפרית בכפר לאם היתה בעייתית.

³⁰ יתכן שהמבנה היה שייך למשפחת אל חליל. צורתו מרמזת על כך שיתכן ששימש למגורי פועלים זמניים בעונות החקלאיות. מצד שני בהווי משפחת אל חאג' זכור כי בקיץ היו מגיעים לכפר בני החמולות שכבר חיו בעיר על מנת לבלות את החופש בכפר. כך שיתכן שהוא נבנה כבית משפחה גדול ולא דווקא כבית מגורי פועלים.

הבנוי של הכפר, במתכונת דומה לזו של המסגד בכפר סרפנד³¹. לידו נבנו שני מבנים קטנים בקרוי עץ בחלקה של עצי זית ושיחי צבר. מסביב למתחם השתרע בית הקברות של הכפר.

בתי הספר של הכפר - בית הספר פעל במימון הכפר עד ראשית תקופת המנדט. ביה"ס יסודי לבנים שנוסד בשנת 1882 נסגר בשנות הארבעים. בית ספר חדש לא נבנה בכפר וחלק מהילדים למדו בביה"ס המנדטורי בסרפנד.

בית הקברות - בית הקברות היה ממוקם צפונית לרחבת הגורן, במדרון ממערב לשטח הבנוי של הכפר, סמוך למסגד. יש להניח שהקשר בין בית הקברות לבין המסגד והמקאם הסמוך נבע ממסורות של קדושה ואמונות עממיות שיוחסו למקום אך אינן ידועות כיום. בית קברות נוסף נמצא במדרון הצפון מזרחי למצודה.

מעייני הכפר - מעייני הכפר היה בצפון הגבעה, במרחק ממרכז הכפר בחלק נמוך יחסית של הרכס. גורן הכפר היתה ממוקמת במדרון המערבי של הרכס, דרומית מערבית לשטח הבנוי של הכפר.

חלוקת שדות/בעלות קרקעות - אדמות הכפר היו מחולקות לשני חלקים: החלק הצפוני - נקרא 'כפר לאם' והחלק הדרומי - 'חרבת חידרה' (אולי עדות ליישוב נוסף שהיה קיים בתקופות קודמות ונעלם). בראשית שנות הארבעים הקיפו אדמות כפר לאם סה"כ כ 1200 דונם שהשתרעו ממחצית מישור החוף ועד חוף הים, כולן בבעלות מוסדרת וידועה (מפרוזה) של שני בעלי נכסים מחיפה: עלי בק אל חליל ואחיו מחיפה, ועבד אל רחמן אל חאג' מחיפה³². הללו החכירו את האדמות לפלחים תמורת חלק מהיבול³³. בנוסף היו בכפר שבע משפחות מחוסרות קרקע שהתפרנסו מעבודה חקלאית ומעבודה יומית בכפר ומחוץ לו.

לסיכום: בדומה לשני הכפרים הקודמים, גם בכפר לאם התקיימו כל המאפיינים של כפרי רכס הכורכר: גורמי המיקום והאיתור על גב הרכס באתר אחיזה המעיד על התיישבות קדומה יחסית, דפוסי הבעלות על הקרקע, ההתבססות הכלכלית על חקלאות דגנים בעיקר ומיעוט השכירים מקרב הכפריים - כל אלה מופיעים גם בכפרים השכנים. יחד עם זאת תפרוסת הכפר היתה שונה בשל התנאים המקומיים - אתר האחיזה שנבנה בראש הגבעה הכתיב כפי הנראה בנייה קצת יותר מגובבת וצפופה במתכונת חצרות שלא היתה קיימת בסרפנד באותה מידה או בשיח' בורייד מסיבות אחרות.

³¹ מבנה מספר 33, המסגד, צילום של ג'רי מילר, **ארכיון הבונים**, ראשית שנות החמישים. בתמונה ניתן להבחין בתשריטת הקשת הגדולה עליה נשען המבנה.

³² משפחת אל חאג' - משפחה מוסלמית עשירה ובעלת נכסים. לפי עדות אחד מבני המשפחה, מר מג'ד חמרה מחיפה, אבי המשפחה הגיע לארץ בזמן הכיבוש המצרי והתיישב בחיפה. עם הזמן המשפחה צברה נכסים וקרקעות בכל האזור. עבדללה רחמן אל חאג' היה ראש העיר משנת 1920 - 1927. בשנות העשרים נמדדו בכפר 7000 דונם שהיו ברשות המשפחה.

³³ משפחת חליל היתה אחת המשפחות העשירות ובעלות ההשפעה בחיפה, כנראה ממוצא תורכי. מוסטפה פאשא אל חליל היה אבי המשפחה שביסס את מעמדה כלכלי והחברתי בחיפה. את מעמדם החברתי כבעלי קרקעות ומכובדים רכשו בין היתר ע"י קשרי נישואין עם משפחות מקומיות מכובדות כמו למשל עם משפחת שוקרי (שמוצאם ממעכו). עד לשנת 1936 בני המשפחה היו מנהלי הווקף בעיר. בשנות השלושים ידוע שהמשפחה ביקשה למכור קרקעות באזור חוף הכרמל. חברת הכשרת הישוב קיבלה אופציה על כ 5000 דונם ממשפחת חליל בשנת 1934, אך הקנייה לא יצאה לפועל כיוון שהקק"ל לא היתה מעוניינת באזור באותה עת. הרעיון היה להקים "יישוב חקלאי גדול בעמק זה שריק מיהודים" על כ 5000 דונם שיקנו מ'בעל אדמות עשיר'. המחיר אמור היה להיות כ 12.5 לא"י לדונם, מחיר ממוצע באותה עת.

5. טנטורה

שם הכפר והרקע ההיסטורי

הכפר טנטורה שכן לחוף הים, סמוך לרכס הכורכר המערבי. ממזרח לכפר התרומם רכס הכורכר המזרחי, כשבאמצע נכלא אבוס החוף, אזור שהיה מוצף לפרקים בחורף וביצתי בקיץ. באסת אל ספרא', זור אל טנטורה' הם שמות ערביים לאותו אזור המעידים על טיבו.

תילה של העיר דור העתיקה מתנשא על גבי רכס הכורכר המערבי בחוף הכרמל. הממצאים הראשונים תוארכו לאמצע האלף השלישי לפנה"ס. בתקופת 'גויי הים', 1300 לפנה"ס זוכה המקום לתקופת פריחה ובתקופת שלמה המלך שימשה דאר כבירת המחוז. אך עיקר השרידים שייכים לעיר דור או דורה ההלניסטית, עיר נמל מרכזית עד שנבנתה קסרי ע"י הורדוס. משלב זה עד לכיבוש הערבי דור חסתה בצילה של קסרי שהפכה לנמל המרכזי ולעיר הראשית במרחב³⁴. בתקופה הצלבנית נבנתה במקום מצודה כפרית בעלת חשיבות משנית בלבד מול עכו, הידועה יותר בשם דור-מרל (Merla)³⁵.

התנאים הייחודיים של הסביבה וההתפתחות ההיסטוריות הביאו לקיומו של רצף יישובי וריבוי נקודות התיישבות במרחב. במקורות השונים ובמפות מאוחרות מהמאה ה-19 נשמרו שמות כמה וכמה יישובים קדומים במרחב: חרבת חודירה (שהיתה שייכת לכפר לאס), חרבת אבו שושה³⁶, חרבת דרהימה וביר דרהימה על רכס הכורכר המערבי, צפונית לדרך הרומית העתיקה. חורבה אחרת הנוכרת רבות בספרות הנוסעים ובמקורות השונים של המאה ה-19 היא 'הבורג', או חרבת 'חננה', אותה שלוחת סלע צפונית לכפר עליה הייתה ממוקמת בזמנו מצודת העיר דאר'. בנוסף יש למנות גם את 'באב אל טנטורה'; חציבה עמוקה ברכס הכורכר לצרכי ניקוז ומעבר³⁷. מכל המקורות ברור שבמרחב הקרוב לכפר היו במשך השנים נקודות התיישבות שונות – עד שהתקבע יישוב באתר הכפר טנטורה.

טנטורה נזכרת רבות בספרות נוסעים מהמאה ה-17 ואילך בעיקר משום קרבתה לעתלית או לקסריה, יעדיהם של עולי הרגל הנוצרים. תאור הכפר היה פועל יוצא של הביקור ותלוי בנקודת המבט של הנוסע. מהמקורות עולה שהתגבשותו של הכפר היתה כפי הנראה במהלך המאה ה-17, וסוגיית שמו של הכפר מרמזת אף היא על התהליכים שעבר במשך השנים: במאה ה-17 האביר הצרפתי לורן ד'ארביה, מזכיר את הכפר טרטורה סמוך למחנהו של האמיר טורבאי. נוסעים אחרים בני התקופה מזכירים את השם טורטורה. ברשימות הסגיל של בית הדין השרעי מופיע השם 'טורה טורה' כשהפרוש הוא 'חותמת', עדות לקיומה של תחנת מכס בכפר. במשך

³⁴ למרות שבתקופה הביזנטית דור היתה מרכז שלטוני משום ששימשה כמקום מושב הבישוף.

³⁵ פרוש השם בלטינית הוא 'שיניות חומה' או שזהו הד לשושלת צרפתית – דה מרלה שהחזיקה קרקעות במקום כואסלית של אדון קסריה. יותר מאוחר מרל נחשבת לנחלה של המסדר הטמפלרי.

³⁶ על חרבת אבו שושה אמר מולינן כי השם מתאר תסרוקת אופיינית לפלאחים בארץ בה נופל תלתל גנדרני של המצח בעוד כל הראש מגולח. לטענתו זוהי אנלוגיה לתופעה של חרבה בה נמצא עץ בודד על גבעה קרחת. מולינן - הכרמל, ע"מ 307.

³⁷ קרו בריטית, ע"מ 7-11 מדבר על שרידי קברים בחרבת דרהימה (חרבת דרכמון בימינו) ועל באר דרהימה - באר מרובעת חצובה בסלע. יש לציין כי במפת הסקר הבריטי מופיעה חרבת חודירה כגדולה ומשמעותית יותר מחרבת דרהימה. לפי מולינן דרהימה פרושו צמח בר מסויים בעל גרגרים שניתן לאכול אותו מולינן - הכרמל, ע"מ 307. כן ראה מפת מולינן.

השנים הפך טורטורה לטנטורה והגרסאות לשינוי הן רבות: זאב וילנאי גרס שטנטורה פירושו כובע מחודד, על פי זיהוי של אתר בשם זהה בהרי ירושלים דווקא, או הד לפירטים שאולי עגנו במפרץ הסמוך לכפר. לפי מסורת אחרת - ראשוני המתישבים של הכפר הגיעו מחבל טנטור שבהודו. אחת המשפחות בכפר - משפחת אל הינדי, שימרה בשמה את המוצא ההודי. ברבות הימים נבחרו כל מוכתרי הכפר ממשפחה זו שהיתה מיוחסת ובעלת כבוד בקרב הכפריים. פרוש אחר לגמרי נמסר ע"י גרן לפיו תנתורא הוא סירוס של דנדורא, שם שנגזר מאחד הדגנים הנפוצים - הדורה.

נקודת המפנה באופי הישוב באזור התרחשה בסוף המאה ה-17. עד לאותה עת ידועות נקודות התיישבות שונות באותן מרחב שהתקיימו במקביל, אך הן נעלמו כנראה לקראת סוף המאה. במקומן מופיעה טנטורה ככפר מגובש הנשען בעיקר על הנמל ושוק ידוע שבו החליפו הכפריים את תוצרתם באורז ובבד ממצרים. במאה ה-18 החליפו הבדואים של דאהר אל עומר את שללם באריגים ואורז באותו שוק. הנמל היה המנוף העיקרי לכלכלת הכפר ובמאה ה-19 הפך ממעגנה בטוחה המיועדת לשוק המקומי ותחנה בדרך בין מצריים ללבנון לנמל ראשי לייצוא יבול האבטיחים שגודלו בחוף הכרמל. בעקבות הקשרים הכלכליים עם מצריים ודרום הארץ והשגשוג הכלכלי של הכפר נוצרה תנועת הגירה של מצריים שהתנחלו בטנטורה³⁸.

לתושבי המקום יצא שם רע: הנוסע האנגלי בקינגהם לן בכפר בראשית המאה ה-19 ובבוקר גילה שצידתו נגנבה כולה. גם אוליפנט כתב שאנשי המקום אמנם ידועים כפורעים וגנבים, אך ציין כי הוא עצמו ופמליתו אורחו בכפר בסבר פנים יפות. שומאכר ציין שלאנשי טנטורה יצא שם של גנדרנים הנוהגים להתבשם ומכאן נוצר הביטוי העממי - 'טנטורה אם הבשמים'.

מעמדו של הכפר בהיררכיה היישובית של חוף הכרמל ידע עליות ומורדות לאורך השנים. מכפר בעל עמדה ועשיר בראשית המאה ה-18 ירדה קרנו. אך בדומה לכפרים כפר לאם וסרפנד המאה ה-19 היתה תקופת שגשוג ופריחה. טנטורה הפכה מכפר קטן בעל חזות עלובה למדי, לאחד הכפרים העשירים ביותר במרחב, גם אם כמות האדמות שהיו ברשות הכפריים היתה מצומצמת למדי. אחד המדדים לתהליך זה היא העובדה שהאוכלוסייה בכפר גדלה בהתמדה: האומדנים המוקדמים מדברים על 300 נפשות ובמפקד הבריטי הראשון בשנות העשרים נמנו כבר כ-750 איש. אך הגידול המרשים החל בעשור השני של המאה העשרים - במהלך תקופת המנדט גדלה אוכלוסיית הכפר ב 27% תוך עשר שנים ובשנות הארבעים ניתן לראות גידול מרשים נוסף של כ 40% עד לאומדן של שנת 1945 אז נמנו בכפר 1490 נפשות (לעומת כ 300 בסרפנד הסמוך או 780 בפורידיס).

את הגידול באוכלוסייתו יש לזקוף לתהליכי המודרניזציה בארץ ובעיקר לאלה שהתחוללו בכפר עצמו - שיפור אספקת המים לכפר, טיב הדרכים באזור והקשר לחיפה, בניית בית הספר החדש בכפר וכו'.

בשנת 1948 נחשב הכפר טנטורה לכפר השלישי בגודלו באזור - כפר החוף הגדול ביותר בכל אזור החוף הצפוני (1650 תושבים).

³⁸ חלק מהמשפחות בכפר נקראו מצראוין - עדות למקורן המצרי. משפחות אחרות נקראו פלאחין - אולי פלאחים מקוריים בני המקום.

גורמי מיקום - את גורמי המיקום של הקבוצה שהתיישבה בכפר טנטורה קשה לאמוד מכיוון שקשה לקבוע מתי בדיוק התחיל להתקיים הכפר באתרו. הכפר טורטורה מופיע לראשונה במאה ה-17 ונזכר ברציפות לאחר מכן אבל לעיתים בשמות שונים. יתכן שאפילו באתרים שונים במרחב: טורה טורה הוא הכפר העיקרי במאה ה-16, חרבת דרהימה נזכרת ברשימות המיסים מהמאה ה-16 אולי באתר אחר במרחב וטורטורה מופיע במאה ה-17 ליד החוף. ברשימות המיסים של אחמד אל ג'זאר מושל עכו (1807) מופיעים כבר שני מקומות באותה עת: חרבת דרהימה והכפר טנטורה³⁹, אולי שני כפרים שונים, אולי שני חלקים של אותה התיישבות. מכאן שרצף התיישבות היה קיים במקום לאורך שנים רבות, אולי באתרים שונים במרחב אבל עדיין באותו אזור. היתרונות הכלכליים שהמרחב העניק ליושבים בו ברורים: בכל החוף הארץ ישראלי זהו החוף המפורץ ביותר המספק הגנה בעת סערות, המיקום היחסי של טנטורה במרכז הדרך בין דרום א"י לצפונה ויתרון נוסף היא הקרבה לדרכים הראשיות כמו דרך ואדי מילח או דרך החוף וכו'. המרזבות בין רכסי הכורכר נוצלו לגידול דגנים ולפעמים גם ירקות קיץ שונים ומים היו בשפע. מכאן ששיקולי המיקום של כל התיישבות באזור נשארו קבועים ולא השתנו משמעותית עם השנים, משום שנשענו על נתוני היסוד המרחביים.

³⁹ בראשית המאה ה-19 אחמד אל ג'זאר, מושל עכו קיבל את חכירת המיסים באזור אחרי מותו של דאהר אל עומר. האזור היווה תמיד אזור מחלוקת בין הוואלי של צידון - אחמד אל ג'זאר לבין הוואלי של דמשק עד שהראשון קיבל גם את המינוי כוואלי דמשק לזמן קצר.

גורמי איתור – במרחב הסובב את הכפר, בעיקר לאורך רכס הכורכר היו שרידים רבים של התיישבויות מתקופות קדומות. במקרה של הקבוצה שהתיישבה בטנטורה בין המאה ה-16 למאה ה-18 יש להניח כי הגורם האנושי קבע את איתור הכפר התיישבות החדש, קרוב למפרצים של החוף, בשוליו המערביים של רכס הכורכר. בניגוד לדור ההלניסטית שנבנתה בחלק הגבוה של הרכס - הבורג', הערבים בנו את הכפר בנקודה הקרובה ביותר לחוף ולמפרצים הטבעיים המוגנים. משום כך נבנתה תחנת המכס של הכפר בלשון יבשה שהפרידה בין שני המפרצים שממערב לכפר. יש להניח שהשרידים והחורבות הרבות בסביבה שימשו כאתרי אחיזה חומר בניה. גרעין הכפר המסורתי נמצא במרכז השטח הבנוי, אופיין בבניה צפופה יחסית. הבניה בראשיתה התבססה אמנם על חצרות משפחתיות אך עם הזמן נבנו בעיקר בחלק המערבי בתי מידות, חלקם דו-קומתיים, מודרניים שתרמו לחזות הנאה של הכפר. בחלק המזרחי יותר של הגרעין נשארו המבנים העתיקים שהיו פשוטים וירודים מבחינת טיב הבניה. בדרום הגרעין נוצר אזור שתפקודו היה ציבורי; המסגד, קבר השיח' הקדוש של הכפר, בתי הספר ולחוף הים בית האירוח הגדול העומד על תילו עד היום. עם המודרניזציה והעלייה ברמת החיים, ועם גידול האוכלוסייה בכפר התחילה בנייה מחודשת באזור הדרומי הקרוב למרכז הכפר. הצפיפות בין הבתים הולכת ופוחתת ככל שנבנו דרומה יותר - עד לבית הקברות המוסלמי השני של הכפר, ממערב לאזור הביצתי - זור אל טנטורה. בית הקברות מעיד על כיוון ההתפתחות המאוחרת של הכפר מכיוון שבדרך כלל בית הקברות נבנה בשולי השטח הבנוי של הכפר.

דגם מתאר - טנטורה שנבנה לחוף הים עוקב במבנהו אחרי תוואי השטח האופייניים לאזור: רצועה ארוכה וצרה בכיוון צפון דרום כשהיא תחומה ממערב בחוף הים ובמזרח באבוס שהיה מוצף לעתים קרובות בחורף ומוקד ליתושים ומחלות בקיץ. מידת צפיפות הבנייה בכפר היתה בינונית כשהצפיפות הולכת ופוחתת ככל שהאזור הבנוי חדש יותר.

בתי מגורים - ישנים/חדשים – בשנת 1816 ביקר בכפר הנוסע בקינגהם וספר 40 – 50 בתים בכפר. התיאור המלא של בתי הכפר ניתן ע"י אחות הקונסול האנגלי באמצע המאה ה-19. מרי אליזה רוג'רס ביקרה בכפר בשנת 1855: "... קרבנו אל העיירה הקטנה המונה כ שלושים או ארבעים בתים בנויים בגסות מגיבוב של גושי אבן מסותתים, שברי עמודים וערימות טין או חומר⁴⁰". באותו מקור ציינה גם כי חורבות דורה העתיקה הולכות ונעלמות כיוון שהכפריים משתמשים באבנים כחומרי בנייה זמינים, תאור דומה מופיע גם בספרו של אוליפנט. רוג'רס סיפקה גם תאור נאמן של מבנה פנימי של הבית האופייני במאה ה-19: "קצין המכס אבו חביב, הוביל אותנו לביתו שכל כולו היה חדר אחד, גדול ונמוך, ספון חומר ועל גגו ענפי עץ מפויחים. מחצית התקרה היתה מוסתרת ע"י מחצלת והמחצית השנייה היתה ציורית מאוד בזכות הענפים המשתלשלים. חורים קטנים שימשו כחלונות והדלת הפרימיטיבית היתה ניידת. מזרן היה פרוש על הרצפה שימש כמקום ישיבה. קנקנים עשויים חרס וצלחות מתכת נשענו על הקיר.

⁴⁰ רוג'רס - חיי, ע"מ 69.

באחת הקרנות הותקנה פינת-בישול, עשויה אבנים עתיקות ומסותתות בקפדנות וחומר שרוף. סלים של מלח גס שלוקט הישר מן הים נצבו בסמוך⁴¹.

בסקר הקרן הבריטית לחקר א"י מתוארים בתי הכפר כבקתות קטנות בנות קומה אחת בנויות מבוץ לחוף הים. בתיאור זה מוזכרת המדאפה של הכפר כמבנה בעל עניין מיוחד, מבנה אבן המיועד לנוסעים ואורחים (**המבנה השמאלי בתמונה**)⁴².

ממפת סקר הכפרים ניתן לקבוע שהמדאפה היתה חלק ממבנה גדול בן ארבע יחידות. הבנייה נשענה על קשתות צולבות גדולות שיצרו חללים גדולים. שלוש היחידות הצפוניות נסגרו ונאטמו למעט פתחי כניסה. היחידה הדרומית ביותר מהארבע נשארה פתוחה, עם קשתות מדרום וממערב, בחזית הבניין שפונה לים, אולי לשימוש דייגים. יחידה זו סומנה במפת סקר הכפרים כמבנה בבעלות ציבורית, כלומר בית ההארחה של הכפר, אחד המבנים העתיקים בכפר⁴³. יתכן גם ששימש להחסנה או לפונקציה אחרת הקשורה למסחר הימי של

טנטורה – מבט ממערב לעבר המדאפה הגדולה.

הכפר. בכניסה האמצעית למבנה מכיוון מזרח משובצת עד היום כתובת

הקדשה⁴⁴. המבנה עבר שינויים והרחבות עד מצבו הנוכחי. בתקופת המנדט המבנה היה בבעלות דאוד אל חאג' סולימאן.

בראשית המאה העשרים כשמוליין ביקר בכפר הוא תארו ככפר שעושה רושם נעים ומודרני וציין במיוחד שיש בכפר בתים בני שתי קומות ומספר בתים עם גגות רעפים כמו למשל בית הספר לבנים של הכפר בחוף הים. בטנטורה במחצית שנות השלושים מרבית המבנים היו חד קומתיים

⁴¹ רוג'רס - חיי, ע"מ 69.

⁴² תומפסון שביקר בכפר באמצע המאה ה-19 הדגיש שביתו של השיח' והמנוול – המדאפה, הם המבנים הראויים היחידים בטנטורה. ראה: Thompson W. M. **The Land and the Book**, London, 1860 pg 500. **סקר קרן בריטית**, ע"מ 3. התמונה לקוחה **מעולמי – סקר מפת דור**, מקור שמור באוניברסיטת חיפה, צולמה בשנות החמישים אך עדיין ניתן לראות את המדאפה הגדולה ואת הבית הגדול מימין שמופיע במפת סקר הכפרים 1946, במרכז ניתן להבחין במעומעם בשרידי קבר השיח'.⁴³ יתכן שהו בית הקפה המיוחד המוזכר אצל ד'ארביה.

⁴⁴ במקור נבנה הבית ע"י מחמוד יחיא, הכתובת הם דברי שירה שבח והלל לבונה הבית והתאריך הוא שנת 1299 להג'רה, כלומר שנת 1882. משפחת אל יחיא היתה משפחה עשירה ומיוחסת בכפר. בנושל מחמוד – מחמוד יחיא היה עו"ד. בן אחר שימש כפקיד ראשי בבית המשפט בחיפה ואחמד, הבן השלישי (כנראה עיקאב אל יחיא) שמר על הנכסים בכפר עד 1948.

בנויים מאבני שדה, חלקם מטויחים ולידם ניתן להבחין בהריסות ובתים עתיקים יותר בשלבי התמוטטות.

המוטיב של הקשתות כבסיס לחללים פתוחים חוזר על עצמו במרבית מהבתים בכפר. בשנות הארבעים - הרוב המוחלט של בתי הכפר היה בנוי באבן וחלק ניכר אף בתים מודרניים. עדות לרצף היישובי בכפר היא העובדה שחלק ניכר מהבתים העתיקים בכפר שימשו בסיס למבנים מודרניים יותר שנבנו עליהם: חלק גדול המבנים בכפר היו מבוססים על קמרונות חביתיים עוקבים המאפיינים בנייה עתיקה יחסית⁴⁵. הקומה הראשונה של מבנים מסוג זה היתה סגורה, בעלת מעט פתחים. הקומה השנייה מעידה על ההתקדמות והמודרניזציה שחדרה לכפר מכיוון שנעשה שימוש בחומרים מודרניים כבטון וברזל, היו בה חלונות גדולים יחסית ואולי גם מרפסות.

'מזגגה הפלשתינאית, טנטורה ליד חיפה': בראשית שנות התשעים של המאה ה-19 (1893) קנה הברון רוטשילד את החלקה הצפונית לבית הקברות המוסלמי של הכפר על מנת להקים במקום בית חרושת לבקבוקים עבור היקבים בזכרון יעקב ובראשון לציון, בניהולו של מאיר דיזינגוף⁴⁶. בית החרושת לבקבוקים, היה מבנה דו-קומתי עם קירוי רעפים על גבי שלושה גמלוניים משולשים. לידו נבנו מבנים נוספים, ביניהם בית המנהל דיזינגוף ששימש גם כבית ספר לילדי העובדים ומבנים תעשייתיים נוספים. המתחם – 40 ד' לערך היה מוקף חומה מטעמי בטחון. זמן קצר לאחר הקמתו, המפעל נכשל, ניטש ויוזמות להפעיל אותו שוב לא הצליחו. במפת סקר הכפרים משנת 1946 מופיע מבנה בית החרושת כ'הריסות' ולשני הבניינים הסמוכים אין זכר. יש להניח שהאבנים נלקחו לשימוש משני בבתים בכפר.

מסגד/ מקאם – כמו בכל הכפרים גם לטנטורה היה קבר שיחי מקומי שהעניק לכפר את הגנתו ואת יחוסו: קבר שיחי עבד אל רחמן סעד אל דין מוג'ירימי, בשולי הגרעין העתיק של הכפר בכיוון דרום מערב. המבנה מורכב משלושה חלקים: החלק התחתון מרובע בגודל 5.70*5.70 מטרים הנשען על קמרונות צולבים. מעליו 'תוף' - חגורה צרה המקיפה את המבנה ובה פתוחים מספר חלונות מלבניים שסיפקו את התאורה למבנה ובאותה מידה שימשו בסיס לכיפה המתנוססת מעל. במקאם היו שלושה קברים. על פי המסורת המקאם היה שייך לאב משפחה שהיגרה לכפר מאיג'זים כשמקור המשפחה למעשה מכפר מצרי בשם בג'ירמ. בקרבתו היו עצי זית ועץ רימון מקודשים⁴⁷.

⁴⁵ **עולמי – סקר מפת דור**, מקור שמור באוניברסיטת חיפה. המבנה עומד על תילו עד היום בתחומי כפר הנופש של מושב דור.

⁴⁶ הברון רכש קרוב ל-800 ד' מאדמות טנטורה – בחלק הצפוני של הכפר בניגוד לקניות מאוחרות יותר דיזינגוף מ, **לידידי מנוער: ספורים חכרונות**, תל אביב, תרצ"ו, ע"מ 33 - 39, 40 - 45. כן ראה יערי א', **זכרונות ארץ ישראל**, ב', רמת גן, 1974, ע"מ 741 - 751. ישנן עדויות לפיהן מתיישבי ז"י קנו את האדמות כחלק מקניית אדמות המושבה עוד לפני שקיבלו את חסות הברון ושתלו בהן גן ירק. בשנים הראשונות אפילו התגוררו בתחומי הכפר הערבי. אליאב מ', **ספר העלייה הראשונה א'**, תשמ"ב, ע"מ 89, שייד א', **זכרונות 1883-1899**, ירושלים, תשמ"ג, ע"מ 56, 78. מאירוביץ מ', **חבלי תחיה**, ת"א, תרצ"א, ע"מ 31. לפי הנתונים החזיק הברון ב-352 דונם בטנטורה. על משפחת בונשטיין

⁴⁷ **עראף – מקאמים**, ע"מ 256 - 258. עראף מתבסס על עדות בעל פה של תושב טנטורה שחי כיום בפורידיס. לטענתו השפעתו וכוחו של המקאם בטנטורה התפרסו על פני כל כפרי חוף הכרמל. ברסלבסקי מספר בספרו הידעת את הארץ שמוג'רמי היה ידוע 'כמרפא משוגעים' מכל הסביבה. עדות נוספת לקדושתו ולכוחות

למרות שהכפר היה כפר גדול מאוד ורב אוכלוסין, נבנה בו רק מסגד אחד, דרומית מזרחית לגרעין הכפר העתיק⁴⁸. המסגד נבנה ליד הרחבה הגדולה שבה התנהלו החיים החברתיים של הכפר.

בתי הספר של הכפר – בתקופה העות'מאנית (1889) נפתח בכפר ביה"ס לבנים, ובסוף שנות השלושים נפתח גם ביה"ס לבנות. בתי הספר שכנו בחדרים שכורים או בחצרות שונות עד שנבנו המבנים המיועדים במהלך שנות הארבעים⁴⁹. היוזמה להקמת מבנה ייחודי לביה"ס בכפר היתה מקומית: בשנת 1942 נשלח מכתב מאת מוכתר הכפר דאוד אל הנדי למנהלי 'קופת האומה' בחיפה, בו נכתב שאת הכסף שנאסף במגבית בכפר הוא מתכוון להוציא לצרכים המיידים של טנטורה, להקמת ביה"ס ומפעל מים. ואכן במהלך אותן שנים הוקמו מספר בתי ספר בכפר – בית הספר לבנים במערב הכפר, דרומית למדאפה הגדולה על חוף הים, בית הספר לבנות בכיכר הכפר הראשית וביה"ס נוסף בחלקו הדרומי של הכפר⁵⁰. בשנת 1942 נמסר על התחייבות ממשלתית לבנות ביה"ס גדול בכפר - כשהמימון יבוא מהממשל המנדטורי ובחלקו מהכפר כחלק מהמגמה של הממשל לשפר את מצב החינוך בקרב ערביי א"י. שנתיים מאוחר יותר נפתח ביה"ס היסודי בטנטורה בעלות של 5000 לא"י כשהממשלה נתנה מתוך זה 1300 לא"י. ביה"ס החדש היה בן חמישה חדרים ונבנה על רכס הכורכר מזרחית לכפר, מבנה גדול ומפואר שאינו אופייני לבנייה המסורתית של בתי ספר מנדטוריים בארץ. באותה שנה כבר נמנו בו כ-186 תלמידים.

חברתי - מבנה משפחות - בכפר היו ארבע חמולות ראשיות אליהן התייחסו כל תושבי הכפר. שתיים מהן היו ממוצא מצרי שהגיעו לאזור כנראה במאה ה-19 עם הכיבוש המצרי: משפחת אל דסאקנה, חמולה גדולה ואמידה יחסית בת 600 נפשות. משפחה נוספת היתה חמולת אל פג'ר - חמולה קטנה שברשותה היו טחנות הקמח בכפר. מבחינה פוליטית היו אלה מתומכי מועיין אל מאדי.

החמולה השלישית היתה חמולת איוב, שלפי המקורות השתייכו על התושבים המקוריים של הכפר אולי עוד מהתקופה הממלוכית, לפני שהגיעו המתישבים מהודו ולפני החמולות המצריות. זו היתה חמולה בינונית בגודלה - כ-300 נפש. מבחינה פוליטית השתייכו על המתונים ותומכי הממשלה בכפר. החמולה האחרונה הייתה חמולת אל הנדי. אחת הסברות היא שראשוני המתישבים בכפר הגיעו מחבל טנטור בהודו והם שהעניקו לכפר את שמו. בשם החמולה ובמעמדה החברתי המיוחס ניתן אולי לראות הד למוצא הודי אך לסברה זו מקורות מעטים בלבד. אנשי הש"י של ארגון ההגנה התייחסו אליהם כאל 'תושבי הכפר האמיתיים' להבדיל מאחרים שהגיעו ממצריים או מכפרים סמוכים כמו איג'זים.

המסטיים הוא הסיפור שנהג להתפלל על גבי מחצלת שהיתה פרוסה על גלי המים... ראה ברסלבסקי י', הידעת את הארץ, הגליל ועמקי הצפון, תל אביב תשט"ז, ע"מ 241.

⁴⁸ Haifa, Sub District Haifa, Tantura, 1:2500, Village Surveys 1946, כמו בכל כפרי האזור המסגד נבנה מאוחר יחסית. ד"ארביה הדגיש שאין בכפר מסגד כלל והכפריים מתפללים תחת כיפת השמים במגרש הציבורי על שפת הים.

⁴⁹ במקור אחד מופיע סיפור לפיו הברון רוטשילד היה אחראי לבניית ביה"ס בכפר בתמורה להסכמת נכבדי טנטורה לייבוש הביצות סביב הכפר. אין לסיפור זה אישוש ממקורות נוספים ראה סמסונוב א', זכרון יעקב תרמ"ב – תש"ב, זכרון יעקב, 1943, ע"מ 216 (להלן: סמסונוב זכרון יעקב)

⁵⁰ Haifa, Sub District Haifa, Tantura, 1:2500, Village Surveys 1946

והבריטים מינו את המוכתר הראשון דהוד אל חאג' סלימן אל הינדי, אות למעמדו ולייחוסה של החמולה. אל הינדי היה מעורב במכירת הקרקעות הגדולה של הכפר לפיק"א בשנות העשרים ונחשב למוכתר מעורב ורציני שקידם את עניני הכפר. אחרי שנפטר, מונה בנו - בדיה אל הינדי, סרגינט במשטרת זיכרון יעקב למרות שהיה איש נגי'אדה ולאומן ערבי קיצוני בניגוד לאביו.

לסיכום: טנטורה היה אחד הכפרים הגדולים במרחב ובין הראשונים מבחינת גודל האוכלוסייה, כפר גדול ומבוסס כלכלית שערב מלחמת 1948 אמור היה להיות בתחומי המדינה היהודית. מבחינה גאוגרפית הוא יוצא דופן מכל הכפרים במישור חוף הכרמל שכן הוא היחידי שהיה ממוקם בדיוק על קו המים ונשען על המפרצים הטבעיים שבחוף. אך למרות זאת מרבית התושבים התפרנסו נחקלאות ומעבודות חוץ כשהים ממלא תפקיד חשוב אך שולי ועונתי בלבד. גם אופי הבנייה, מיתאר הכפר וסגנון הבתים מעידים על כפר שרמתו הכלכלית והחברתית היתה גבוהה.

6. דיון וסיכום דיון וסיכום – כפרי רצועת כפרי רכס הכורכר והחוף

הטבלה הבאה מסכמת את עיקרי המערך הפיסי של הכפרים כפי שהופיעו בסקירת הכפרים:

שם הכפר ⁵¹	שיח' בורייד	סרפנד	כפר לאם	טנטורה
גורמי מיקום	קשורים לבעל האדמות	רצף יישובי מתקופות קדומות	רצף יישובי מתקופות קדומות	רצף יישובי מתקופות קדומות
גורמי איתור	טבעיים	טבעיים	טבעיים	טבעיים
מערך יישובי	ישוב על גב הרכס	כפר גבעה	כפר כיפה	כפר מישור
זגם מתאר	מלבני	צורה אמורפית	צורה אמורפית מוארכת	צורה אמורפית מוארכת
חומרי בנייה	גיר כורכר בטון	גיר כורכר בטון	גיר כורכר בטון	גיר כורכר בטון
אופי הבנייה	מודרני, בתים בודדים עם חצרות מערביות באופיין	'חוש' - חצרות משפחתיות בתים בודדים	'חוש' - חצרות משפחתיות בתים בודדים	'חוש' - חצרות משפחתיות בתים בודדים

⁵¹ עתלית אינה מופיעה בטבלה המספכמת מכיוון שאין פרטים על כל האלמנטים שנבדקו.

מסגד /מקאם	כנסייה בדרום השטח הבנוי מקאם בשולי הכפר ממזרח	- מסגד פעיל - הריסות של מקאם .	- מסגד פעיל - ראשי - מקאמים בתהליך ירידה.
בית הספר	אין	-ביה"ס מחוץ לתחומי השטח הבנוי של הכפר	ביה"ס ממזרח לכפר בשולי השטח הבנוי מדרום מזרח
בית הקברות	מצפון לשטח הבנוי	צפונית לשטח הבנוי של הכפר	צפון מערב לשטח הבנוי של הכפר מדרום לשטח הבנוי של הכפר
מעייני הכפר	קידוח ממזרח לכפר	מעין בתחומי מסגד הכפר	בורות מים מכון שאיבה ממזרח לכפר
גרנות	ממזרח לשטח הבנוי של הכפר	ממערב לשטח הבנוי של הכפר	ממזרח לשטח הבנוי של הכפר
חלוקת שדות	שוכרים מבעל קרקעות	שוכרים מבעלי קרקעות	אדמות בבעלות מוסדרת
כלכלת הכפר /חקלאות	דגנים, עבודות מחוץ לכפר	דגנים	דגנים, משק חי, דיג וספנות עבודות מחוץ לכפר

מסקנות

גורמי מיקום - מהטבלה עולה ששיקול המיקום העיקרי של הקבוצות שהתיישבו בכפרי רכס הכורכר וטנטורה היה הרצף היישובי מתקופות קדומות. בכפרים סרפנד וכפר לאם אמנם קשה לדעת מה היה לפני המאה ה-16 באתר אך במקרה של טנטורה בולטת הרציפות היישובית, גם אם לא באתר הספציפי של הכפר בסוף תקופת המנדט אלא בסמיכות לו. שייחי' בוריידך הוא דוגמא לשיקולי מיקום הקשורים בגורם חיצוני לקבוצה המיישבת - לבעל הקרקעות. גורמי האיתור - הללו קשורים ישירות לעובדה שהכפרים נבנו על אתרים קדומים יותר או בסמיכות אליהם כשהם מנצלים יתרונות טבעיים ספציפיים ואתרי אחיזה ראשוניים להתיישבות. גם במקרים אלה שיקולי האיתור הינם טבעיים ונובעים מהמרחב עצמו.

המערך היישובי של הכפרים נובע אף הוא מעצם העובדה שהיו ממוקמים על גבי רכס הכורכר ולחוף הים. כשמדובר בכפרים עתיקים יחסית הבנייה היתה במתכונת של כפר כיפה כמו בכפר לאם או סרפנד, במערך לא-רגולארי. שייחי' בוריידך וטנטורה שונים מפני שהראשון הוקם ע"י קבוצה שונה באופייה משאר הכפרים באזור ומפני שכרונולוגית מדובר על כפר צעיר וחדש במרחב. טנטורה אף הוא כפר שמערכו היישובי מפורז יחסית. מפני שנבנה בחוף הים בשטח מישורי על מנת להיות בקרבה יתרה למפרצים המוגנים.

דגם המתאר - מהטבלה עולה שהדגם השכיח בכפרי רכס הכורכר היה דגם אמורפי - מוארך. הסיבה נובעת ישירות מהמרחב: היתרון בבניה על רכס הכורכר היתה העובדה שהאדמות החקלאיות של הכפרים לא נפגעו עם התפתחות הכפר וגידולו. כך התפשט הכפר בהתאם לקו הרכס שהכתיב צורה אמורפית ומוארכת לדגם המתאר של סרפנד וכפר לאם, ובטנטורה - דגם המתאר של הכפר נקבע ע"פ קו החוף מחד ורכס הכורכר המזרחי מאידך.

בדומה לכפרי ההר **חומרי הבניה** היו בראש ובראשונה החומרים המקומיים והזמינים - אבני כורכר נוחות לעיבוד. השימוש בחומרים מודרניים כמו בטון, חלקים טרומיים, טיח בדוגמאות שונות וכו' לא היה שונה מכפרי ההר אך בהיקף קטן יותר בגלל המצב הכלכלי הנחות של הכפרים - מלבד טנטורה שחזותה כנראה היתה מודרנית יחסית.

את **הבנייה** בכל כפרי מישור חוף הכרמל ניתן להגדיר כ'בנייה מסורתית' המותאמת ונובעת מתנאי השטח: השימוש בחומרים מקומיים כגיר או כורכר, סגנון הבנייה, ממדי הבתים והחצרות וכו'. אך גם ברצועת הכפרים המערביים ישנן דקויות הנובעות מהרקע האנושי של כל כפר: בשיח' בוריידך הארמני לא היו חצרות משפחתית, כפר לאם וסרפנד די דומים מבחינת הבנייה של חצרות משפחתיות והסגנון שהיה כנראה מסורתי לצד בנייה מודרנית עירונית בשולי הכפרים ובטנטורה בלטה ההשפעה העירונית והמודרניזציה כפי שעולה מתמונות התקופה.

ברצועת כפרי הכורכר ניתן להבחין בחשיבות של **המסגד** בחיי היום יום בכך שהמסגדים היו גדולים יחסית וממוקמים בקרבה יחסית לשטח הבנוי של הכפר. המקאמים לעומת זאת כבר היו בתהליך של ירידה כחשיבותם ומקומם בחיי הכפר. בסרפנד המסגד נבנה בסמיכות להריסות של מקאם. בטנטורה המקאם היה אמנם בשולי השטח הבנוי של הכפר ליד האזור הציבורי אך את מקומו החברתי והדתי תפס המסגד, למרות שכפריי טנטורה לא היו דתיים במיוחד. למקאם שיח' בוריידך לא היתה חשיבות בעיני הארמנים וכנראה שקרנו ירדה גם בקרב הכפריים העכרביים של הסביבה. לקראת סוף שנות הארבעים הוקמה כנסייה בשולי השטח הבנוי של הכפר מזרום. מכאן שגם במקרה של מיקום המקאמים והמסגדים ניתן לראות אינדיקציה להתפתחות השטח הבנוי של הכפר.

מהטבלה עולה כי רק בשני כפרים באזור היו **בתי ספר** - בסרפנד ובטנטורה. הראשון שימש את הכפרים ברכס הכורכר והשני את טנטורה ופוריידים. יש בכך להצביע על המצב הכלכלי והדמוגרפי במרחב: שלושת הכפרים ברכס הכורכר היו עניים יחסית והקטנים ביותר במרחב לעומת טנטורה, שהיה כפר גדול ומבוסס. בדומה לכפרים בצד המזרחי של המרחב - גם במקרים אלו נבנו בתי הספר מחוץ לתחומי הכפר או בשוליו.

בתי הקברות - מקומם נקבע ע"פ העיקרון המסורתי לפיו בית הקברות ממוקם בשולי השטח הבנוי של הכפר ולפי כיווני התפתחות עתידיים של הכפר. דוגמא טובה הם שני בתי הקברות בטנטורה שהתפתחו מצפון ומזרח לכפר, כשהם חותמים למעשה את תחומי הכפר בנקודת זמן מסוימת.

בכפרי רכס הכורכר **נושא המים** היה פחות בעייתי מאשר בכפרים במזרחיים במישור חוף הכרמל. בארות וקידוחי מים נחצבו בשולי הרכס, בקרבה יתרה לאבוסים. בכפר טנטורה שלחוף הים נחפרו בחצרות הבתים בארות מים ולא בורות כמקובל בד"כ. מכון השאיבה של הכפר היה חלק ממערכת המים המנדטורית ואף הוא מוקם על גבי אותה שכבה נושאת מים שהזינה את הכפרים האחרים.

גרנות – בסרפנד וכפר לאם הכפרים היו בנויים על חלקים מוגבהים של הרכס לכן נקבעו הגרנות ממערב, על מנת ל'תפוס' את הרוח המערבית העולה מהים ואולי גם משום שהמורד המערבי של הרכס הוא מתון יותר מהמזרחי. בשני המקרים האחרים מוקמו הגרנות ממזרח לכפר על מנת להרחיק את המוץ והקש מהשטח הבנוי של הכפר.

חלוקת השדות בכפרי רכס הכורכר היתה פועל יוצא של העובדה שרוב הקרקעות לא היו בבעלות הכפרים אלא של בעלי קרקעות שהעסיקו את הכפריים ע"פ הסדר. הרקע לסיטואציה זו היה הסדר הקרקעות העות'מאני במאה ה-19 והמצב הכלכלי הקשה שהביא את הכפריים להעביר קרקעות לרשות בעל קרקעות מחיפה בתמורה להבטחת קיומם. בטנטורה המקרה היה שונה, מכיוון שהרכבו החברתי, המשפחתי ואף הכלכלי היה שונה מכפרי רכס הכורכר. בטנטורה האדמות נמכרו לבעלים שונים על מנת להפיק רווחים ולא רק לכיסוי חובות ומיסים. כך נוצר המצב בסוף תקופת המנדט טנטורה היה כפר שהיקף אדמותיו מצומצם יחסית אך בשל אותה סיבה ממש הוא היה הכפר העשיר והמבוסס ביותר באזור.

כלכלת הכפר/ חקלאות – מהטבלה עולה כי הגידול החקלאי הבסיסי בכל הכפרים היו הדגנים לסוגיהם. בכפר לאם וסרפנד עובדה זו בולטת עוד יותר מכיוון שהמשפחות שקנו את הכפרים היו סוחרי התבואות הגדולים בחיפה. אך בשיח' בורייד או בטנטורה שהיה כפר שנחשף יותר למודרניזציה ולהשפעת עירוניות מקומן של עבודות החוץ בכלכלת הכפר הלך ותפס את מקום החקלאות המסורתית.

1. הכפרים הערביים - המדרון המערבי של הכרמל

מפת הכפרים הערביים על המדרון המערבי של הכרמל

1. עין חוד

שם הכפר והרקע ההיסטורי

המסורת העממית מיחסת את ראשיתו של הכפר למצביא אבו אל היג'א, אחד מהמפקדים בצבאו של סלאח א-דין האיובי. לפי המסורת הוקם הכפר על אחד מהמוצבים הצלבניים בפריפריה החקלאית של עתלית. כאות הוקרה ותשלום על שירותו כמצביא הכוחות המוסלמיים בקרב קרני חיטין העניק סלאח א-דין לאבו אל היג'א ולשמונת בניו אדמות בדרום הר חברון, לטרון ובמישור החוף. הצאצאים התיישבו בעין חוד והקרקע עברה בירושה בתוך המשפחה. הכפר מוזכר כבר במאה ה-16, אך מופיע שוב רק במפת הסקר הבריטי. הוא אינו מוזכר במפת ז'קוטן, אך אין להסיק מכך שהכפר לא היה קיים באותה תקופה. בראשית המאה ה-19 עין חוד היה בין הכפרים הקטנים ביותר באזור אם לא הקטן ביותר באותה עת, כשסגן הקונסול רוג'רס מנה בו כ-120 תושבים בלבד. הגידול באוכלוסיית הכפר נמשך באופן יציב עד לסוף שנות הארבעים עד שבשנת 1948 נמנו בכפר 720 איש. הכפר לא היה מהגדולים או מהעשירים במיוחד אך ערב המלחמה נחשב לבינוני בגודלו, מבוסס ומגובש מאוד מבחינה חברתית ומשפחתית. על המקור לשם הכפר ישנן כמה אגדות מקומיות. הראשונה קושרת את השם 'עין חוד' עם המעין הכפר 'עין אל ווסתאני' דרומית מזרחית לכפר (כיום הכפר אבו אל היג'א, עין חוד אל ג'ידדה). שם השקו את הצאן והבהמות של הכפר, השם מציין את מתקן השתייה של הבהמות⁵². לפי סיפור אחר הסיבה היא המיקום הגיאוגרפי של הכפר – ב'חוד' הגבעה.

גורמי מיקום – לפי הסיפור העממי שיקול המיקום העיקרי קשור בעובדה כי אדמות עין חוד ניתנו לאבי המשפחה כבר בתקופתו של סלאח א-דין ומאז המשפחה מתגוררת במקום. אך הסיפור מכיל בתוכו מציאות של גל התנחלות בארץ אחרי הכיבוש האיובי. באותה מסגרת פלג ממשפחת אבו אל היג'א מצא את האתר של עין חוד במישור חוף הכרמל כמתאים להתנחלות⁵³.

גורמי איתור – השלוחה עליה ממוקם הכפר עין חוד היא שלוחה מוגבהת ומוגנת מסביבתה ומתקיימים בה כל היתרונות הטבעיים לבחירת אתר התיישבות כמו בטחון, קרבה לאדמות חקלאיות, זמינות המים וכו'. אך השיקול המכריע לבחירתה לא היו דווקא השיקולים הטופוגרפיים אלא העובדה שבמקום נמצאו שרידי ישוב קדום שהתקיים בו רצף יישובי מהתקופה הפרסית עד לתקופה הערבית. בתקופה הצלבנית התקיימה באתר התיישבות שהיתה קשורה למצודת עתלית. ריבוי החורבות יצר מגוון של 'אתרי אחיזה' לראשוני המתיישבים.

⁵² לפי אחד המקורות הכפר נקרא על שם רהט שבור ליד מעין קטן וחבוי בשם עין אלחוף.
⁵³ ע"פ המסורת העממית, מקור המשפחה מאירביל שבצפון עיראק. אך לצד הטענה הזו מופיעים גם מקורות אחרים כמו סעודיה, המגרב ואזורים אחרים בתוך עיראק. הטענה הראשונה היא הנפוצה ביותר, אך אין בכך כדי להעיד על אמיתותה. מידע אחר קושר את דאר אברהים או משפחת אבו אל היג'א לרמתא שבטבעה".

מערך יישובי - עין חוד היה **כפר כיפה** טיפוסי. הגרעין ההיסטורי נמצא בראש גבעה על גבי השלוחה. באזור זה הבתים היו מגובבים וצפופים. עם הזמן גדלו המרווחים בין החצרות והבתים וניתן להבחין בהיווצרות שכונות מרכזיות בכפר שהקיפו את הגרעין העתיק כיום אמפי עין חוד ובית הבד העליון. השכונה המזרחית שנקראה 'חרת אחמד', המערבית 'חרת חאג' אברהים', לפי ההשתייכות למשפחות הגדולות בתוך חמולת אבו אל היג'א. השכונה הראשונה טיפסה במעלה השלוחה מעל לכפר, מזרחית למרכז. השכונה השנייה נבנתה דרומית מערבית למרכז הכפר. בעין חוד עדיין ניתן לראות את צורת המגורים המסורתית של חצר פנימית- 'חוש' וסביבה חדרים המשפחה. דגם זה התפתח כשכל יחידה משפחתית בנתה יחידת מגורים מסביב לחצר פנימית. כל בן שהתחתן הוסיף חדר או מבנה לקומפלקס עד שבמשך הזמן נוצרה צפיפות רבה באותה יחידה ראשונית ולא הייתה ברירה אלא לנגוס בחלקת קרקע נוספת שהייתה בבעלות המשפחה על מנת לבנות בה חצר חדשה סביבה ירוכזו החדרים החדשים. העיקרון היה שלא לבזבז אדמה חקלאית לצורך מגורים ושיקול בטחוני שממנו נובעת הקרבה למרכז הכפר. חשיבותם של עקרונות מסורתיים אלה במהלך המאה העשרים פוחתת ולכן נמצא שככל שמתרחקים ממרכז הכפר המירווח בין החצרות עולה, ואף התחלה של בניה שלא במתכונת החצרות אלא בתים בודדים, מרוחקים מהשכונות המקוריות⁵⁴. התאורים המוקדמים של הכפר מזכירים 'חומת גדר' שהקיפה את השטח הבנוי של עין חוד. יש להניח שדימוי זה נוצר מכיוון שקירות הבתים והחצרות היו צמודים זה לזה. המדרון הדרום מערבי של הכפר היה מוגן בשיחי צבר. המעברים מ'החומה' לתוך הכפר התאפשרו דרך שערים ראשיים שרוחבם הספיק "כדי מעבר גמל עמוס בשני שקי תבן". כפי הנראה לא היתה לשערים אלה פונקציה ביטחונית כלשהי והם ונבנו ליופי על תוואי הדרכים שעלו ונכנסו לתוך הכפר.

עין חוד – מפת מערך יישובי

דגם מתאר - כאמור את עין חוד ניתן להגדיר ככפר כיפה טיפוסי. עיון במפות המנדטוריות מעלה כי המתאר החיצוני של הכפר מעוגל ומכונס. הבסיס היא השכונה העתיקה במרכז הכפר על גבי הכיפה - ושתי השכונות החדשות שנבנו בשולי הכיפה סוגרות עליו מצידיו. מכאן שדגם המתאר של הכפר היה אליפטי בבניה מגובבת וצפופה יחסית במרכז.

מערך הרחובות/דרכים/כיכרות - מערך

הרחובות בכפר הושפע בהתפתחותו משני פרמטרים עיקריים: תוואי השטח והבניה שהתבססה על ההשתייכות החמולתית. הדרך הראשית הגיעה לכפר עד לכיכר המרכזית מול המסגד. ממנה התפצלו מספר רחובות: הרחוב הראשי יצא מהכיכר וסבב את הכיפה- הגרעין העתיק של הכפר. רחוב שני התפצל מהכיכר וירד מערבה. יש להניח שרחובות אלה התהוו רק במהלך תקופת

⁵⁴ צילום עין חוד, תאריך לא ידוע, מזכירות הכפר עין חוד, סקר שטח, 1996.

המנדט עם הגידול באוכלוסיית הכפר. ביניהם קישרו גרמי מדרגות או סמטאות שנוצרו כתוצאה מההפרדה בין 'חושי' אחת לשניה.

הכביש הראשי חיפה - יפו נסלל למרגלות הכפר בסוף שנות השלושים בתוואי מקביל, מערבית לדרך אורך מקומית עתיקת יומין שקישרה בין כפרי רצועת ההר שעברה בקו המגע בין מדרונות הכרמל למישור.

דרך הכניסה הראשית לכפר ניצלה את הוואדי מצפון לשלוחת הכפר, כשהתוואי נשמר למעשה עד היום. היא הסתעפה מהכביש הראשי וטיפסה בתוך הוואדי מזרחה, עד הכניסה מצפון מערב לגרעין הכפר. בסוף שנות השלושים, בעקבות הבניה הבריטית בהקשר לדיכוי המרד הערבי נפרצה הדרך מדלית הכרמל לאיג'זים דרך נחל מערות – 'טריק באב אל מראר'. סעיף של הדרך הגיע לעין חוד ממזרח דרך חרבת 'אום א-שוף' וחרבת בוסתן. שני נתיבי הגישה אל הכפר התחברו כך שניתן היה לנוע מוטורית מהכרמל ומדלית אל כרמל למישור החוף לכיוון דרום ולעתלית, דרך עין חוד. יחד עם הדרכים היו בשימוש שבילי הולכי הרגל כמו 'טריק אל בוסתן' – הוא נחל בוסתן. הדרך הובילה צפונה לכיוון ואדי פלאח (נחל אורן) כשהיא עוקפת את שלוחת רכס אצבע ואת הכביש הראשי ומתחברת לוואדי פלאח מצפון למערת אצבע. מחרבת בוסתן יצא שביל תלול נוסף שהוביל לעבר חרבת שלא⁵⁵. 'טריק אל חגילה' היה שביל שהוביל לאחת העזבות של הכפר - חירבת חגילה (חרבת חגלון). משם ניתן להמשיך דרומה לאיג'זים ולכפרים השכנים ולעבר השומרון.

בתי מגורים - ישנים/חדשים בניגוד לכפרים אחרים, מעין חוד נותרו שרידים פיזיים רבים יחסית מהם ניתן ללמוד רבות על הארכיטקטורה שהיתה אופיינית לכפר. יחד עם זאת רוב הבתים שנשמרו הם הבתים החדשים והמודרניים כשמרבית הבניה בגרעין הישן של הכפר נהרסה עם השנים. מהמעט שנותר ניתן להסיק שחלק ניכר מהמבנים בכפר

עין חוד – מבנה קשתות אופייני

היו 'בתי עקד' - בתים מרובעים בעלי קמרון צולב ומיפתח ממוצע של 5*5 מטרים, לרוב בקירוי שטוח⁵⁶. הבתים היו מגובבים וצפופים וחומר הבניה הייתה האבן המקומית - אבן גיר קשה, למעט אלמנטים שונים שנעשו מאבן כורכר נוחה לסיתות. השלב הבא בבניה היו כפי הנראה - 'בתי הקשתות' המוארכים. יתכן שדגם זה של בניה היה אופייני לעין חוד, שכן לא נמצאו דוגמאות לבתים דומים בהריסות הכפרים האחרים בסביבה, אך הוא מוכר גם ממקומות אחרים בארץ. הכוונה לבתים שנשענו על שורת קשתות מחודדות על מנת ליצור חלל גדול יותר מבית

⁵⁵ גבול האדמות של הכפר בתחומי הכרמל השתנה במשך השנים כשיתכן שח' שלא לה מזכרת כאחת היעזבות' העונתיות שהיו באחזקת הכפריים מעין חוד לפרקים. לחרבת שלא לה אף נקשר סיפור של יריבות בין הדרוזים לערבים על רקע חילול כבושה של נערה מעין חוד.

⁵⁶ המונח 'עקד' מתייחס לאבן הקושרת את שתי הקשתות בראשן. 'בית עקד' הכוונה לבית מרובע הנשען על קמרון צולב בתוכו.

הקוביה המסורתית (4*8 מטרים). בצורה כזו נבנתה שורה של קשתות במרווחים קבועים אחת מהשניה (אולי בהתאם לאורך ה'רלסים' ממתכת שהורכבו כבסיס לגג) ונוצר אולם מלבני. הממוצע היו שלוש קשתות שיצרו חלל של כ 7*5 מטרים, כלומר חלל של 40 מ"ר, אולם ניתן למצוא מבנים בעלי שתי קשתות או אפילו ארבע, בעלות קוטר זהה (מיפתח של 5 מטרים). בכל המבנים הללו אין קומה שניה מפני שלא היו חזקים דיים לשאת אותה.

עין חוד – שער כניסה לחצר.

השימוש בקשתות היה מקובל גם בבניה של מבנים ציבוריים או שיועדו מראש לפונקציה מסוימת כמו בית הבד התחתון (11*11) או הדיוואן (כיום בית התרבות של הכפר)⁵⁷. הקשתות נחצבו מאבן כורכר וחוזקו במסגרת של מילוי באבן מקומית ולפעמים חגורת בטון מעל לקשת. סוג אחר של קשתות הן הקשתות שנועדו לשערי הכניסה לכפר או לחצרות (בתמונה). גם קשתות אלה נבנו מגושי כורכר והן שובצו במסגרת אבן גיר מקומית מסותתת.

מיפתח הקשתות זהה – 1.25 מ'. כיום ניתן לזהות שני שערים שיכולים לענות על התיאור של כנענה: הראשון בכניסה הצפונית מערבית לכפר (ליד בית התרבות של הכפר). שער שני, הנראה בתמונה נמצא ברחוב הראשי של הכפר⁵⁸.

כפי שניתן לראות בתמונה הבאה; חלק ניכר מהבתים בכפר היו בני שתי קומות, בעיקר

בגרעין העתיק שהיה האזור הצפוף ביותר בכפר (במרכז התמונה) העלייה לקומה השניה היתה דרך גרם מדרגות חיצוני מפני שהקומה השניה 'הורכבה' על הבית הראשוני - בית רבוע, פשוט וממוצע בגדלו. צורת בניה זו לא היתה ייחודית לעין חוד והיא מופיעה בכפרי החוף של מישור חוף הכרמל כמו גם בכפרים השכנים כמו ג'בע איג'זים ואחרים.

⁵⁷ בית בד עליון 9.60*8.70, 3 קשתות, דיוואן (בית תרבות) גודלה 10*15 מטרים (החלק הקדמי כנראה תוספת מאוחרת), 3 קשתות, רווח בין קשתות 1.80 מטר, מבנה הרוס בחצר הדיוואן, גודלו 9*8, 3 קשתות שהרווח ביניהן 1.40 מטר - 1.60 (הקשת החיצונית לקיר).
⁵⁸ צילום – חורף 1997.

עין חוד – מראה פנורמי (מצולם מדרום מזרח לכפר).

ככל שמתרחקים ממרכז הכפר המרווח בין הבתים גדל וחומרי הבניה מודרניים יותר - גגות בטון, פרזולים וכדומה⁵⁹. הבניה החדשה פחות מסורתית מבחינת עיצוב הבית (ללא מצטבה גבוהה, חלונות גדולים יותר וכו'), נעשה שימוש בבטון ובקורות ברזל לקירוי וסיתות האבן לעיתים היה עדין יותר מהסיתות המקובל בגרעין העתיק של הכפר. אך עדיין, נשמר העיקרון של בניה סביב חצר מרכזית - 'חוש', בה היו מרוכזות כל הפונקציות הביתיות הכלליות כמו בור המים, פינת הבישול הטאבון וכו'. אלו פונקציות הקשורות למרחב הנשי בבית - מקום הכינוס של הנשים והילדים, מקביל למדאפה הגברית. העובדה שמתכונת זו נשמרה גם בבתים המאוחרים יחסית בכפר מעידה על השמרנות ועל המסורת החזקה בכפר, מכיוון שבכפרים אחרים כמו ג'בע לדוגמא, הבניה החדשה האופיינית היתה בעיקרה של בתים בודדים עם חצר קידמית אך לא חצר פנימית. ע"פ המקובל הייתה הכניסה לחצר משער כניסה שהוביל מהסמטה.

אנשי עין חוד היו ידועים במסורת המקומית כסתתים טובים ובעלי מקצוע. כן היו ידועים כמשווקים של אבני בניה מסותתות בשווקי חיפה ועכו משלוש מחצבות באזור. בשנת 1931 נימנו בכפר 81 בתים ואוכלוסייה של כ- 459 נפשות. מידת הצפיפות לא היתה שונה מכל הכפרים האחרים במרחב.

מסגד - קיומו של מסגד בכפר ערבי לא היווה תנאי להקמת הכפר. בכפרים רבים המסגד נבנה רק אחרי שהכפר התבסס ולכן מוקם בשולי השטח הבנוי. עין חוד אינו שונה ולכן המסגד נימצא בשולי הגרעין העתיק של הכפר, בתחתית הכיפה (המקום משמש היום כמסעדת הכפר). זהו 'בית עקד' טיפוסי - אולם רחב ידיים שנשען על קשתות אופייניות ולפניו גינה נטועה עצי ברוש. המסגד שימש לתפילות היומיומיות, ללימודים דת במסגרת ה'כותאב' ובמקביל היה זה מקום המפגש של גברי הכפר.

⁵⁹ צילום עין חוד, תאריך לא ידוע.

בפולקלור המקומי עין חוד נחשב לאחד הכפרים הדתיים והמיסטיים ביותר במרחב. לצד המסגד הפעיל והעובדה שאנשי הכפר נחשבו דתיים ושמרניים היו בכפר מספר מקאמים שהיו ידועים בכל האזור בתכונותיהם המיוחדות. החשוב מכולם היה מקאם שיחי ערורי, אחד מבני הכפר הקדומים שנודע ביכולתו לרפא חוליים שונים במים הקדושים שנאספו במערה מזרחית למעין הכפר שמעליה גדלו עצי תאנה. מקאם שיחי מסליח היה מזרחית לכפר בתוך מתחם מגודר. דרומית לכפר נמצא שיחי עיריב, מבנה קטן בחצר מגודרת מוצל בעצי חרוב. מקאם זה משמר בשמו – 'הזר' או 'המופלא', את הקשר למיסטיקה של הפולחן העממי. בתוך הכפר עצמו היה מקאם נוסף שמקורו כנראה באבי אחת המשפחות בכפר – שיחי מוחמד מצפון למסגד⁶⁰. בסיפורים העממיים נשמרו מסורות שונות לפיהן שימש הכפר מוקד עליה לרגל למבקשי מרפא ממחלות נפש, שדים וכדומה. אחד הסיפורים מתאר מערה קדושה שמימיה היו מסוגלים לרפא את מי שנדבק במחלת הכלבת⁶¹.

מדאפה - בעין חוד היו חמש מדאפות, אחת עבור כל אחת ממשפחות המרכזיות בחמולה הראשית. בנוסף הוסיף כל אחד מהמוכתרים הממונים מדאפה נוספת על חשבונו לציין את מעמדו. כך החזיק זידאן אבו אל הייג'א מדאפה על חשבונו הפרטי. אחרי 1939 הקים המוכתר החדש, מחמוד מחמולת עבדל רחים מדאפה משלו לציון חוזקה של המשפחה. ייחודה בכך שהיתה ממוקמת בקומה השניה של המבנה ולכן נחשבה יוקרתית בגלל הרוח והקרירות היחסית. במהלך המאה העשרים נפתח בכפר גם בית קפה. שני המקומות שימשו כמקום מפגש בייחוד בימי החורף כשהעבודה החקלאית הייתה מצומצמת.

בית הספר - בעין חוד פעל ביה"ס לבנים שנוסד כבר בשנת 1888 ופעל במסגד הכפר כשלומדים בו בנים ובנות יחד (להבדיל מה'כותאב'). לימים נבנה בית ספר נוסף במרכז הכפר (כיום הגלריה). במהלך שנות הארבעים נבנה בכפר ביה"ס ממשלתי, על הגבעה הצפונית מערבית למרכז הכפר, ליד ביתו של אחד מנכבדי הכפר⁶². הבניה אופיינית למבני בתי ספר מנדטוריים - חדר מרובע 7*7 מטרים גודלו, מקורה בגג בטון עם חלונות גדולים ופתח לכיוון דרום, נפתח לרחבה ובה מספר עצים⁶³.

ע"פ תכנית הלימודים המקובלת למדו בביה"ס כ- 50 תלמידים עד גילאי 13 – 14. יש להניח שלא כל ילדי הכפר זכו ללמוד שכן המספר שנותן כנענה הוא נמוך יחסית למספר תושבי הכפר. חלק

⁶⁰ **עראף – מקאמים**, ע"מ 256 – 257 עראף מסתמך בספרו על **כנענה - עין חוד** ועל עדויות בעל פה, בראיון עם מוחמד אבו אל היג'א אושרו חלק מהסיפורים.
⁶¹ בכל בסיפורים הפולקלוריסטיים על עין חוד חוזר ומודגש המוטיב המיסטי וההתייחסות העל-אנושית לתופעות שקשורות במרחב ובאנשים שחיים בו.
⁶² ע"פ שיחה עם מוחמד אבו אל היג'א, עין חוד, סקר שטח -כיום ביתו של טוביה יוסטר הפסל, בית ראשד ראשיד מדאר עלי היום הוא ביתו של אריק בראואר.
⁶³ סקר שטח - כיום ביתו של טוביה יוסטר הפסל. בית הספר בעין חוד נבנה ע"י רב האומן מוחמד עבד-אל-קאדר ממשפחת אל רחים ומשפחתו שהתמחו בבניית מבני ציבור. הם אחראים גם לבנייתם של בתי הספר באיג'זים, ג'בע ואום א זינאת. מענינת במיוחד הערה באחד המקורות על כך שבכפרים עין חוד, בלד א-שייח ועין ע'זאל בתי הספר עדיין שכנו במסגד בעוד בכפרים האחרים - טירה, איג'זים, כבר היו מבנים יעודיים לנושא. הבחנתו מעידה על הקשר בין הרמה הכלכלית של הכפרים לבין בניית מבני ציבור כמו בתי ספר.

מהילדים נכנסו למעגל העבודה כבר בגיל צעיר מאוד ולכן הפסיקו את לימודיהם בביה"ס⁶⁴. כמו אימאם המסגד שהיה מטול כרם, גם המורים לא היו מהכפר אלא מכפרים אחרים כמו מעורתה (מחוז שכם), סנדיאנה, ספוריה או כמו המורה מחמד עבדאללה חגי'אזי מהכפר ענבתא.

בית הבד - כמו בכפרים השכנים, הזית היה אחד הגידולים החשובים של הכפר. חלק מהתוצרת נמסק ונמכר כמות שהוא בשווקי חיפה ועכו וחלק נעצר לשמן בשני בתי הבד שהיו בכפר (שני המבנים קיימים כיום). שניהם בבעלות שיתופית של כל בני הכפר. הראשון היה בשכונה שהשתייכה על בית אחמד והשני בבית אברהים. בית הבד העליון נבנה בראש הכיפה,

בגרעין העתיק של הכפר ולכן כנראה היה קטן יחסית לבית הבד השני. בית הבד התחתון נבנה בשולי הגרעין והותאם לפונקציה אותה שימש. התוצאה, **כפי שניתן לראות בתרשים**, היתה מבנה גדול 11*11 מטרים, שנשען על ארבע קשתות, גבוהות וגדולות מהמקובל⁶⁵. החלל הספיק להעמדת אבני הרחיים ולמסלול בהמות העבודה שהפעילו אותן.

מעין הכפר - מסביב לכפר היו מספר מעיינות קטנים שהספיקו לתצרוכת הביתית בצימצום: 'עין אל עיאש' ו'עין אל ווסתאני' - מזרחית לכפר⁶⁶. שני המעינות התייבשו לקראת אמצע הקיץ והכפריים היו תלויים במי בורות שהיו בכל חצר או במים שהביאו מ'עין משאריה' בנחל בוסתן: "מים כמו נהר". בשנת 1942 נעשה קידוח ניסיוני למציאת מים בכניסה לכפר אך הוא הסתיים ללא תוצאות. לכפרי עין חוד הובטח שיקבלו מים מהכלא הבריטי הסמוך אך התכנית לא יצאה לפועל בגלל מחסור בצינורות.

בית הקברות - של הכפר נמצא כ 50 מטרים צפונית למרכז הכפר, מעבר לואדי שהפריד בין הכפר לבין השלוחה הצפונית עליה נבנה בית הספר.

⁶⁴ המדאפות - ההשתיכות משפחתית: המדאפה של מחמוד ממשפחת עבדל רחים במערב הכפר (הבית של צופיה הלל), המדאפה של משפחת אברהים היא כיום גן הילדים של הכפר, המדאפה של משפחת אל חאג' סולימאן היא ביתו של דן זריצקי, בקרבת הגרעין הישן של הכפר והאחרונה של משפחת אחמד - מחוץ לתחומי הכפר, ביתו של אחד מנכבדי הכפר רשאד רשיד, סמוך לבית הספר של הכפר כיום ביתו של אריק בדאואר.

⁶⁵ בית הבד התחתון גדולו 11*11 מטרים, 4 קשתות, מפתח הקשת (הפנימי) 6 מטרים, גובה 3.5 מטרים (פנימי) עובי הקשת 35 ס"מ. רווח בין קשתות 1.60 מטרים בין הקשתות הפנימיות ו 2 מטרים בין הקיר לבין הקשת הראשונה בשורה.

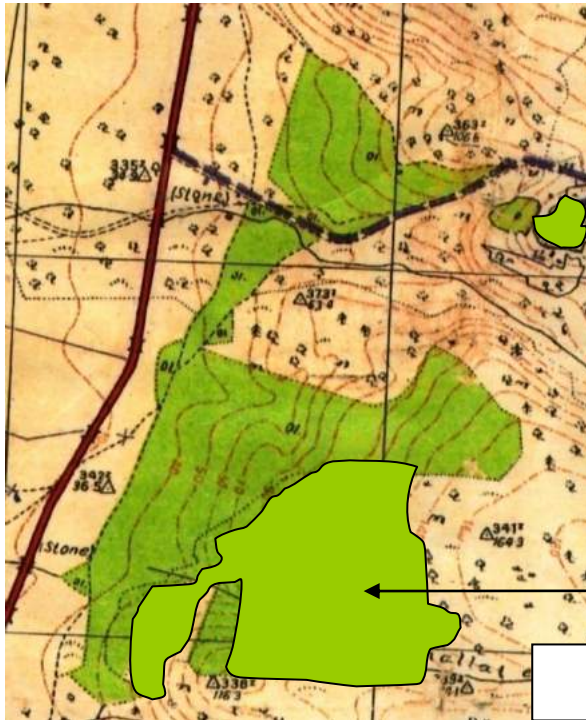
⁶⁶ בנקודה זו התנהלו אחרי 1948 מספר משפחות מחמולת אבו אל היג'א בכפר עין חוד שלא זכה להכרה מצד גורמים רשמיים.

גרנות – משטח גרנות הכפר נקבע מערבית למרכז הכפר, בשולי השטח הבנוי. האזור משקיף מעל המדרון לכיוון מערב ונהנה מזרימת רוחות נוחה בקצה השלוחה. המשטח היה תחום במדרונות משני צידיו כשהמדרון הדרומי היה תלול בין השניים ולכן נשתלו בו שיחי צבר שנותרו עד היום. כך נוצר משטח מצומצם שיתרונו היא הרוח המערבית החזקה שניתן לנצלה בימות הקציר, אך מצד שני זהו שטח קטן יחסית. ההסבר נעוץ כנראה בעובדה שלדגנים היה מקום משני בכלכלת הכפר. הם אמנם היוו לפחות שליש מהגידולים החקלאיים, אך עיקר התוצרת היו הזיתים שנטעו סביב לכפר. לכן הספיק לעין חוד משטח גרנות מצומצם, קרוב לכפר ומוגן יחסית.

חלוקת שדות/בעלות שדות – אדמות הכפר נחשבו לפי המסורת 'ווקף אסלמי', ווקף משפחתי שהוקדש לשיח סעיד כאוכב אבו אל היג'א, אחד מאבות המשפחה. מסיבה זו הכפר שילם מסים מועטים. יחד עם זאת אדמות הכפר לא היו רשומות בטאבו בסטטוס זה ואף אין רישומים על בית אבו אל היג'א במשרדי הווקף אך זו הייתה כנראה המסורת שהתקבלה ע"י הבריטים. יתכן שניתן למצוא מקבילות לנוהג זה בכפרים האחרים המתייחסים על אותו אב משפחה קדמון מימי סלאח א-דין כמו הכפר כאוכב אל היג'א בגליל. מהמקורות העומדים לרשותנו לא ברור מה היה היקף הקרקעות המדויק של הכפר. אומדנים מהימנים משנות הארבעים מוסרים שבשנת 1942 נמדדו ברשות הכפר כ- 15000 ד', מהם שני שליש אדמות הרריות ורק שליש במישור. בשנת 1947 נמסר על 12,477 דונם. במקור אחר צוין שבתקופת המנדט היו באזור הקרוב לכפר כ 24 אלף דונם יער וחורש טבעי ומטעים. לא ברור מאיפה לקוח האומדן והאם הכוונה היא לשטחים שבבעלות הכפר עצמו או שגם לשטחים נטועים שרק בעיבודו. אך גם כך ניתן לקבוע שעין חוד נמצא במרכז ההיררכיה היישובית מבחינת היקף שטחיו. גבולות הכפר היו ואדי פלאח (הוא נחל אורן) מצפון, ח' חג'לה (חרבת חג'לון) מדרום ועין א-שוף (שוקף) ממזרח, בגבול הכפר הדרוזי דלית אל כרמל. מצפון גבלו אדמות הכפר עם אדמות טירה כשהגבול עבר לאורך ואדי פלאח (נחל אורן). הגבול הדרומי של עין חוד גבל עם האדמות של איג'זים ועם כפר הבת – אל מזאר, איתו היו סכסוכי קרקעות. העובדה שאדמות הכפר היו תחומות בין שני הכפרים הגדולים ובעלי ההשפעה במרחב מרמזת כנראה על כך שעין חוד היה כפר מגובש ומסודר כבר במאה ה-16 במקביל להתנחלות של משפחת אל מאדי באיג'זים ולהתעצבות הראשונית של המרחב וההיררכיה היישובית בו. הבעלות על האדמות הייתה 'מפרוזה' (בעלות מוסדרת וידועה) בגלל ההתפתחות היסטורית של הכפר. חלוקת האדמה למשפחות בתוך הכפר הייתה שוויונית, כך שלא נוצרו בכפר בעלי אחוזות או בעלי רכוש רב ומצד שני גם לא היו בו עניים מרודים. יחד עם זאת היו בכפר מספר משפחות מחוסרות קרקע שהתפרנסו מעבודה שכירה בחקלאות ועבודה יומית.

כלכלי- ענפים מרכזיים - כלכלת הכפר התבססה על משק חי וחקלאות, בעיקר זיתים ומעט דגנים. בעין חוד, בגלל הסביבה ההררית גידול הצאן היה מקובל לתצרוכת מקומית ורק מעט ממנו שווק לבשר או לחלב ומוצרים. בדומה לכפרי רצועת ההר האחרים כדוגמת ג'בע ועין ע'זאל, הזיתים היו הגידול העיקרי של הכפר. בסקר השטח נמצאו לא מעט עצים היכולים להשתוות בגודלם לעצים העתיקים של איג'זים. יש להניח שהנטיעות העתיקות נעשו כבר בתקופה הצלבנית מכיוון שלפי המסורת המקומית חלק מהזיתים שייכים עד היום לכנסייה בחיפה. אך חלק הארי

של הזיתים נטעו בשנות הארבעים של המאה עם ההתקדמות הטכנולוגית והפריחה הכלכלית בתקופת המנדט. למעשה תפרוסת נטיעות של עצי זית ולצידם החרובים חרגה בהרבה מהמצוין במפה. בשנת 1943 נמדדו בכפר כ- 845 דונם נטועים זיתים. עם השנים גדל היקף הזיתים מחלקות קטנות וצמודות לכפר לנטיעות בשולי הואדיות היורדים ממערב, על הגבעות מצפון לכפר ובמקביל – מדרום לכפר. חלק מהיבול הלך לכבישה במכבשים ידניים שהיו בכפר וחלק נמכר בשוקי חיפה ועכו.

עצים אחרים שנטעו באופן נרחב מסביב לכפר היו החרובים שהצטיינו בארומה ובטעם משובח, מהם הכינו 'דיבס' - סוכר חרובים. עם הזמן תפסו שני גידולים אלה מקום מרכזי בכלכלת הכפר. בשנת 1942 נמסר שבעין חוד "החרובים נותנים כ 2000 קנטר חרוב ועצי הזית כ 2500 ג'רה." בנוסף ניתן היה למצוא תפוחי עץ, תאנים, בננות וגם כרמי ענבים במתכונת של 'מטליות' מפוזרות.

'מטעים' של עצי פרי

עין חוד - מפת שימושי קרקע חקלאיים

במקביל נטעו בשטחי הכפר אילנות סרק - בעיקר אקליפטוסים ואורנים בהתאם למדיניות הייעור הממשלתית.

בגלל מצוקת המים לא היו בכפר חלקות שלחין אלא רק גידולי בעל. במישור החוף ממערב לכפר, גודלו הדרגים. בשנים 1944 - 1945 נמדדו בכפר מעל ל-4000 דונם של חיטה, שעורה, דורה ושומשום, לצד ירקות קיץ שונים כאבטיחים, מלפפונים ומילון.

מלבד החקלאות הועסקו כפריי עין חוד במחנות הצבאיים בסביבה. בעיקר בבניית מחנה עבודת הפרך לאסירים שנבנה בתחומי אדמות הכפר. בכפר היו חמש חנויות, עובדה המעידה על רמתו הכלכלית של הכפר.

חברתי - מבנה משפחות - כאמור, המסורת על ראשיתו של הכפר מיחסת את הקמתו לאבו אל היג'א, מצביא בצבא סלאח א-דין שמוצאו מארביל, כורדיסטאן. יחד עם זאת ישנה סברה כי המשפחה הגיעה לכפר מרמתא שבעבר הירדן. בסוף המאה ה-19 משפחת אבו אל היג'א היתה בין המשפחות הכפריות הבודדות שהצליחו להגיע למעמד החברתי הרם ביותר בחיפה לצד משפחת אל מאדי. השיחי עבד אל סלאם אבו אל היג'א תושב הכפר עין חוד כהן במג'לס, המועצה העירונית בחיפה בין השנים 1881 - 1886 כנציג האזור הכפרי והוא נבחר לקדנציה שניה בשנת 1901. אחרי הכיבוש הבריטי ירד קרנה של המשפחה והיא אינה מופיעה יותר כבעלת השפעה פוליטית כלשהי בחיפה אך נשארה בעלת השפעה במרחב הכפרי. החמולה תמכה במג'לסיין ובנציג האזורי מועין אל מאדי. זידאן אבו אל היג'א היה המוכתר הממונה בכפר משנת 1917 עד

שסולק בשנת 1939 כתוצאה ממעורבותו במרד הערבי, כאחד ממנהיגי הכנופיות תחת הנהגתו של יוסף אבו דורה.

באותה עת יצא לעין חוד שם של כפר מושחת ומקום אכסניה למסיתים. אך בשנים הבאות זידאן אבו אל היג'א הפך לאחד המכובדים בסביבה, בעל ידידים רבים בחוגי הממשלה והמשטרה הבריטית.

החמולה הגדולה ביותר בכפר היתה חמולת אל רחאימה, ממנה מונה המוכתר השני של הכפר בראשית שנות הארבעים - אחמד מחמוד עבדול ראני. ממנה התפלגה משפחה אחרת - דאר אחמד. ביחד מנו שתי המשפחות כ 450 נפשות (לעומת 250 איש שנמנו על משפחת אבו אל היג'א ומשפחת אל רחים). מצבם הכלכלי היה טוב ונטייתם הפוליטית מתונה.

לסיכום: במהלך שנות החמישים, אחרי המלחמה, עין חוד היה הכפר היחידי שהמתאר הפיסי שלו נשאר כמות שהיה, מעין קפא בזמן. התושבים החדשים שנכנסו לגור בו כעבור מספר שנים שימרו את המורשת הארכיטקטונית שלו מתוך תפיסה 'רומנטית' ובוהמינית של הבניה הערבית. התוצאה המרחבית היא העובדה שכיום ניתן לעמוד על מאפייני הבניה של הכפר ונשמרה בו גם קצת מ'רוח המקום' מפני שאינו דומה ליישובים פרי התכנון הממשלתי. כיום ניתן ללמוד מהמעט שנשאר בעין חוד וסביבותיה על ההויה של כפרי מישור חוף הכרמל, לפני המלחמה. מבחינה חברתית, פליטי עין חוד בירדן מקיימים עד היום מסגרת קהילתית השומרת על הזכרון העממי של הכפר ומטפחת את המורשת המשפחתית. חלק מתושבי הכפר המקוריים מצאו עצמם כנוכחים נפקדים אחרי 1948 וככאלה נאלצו להתיישב במהלך שנות החמישים מצפון מזרח לכפר, על אדמות שהיו בעבר של עין חוד.

הכפר עין חוד אל ג'ידדה קיבל רק לאחרונה הכרה רשמית של מדינת ישראל בקיומו.

שם הכפר ורקע היסטורי

בחלקות המרוחקות של איגיזים נוצרו עם השנים 'עזבות' שחלקן התפתחו ל'כפרי בתי' של כפר האם הגדול, כמו הכפריר אל מזאר, צפונית מערבית לאיגיזים, במרחק 2.5 ק"מ מעתלית, דרומית לכפר עין חוד. ע"פ השרידים הארכאולוגים באל מזאר התקיים ישוב בתקופה הרומית ביזנטית. אך ברשימות המיסים העות'מאניות של המאה ה-16 הכפר אינו מופיע וגם לא כפר בשם אחר שניתן לזהות את מיקומו כחופף כמו במקרה של טנטורה ודרהימה. גם במפת ז'קוטן מהמאה ה-18 הכפר אינו מופיע, אך באותה מידה הממפים הצרפתיים לא ציינו את הכפר הסמוך עין חוד. במפת הקרן הבריטית לחקר א"י צוינו מערות באתר שלימים הפך להיות הכפר אל מזאר ואף קבר שיח' – שיח' יחיא בקו המגע בין המישור לכרמל. למעשה רק משנת 1886 ישנה אינדקציה לקיומו של הכפר שכן הוא מופיע בשמו בעת מפקד האוכלוסין העות'מאני מולינן שביקר במקום בראשית המאה העשרים כבר תאר את אל מזאר כמעון הקיץ של משפחת אל מאדי ומנה בו כ-79 נפשות מכאן שהכפר נוסד בשנות השמונים של המאה ה-19, ע"י פלג ממשפחת אל מאדי ולכן נמנה ככפר בת של איגיזים במפקדים הדמוגרפיים הבריטיים.

השם אל מזאר פירושו 'המקדש' או 'המקום שבאים לבקר' והוא נקשר לכפר כנראה בשל מסורות קדושה שיוחסו לקבר שיח' יחיא הסמוך שבראשית המאה כבר היה חרב למחצה: במקרה של אל מזאר מסורות הקדושה קשרו את הכפר לימי הצלבנים. מולינן טען שעל פי המסורת המקומית זיהו הצלבנים במקום את 'קפלת יוהנס'. לפי גרסה אחרת הכפר נקרא כך על מנת להנציח את החללים בקרבות נגד הצלבנים מעתלית.

בתקופת המנדט אל מזאר היה הכפר הקטן ביותר בכל המרחב. בשנת 1942 נמנו בו כ-200 נפשות, בסקר הכפרים בשנת 1945 כ-210 נפשות וערב מלחמת 1948 נימנו בו בסה"כ כ-230 נפשות.

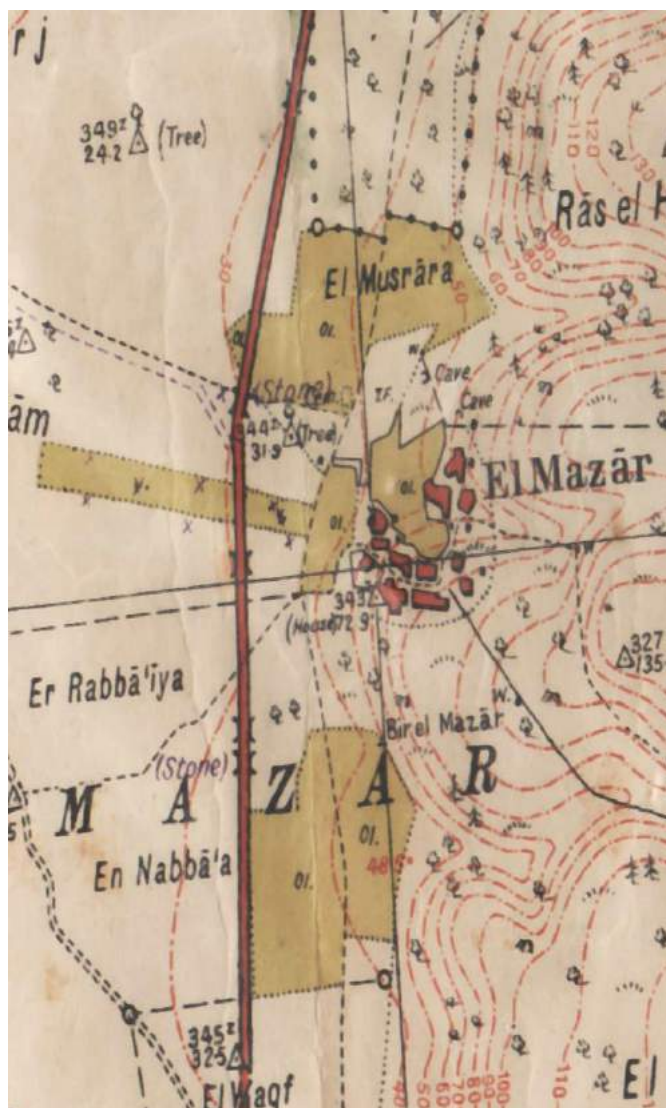
גורמי מיקום – שיקולי המיקום בכפר אל מזאר קשורים לעובדה שההתיישבות נעשתה על ידי פלג ממשפחת אל מאדי. אדמות אל מזאר היו מרוחקות מכפר האם ועל כן יש להניח שהוקמה בהן 'עזבה' עונתית לצרכי הרועים והחקלאים. עם השנים התגבש גרעין קבוע של תושבים שעזבו את איגיזים ועברו להתגורר במקום. הסיבות לעזיבת כפר האם יכלו להיות רבות ומגוונות אך לפי הגרסה המקומית המתיישבים באל מזאר היו אריסים של משפחה שנספחה אמנם לכפר איגיזים אך במקורם היו 'חודרים מהחורן', שהצליחו לרכוש אדמות ונכסים בכרמל⁶⁷. הללו חברו לפלג של משפחת אל מאדי שהחזיק במקום בית קיץ. במהלך המאה ה-19 התגבש במקום יישוב קבוע שגבולותיו עדיין אינם מוגדרים ומוסכמים. כך עולה מתאור המחלוקת בין אל מזאר לעין חוד שתאר מולינן בראשית המאה העשרים.

גורמי איתור – אתר האחיזה הראשוני של המתנחלים באל מזאר היו קרוב לודאי אותן מערות במדרון שצוינו במפת הקרן הבריטית לחקר א"י. המערות שימשו את הרועים באזור כמחסה

⁶⁷ לגרסה זו אין אישור ממקור אחר והיא מבוססת על עדות בע"פ של אחד התושבים המקומיים.

סקר התיישבות הכפרים הערביים באזור חוף הכרמל עד 1948- מאת שולי לינדר ירקוני

עונתי מפני פגעי מזג האוויר -'עזבה' - מחסה עונתי של רועים שהתפתחה להיאחזות קבע שנקראה בשם 'אל מזאר', אולי כהד לקבר השיח' שנמצא בתחומו.

אל מזאר – מפת מערך יישובי

מערך יישובי – אל מזאר היה ממוקם על גבי שלוחה נמוכה. שתי השלוחות הסוגרות על הכפר מצפון ומדרום לו גבוהות יותר משלוחת הכפר. מידת הצפיפות של השטח הבנוי של הכפר היתה בינונית משום שהכפר היה צעיר יחסית ובעל אוכלוסייה מצומצמת. עיקר השטח הבנוי התמקד במדרון הצפוני של השלוחה וגלש מעט למפנה הדרומי של השלוחה הבאה. מערך זה נוצר קרוב לודאי משום שבואדי עברה הדרך שקישרה בין הכפר לכפר האם – איג'זים.

דגם מתאר – המתאר החיצוני של הכפר נראה בסוף תקופת המנדט כמעין חצי עיגול שפונה לכיוון צפון מערב, 'מחבק' את שני צידי הוואדי שעבר במרכז השטח הבנוי של הכפר. הוואדי נשמר לחלקות חקלאיות מגודרות בשיחי צבר.

מערך רחובות/ דרכים – הכפריר אל מזאר היה ממוקם על דרך האורך הראשית שעברה בהדום ההר. השביל שפנה לתוך הואדי מצפון לביתו של סברי אל מאדי טיפס לכיוון דרום מזרח לעבר איגיזים. למעשה השביל חילק את הכפר לשני חלקים – הדרומי הצפוף יחסית מול הצפוני שהיה פרי התפתחות מאוחרת בסוף תקופת המנדט ולכן ניתן למנות בו בתים ספורים בלבד. דרך נוספת הובילה אל הכפר מכיוון עתלית, דרך קיץ שחצתה את מישור חוף הכרמל והיתה בשימוש בעיקר בחודשי הקיץ.

אל מזאר – ביתו של סברי אל מאדי

בתי מגורים ישנים/חדשים – כאמור, ראשיתו של אל מזאר היתה כמעון הקיץ של פלג ממשפחת אל מאדי. הבית שנבנה בשלהי המאה הקודמת או בראשית המאה העשרים היה בית גדול בן שתי קומות, צופה על המישור שממערבו. למרות שייעודו המקורי לפי עדות מולינן, היה לשמש כמעון קיץ, אך **כפי שניתן לראות מהתמונה** המבנה היה מאסיבי ומוגן כשבקומתו הראשונה כמעט ואין פתחים ובקומה השניה החלונות קטנים וצרים. צורתו מעידה כי מטרתו האמיתית היתה ליצור עמדת שליטה בשטח ותצפית על כל מישור החוף לבעל אדמות המרוחק ממעוזו המקורי. ואכן, בתקופת המנדט הבית היה שייך לסברי אל מאדי ומשם צפה על הנעשה בכביש חיפה – יפו למרגלות הכפר. ליד המבנה הגדול תאר מולינן מספר בתים קטנים שהספיקו כדי להגדיר את המקום כ'קריה' - כפר.

מכיוון שעיקר הבניה נעשתה במהלך תקופת המנדט, הרי שרוב הבתים בכפר נבנו מאבן והשימוש בבטון היה נפוץ בקירווי ואף במתקנים שונים בחצרות כפי שעולה מסקר השטח. חלק ניכר מהבתים היו בנויים בבניית אבן טובה, עם סיתות מוקפד ואף אלמנטים ייחודיים כמו משקופים מסותתים, שימוש בפינות 'קדימות' ונסוגות' וכו'. יחד עם זאת אופי הבניה עדיין היה כפרי מכיוון שלפני רוב הבתים היתה חצר ממוצעת ובה היו כל המתקנים המסורתיים כמו הטאבון, המשטח לעבודות הבית וכו'. יחד עם זאת יש להבחין בין החצר כפי שנוצרה בכפר מודרני יחסית כמו אל מזאר לבין חצר מסורתית, מהסוג שניתן למצוא באיגיזים. ההבדל העיקרי הוא במידת ה'סיגירות' של החצר; באיגיזים היא מגודרת ומבוצרת ובכפר המודרני פתוחה, כשנשמרו בה רק הפונקציות של עבודות הבית היומיומיות ללא מימד הביטחון והביצור שהיה מקובל בחצרות מסורתיות. הסיבה העיקרית הוא השיפור הדרמטי בתנאי הביטחון בסוף המאה ה-19 והירידה בפילוגים וביריבויות האישיות. תהליך זה אינו ייחודי רק לכפרים חדשים שנוסדו באותה תקופה, גם בכפרים העתיקים באזורים בהם היתה בניה חדשה נזנח העיקרון של חצר פנימית מבוצרת ומוגנת לטובת חצר קדמית לפונקציות ביתיות.

אל מזאר – שיח' יחיא

מסגד – מקאם – במפת הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל מופיע ציון של קבר שיח'. מולינן היה הראשון שתיאר אותו וציין במפורש כי מצפון למעון הקיץ יש אמנם מקאם - שיח' יחיא, שיחוסו מגיע כנראה לתקופה הצלבנית, אבל הוא חרב למחצה. במפה המנדטורית מופיע ציון קבר שיח' מצפון מערב לבית של אל מאדי אך ללא שם האתר.

את קבר השיח' עדיין ניתן היה לראות בסוף שנות השישים מדרום לבית הקברות של

הכפר: מבנה מלבני מורכב שמידותיו 7*14 מ'. כיוון המבנה היה מזרח מערב – החדר המזרחי הגדול והקדום היה בנוי כורכר ולא בגיר. קירו המבנה כיפתי והוא מסתיים בעמודון מכורכר המזכיר את קברי השיח' האחרים באזור; קבר שיח' בורייד וקבר השיח' בג'בע. בתוך המבנה המחירב פנה לכיוון דרום ובקיר המערבי והצפוני היו פתחים. החדר החדש יחסית, החדר המערבי (ימין בתמונה), היה גבוה יותר מקודמו ובנוי אבני גיר. בקיר הצפוני ליד הפתח היה מרזב שהוביל את מי הגשמים לבור מים סמוך. כיום לא נותר שריד מהמבנה בגלל העיבוד החקלאי ומשום שאבני הכפר נלקחו לבניה ביישובים הסמוכים.

במקורות לא מוזכר מסגד בכפר כשם שלא מוזכרים ביה"ס או מדאפה. וזאת משום שכפרים חדשים במרחב לא בנו מבני ציבור כלשהם בראשית דרכם. באל מזאר יש להניח ששיחק גם הגורם הדמוגרפי שכן אוכלוסיית הכפר היתה קטנה יחסית.

מעיינ הכפר – 'ביר אל מזאר' היה בור עמוק ועליו משאבה על גבי השלוחה מדרום מזרח לכפר (בהנחה שהסימון במפה אכן נכון)⁶⁸. מקור מים נוסף סומן במפה המנדטורית מצפון לגורן הכפר.

בית הקברות – בית הקברות של מזאר היה ממוקם צפונית מערבית לשטח הבנוי של הכפר, בשטח המישורי.

גרנות – הגורן היתה ממוקמת מצפון מערב לשטח הבנוי. המשטח ניצל אזור מוגבה בקו המגע בין המישור להר בפתח הואדי ממערב לבית הקברות של הכפר, תוך כשהוא מנצל את זרימת הרוחות במקום. יש לזכור שהשימוש בגרנות לא היה מוגבל רק לעונת הקציר והדיש אלא גם לפעילות

⁶⁸ בסקר שטח שנעשה במקום לא נמצאו סימנים לבור מים או באר במיקום האמור. יתכן שזוהי שגיאה בסימון שכן בשטח זהו אזור גבוה יחסית על שלוחה בעוד מספר מטרים דרומית לו בתוך הואדי נמצא היום קידוח מים של מקורות.

חקלאית אחרת כמו ייבוש תוצרת חקלאית, מיון או אפילו אספות של הכפריים באירועים מיוחדים על כן המשטח לא היה מרוחק מהכפר אלא סמוך לו.

חלוקת שדות/בעלות על שדות – לפי אחד המקורות הבעלות על הקרקעות באל מזאר היתה של משפחה שהיגרה לאיג'זים מהחורן והתיישבה באל מזאר יחד עם פלג ממשפחת אל מאדי. אין לטענה זו ביסוס ממקור אחר והיא אינה מתיישבת עם העובדה שבמקורות מנדטוריים מצוין בפרוש שאין באיג'זים בעלי קרקעות גדולים ואין משפחות ללא קרקע⁶⁹.

בשנת 1942 נימנו בכפר כ-5000 דונם בסה"כ, בדומה לכפר פרדיס שאף הוא נימצא בשולי המרחב וההתנחלות בו היתה מאוחרת יחסית. מהמפה המנדטורית עולה שגבולות אל מזאר היו מוסכמים וידועים; הגבול הדרומי עם הכפר ג'בע עבר לאורכו של נחל מערות, הגבול הצפוני עם הכפר עין חוד עבר לאורכו של ואדי אל סרג'. יחד עם זאת, גבולו המזרחי של הכפר שגבל באדמות עין חוד ובכפר- האם איג'זים לא היה מוסדר בשנת 1942 וכך גם הגבול עם עתלית ושטחי פיק"א באזור. הבחנה נוספת יש לייחד לגבול המערבי של שטח הכפר. לפי אותה מפה עולה כי הכפר שיח' בוריך הארמני היה בתחומי אל מזאר, אף הוא ככפר בת של איג'זים עד לשנות העשרים של המאה העשרים אז נקנו ע"י בעל קרקעות חיפאי. לאל מזאר היו אדמות רבות במישור גם אם חלקן לא עובדו על ידו ישירות אלא על ידי האריסים הארמנים משיח' בוריך, כשני שלישי מהסך הכולל של אדמות הכפר. שליש מאדמות הכפר היו מרוכזות בעיקר ממזרח ומדרום לשטח הבנוי של אל מזאר. בסקר הכפרים של שנת 1945 נמדדו בכפר רק 4328 דונם. ההפרש יכול להיות בגלל אומדנים לא מדויקים או משום שבסקר הבריטי נגרעו אדמותיו של אנטון חמודה בשיח' בוריך מסך האדמות של אל מזאר.

כלכלי / ענפים מרכזיים – שני שלישי מאדמות הכפר היו במישור לכן גידול הדגנים תפס מקום מרכזי בכלכלת הכפר. בשנת 1945 נימנו כ-3750 דונם של חטה, שעורה, שומשום ודורה (מתוך 4328 דונם).

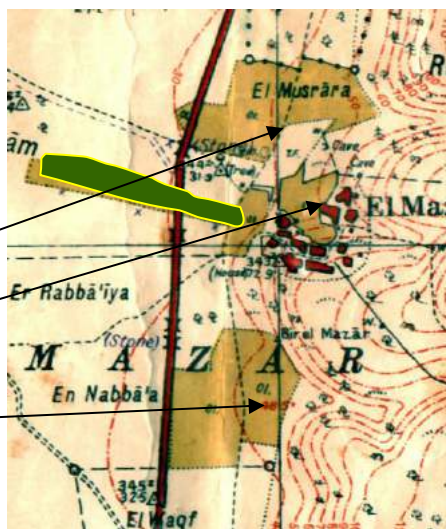
חגורת הזיתים המסורתית של הכפרים באזור הקיפה את הכפר מצידו התפוני של השטח הבנוי. בשנת 1945 נימנו בכפר בסה"כ כ-100 דונם של זיתים צעירים. חלקה גדולה יחסית ניטעה בקצה הצפוני של השטח הבנוי של הכפר – 'אל מוסררה'. שתי חלקות נוספות מופיעות במפה, אך הן לא נראות בצילום האוויר הבריטי המאוחר יותר. גם בסקר השטח לא נמצאו עצי זית רבים באזור הסמוך לכפר. לעומת זאת מופיעים בתצלום האוויר הבריטי עצי הפרי המעטים שניטעו מסביב לכפר ובתוך הואדי העולה מזרחה. לפי הנתונים של הסקר הבריטי משנת 1945 היו בכפר 473 דונם של עצי פרי בהשקיה. הואדי המפריד בין שני חלקי הכפר נשמר לחלקות ירקות שהיו תחומות בשיחי צברים.

השטח הבנוי של הכפר התרכז בשלוחה ומעידים על כך שרידי המבנים וההריסות עד היום. ביתו של סברי אל מאדי היה באזור המערבי של שלוחת הכפר. גם בתוך השטח הבנוי ניתן להבחין בשרידי עצי פרי שונים כמו שקדים, תות ופלפלונים כעצי נוי.

⁶⁹ סוגיה זו עשויה להתברר יותר אם נדע על אותה משפחה ועל טיב מערכות הקשרים ביניהם לבין אל מאדי, מידע שכרגע אינו בנמצא.

המדרון המערבי של הכפר היה זרוע שיחי צבר מטעמי בטחון. התופעה מוכרת וידועה באזור ואת רישומיה בנוף ניתן לראות עד היום כמו לדוגמה המדרון הצפוני מערבי של הכפר עין חוד הסמוך. במישור החוף ממערב לכפר, נשתל כרם ענבים.⁷⁰

המיקום אינו אופייני מכיוון שבד"כ ניטעו כרמים באדמות בעלות ריכוז גירני גבוה ופחות באדמות מישור כבדות. כמו באיג'זים ובטנטורה גם באל מזאר ניתן למצוא פרדס הדריס.⁷¹

חלקת הזיתים הצפונית – 'אל מוסררה'.

'חגורת הזיתים' צפונית לשטח הבנוי.

כרם ענבים

חלקת הזיתים הדרומית

אל מזאר – מפת שימושי קרקע

בניגוד לכפרים אחרים כמו עין חוד או פרדיס שאף הוא היה כפר קטן בעל שטח מצומצם, כנראה שבאל מזאר לא התחילו לעבד חלקות חקלאיות נוספות בשלוחות המזרחיות לכפר. כפי שהיה נהוג בכל הכפרים באזור באופן מסורתי בכפרים ערביים גידלה כל משפחה גם בעלי חיים שונים כמשק ביתי. בסה"כ נימנו בכל הכפר 500 עיזים, 50 פרות, 20 סוסים, 40 חמורים ו 700 עופות. גם כאן לא מדובר בגידול למטרות מסחריות אלא לתצרוכת פנימית. בנוסף לחקלאות עבדו הכפריים במחנות הצבא ליד עתלית ובמושבה.

חברתי – מבנה המשפחות – אל מזאר היה הכפר הקטן ביותר במרחב; בשנת 1942 נימנו בכפר כ- 200 איש וערב המלחמה בשנת 1948 כ- 230 נפשות.⁷² החמולה הראשית בכפר היתה החמולה של האני אל מאדי. אחינו של מועין אל מאדי וכמוהו תומך ה'חוסיינים'. מבחינה מספרית זו המשפחה הקטנה בכפר כ- 75 נפשות לעומת 125 נפשות שנימנו בחמולה השניה; משפחת אבו – עטיה. שתי המשפחות תמכו בנציג המקומי בפוליטיקה, מועיין אל מאדי ולכן נחשבו לקיצוניים ולאומניים בדוחות המודיעין של הש"י ואף במקורות הבריטיים. במקורות המנדטוריים אין איזכור להנחה שחלק מהתושבים בכפר היו אריסים או למוצא שונה, אך בסקירת הכפר של הש"י מופיעה הערה מעניינת בנוגע למשפחה הגדולה יותר בכפר - משפחת אבו-עטיה לפיה הם 'תושבי הכפר'. יש להניח שהכוונה היתה לכך שהם תושבים קבועים בכפר בעוד משפחת אל מאדי קשורים עדיין לכפר-האם. יתכן שזוהי עדות לסוף תהליך ההתנחלות בכפר.

⁷⁰ Palestine, Haifa Sub-District, **ATLIT**, 1:20000 sheet 14 – 23, printed 1942 בן חמישה ד'.

⁷¹ חלידי – הכפרים, ע"מ 178.

⁷² "אל מזאר", 21.10.42, **ארכיון ההגנה**, 105/178, מזכירות ועדת המצב לד"ר גרנובסקי, "רשימת הכפרים הערביים שבמדינה העברית עם ציון נטיותיהם הפוליטיות ציבוריות", 25.1.1948, **אצ"מ** 276/814.

האני אל מאדי, מוכתר הכפר, היה בראשית תקופת המנדט אדם עשיר אך הפסיד את מרבית הונו והשפעתו בכפר עם השנים. את מקומו תפס אחיו – סברי אל מאדי, מפקד ומזכיר בכנופית אבו דורה בשנות השלושים. סברי גדל תחת ההשפעה של מועין אל מאדי והיה במידה רבה אנטי-בריטי ולאומן ערבי. הוא נאסר מספר פעמים על גניבות הפרות סדר וכו'. בשנת 1937 אבו דורה בחר בו למארגן האזורי של פעילות הכנופיות בגלל הייחוס המשפחתי וגם משום שהיה ידוע בקשריו הטובים בכפרים ובקרבת השלטון כאחת. במהלך המרד הערבי סברי אל מאדי הנהיג את פעולות הכנופיות בכרמל. ביתו שהיה בית המידות היחידי בכפר, צפה על הדרך הראשית במישור ושימש לאיתות ולהעברת אינפורמציה לכנופיות על תנועת הצבא והמשטרה. סברי אל מאדי עצמו שהיה מבוקש ע"י השלטונות מיעט להגיע לכפר והתמקם בעין חוד. משנת 1938 הפעיל סברי את אחיו סעוד לאותן מטרות: "וזה מאפשר להם [לכנופיות] לבצע בהצלחה התקפות שגרמו להרג רב. אם נבדוק ענין זה נגלה שהמרחק מג'בע לטירה, היכן שההתקפות התרחשו הוא בדיוק דרומה וצפונה מביתו של סברי. במסגרת דיכוי המרד הערבי על ידי הבריטים נאלץ להסגיר עצמו ולמסור את נשקו אך הוא התחמק מעונש כבד יותר וממאסר ממושך בגלל הקשרים הטובים שהיו לו ולמשפחתו עם השלטונות. עשר שנים מאוחר יותר, סברי אל מאדי היה אחראי על אימון בני הנוער של הכפר במסגרת ההכנות ערב מלחמת 1948. במהלך שנה אל מזאר שימש שוב מרכז להתקפות על התחבורה בכביש הראשי כלפי הבריטים והיהודים כאחת.

לסיכום: אל מזאר היה כפר יוצא דופן במרחב. הוא אינו יכול להיחשב ככפר מסורתי במלוא מובן המילה משום שההתנחלות בו היתה במהלך המאה ה-19, ככפר בת של הכפר הראשי במרחב – איג'זים ומשום שעיקר התפתחותו חלה במהלך המאה העשרים. אל מזאר מהוה דוגמא לכפר שנמצא בראשית תהליך התגבשותו במרחב.

שם הכפר ורקע היסטורי

הכפר הבא אחרי טירה ואיג'זים בהיררכיה היישובית היה עין ע'זאל, כפר גדול עשיר ואחד הוותיקים ביותר במרחב. אין ידיעות ברורות על ראשיתו והוא אינו נזכר בשמו עד למקורות מאוחרים מהמאה ה-19. בסקר הקרן הבריטית לחקר א"י הכפר אמנם מופיע בשמו אך הוא גדול מכדי להיות כפר שהתפתחותו החלה רק במהלך אותה מאה. הפתרון כך נדמה, נמצא באתר דרומית מערבית לכפר - חרבת סוואמיר, שברשימות משלמי המסים של המאה ה-16 נימנו בו שלושה חייבי מס. במקורות הכרטוגרפיים של העת המודרנית מופיע יישוב במיקום זהה אך בתעתיק שונה של שם היישוב. זוהי עדות ברורה להמשכיות ורצף יישובי באתר המוכר בשם חרבת סוואמיר⁷³. באמצע המאה ה-19 סגן הקונסול האנגלי רוג'רס תאר את סוואמיר ככפיר בקצה מישור החוף, שבתיו בתי בוץ וחיים בו כ-120 איש. בראשית המאה העשרים מוליך תאר כפר שנקרא עין ע'זאל והדגיש שלפני 25 שנה עדיין היה כפר שנעלם במקום שבו נמצאת חרבת סוואמיר. במקורות הבאים כבר מופיע עין ע'זאל לצד חרבת סוואמיר. מוליך תאר את התהליך שהתרחש באמצע המאה ה-19: כפיר עתיק בשם סוואמיר ניטש ותושביו עברו לאתר סמוך שהיה מתאים יותר עבורם באותה עת. מאתר למרגלות המדרון סמוך למישור, לאתר ששכן בראש המדרון. באתר הראשוני לא נותרו כמעט שרידים כי הכפריים לקחו את האבנים לבניה באתר החדש - לעין ע'זאל. הסיבה העיקרית למעבר היתה כנראה העובדה שתושבי סוואמיר חויבו בסוף המאה ה-19 לקנות או למכור במכירה פומבית כ-2500 דונמים מאדמות הכפר, בהתאם להסדרי הקרקעות העות'מאניים. בעקבות ההסדרים הללו תושבי הכפר שהוגדר כ'ספק יישוב, ספק עזבה' על מנת להמחיש את מצבו, נאלצו להיפרד מאדמותיהם. לפי מוליך נטישת כפרים היתה תופעה ידועה ומוכרת בכרמל בשלהי המאה ה-19, אך במקרה שלפנינו נטישת הכפר פרושה היה אמנם נטישת האתר הראשוני, אך הרצף היישובי נמשך ואף זכה לעדנה כיישוב חדש - עין ע'זאל.

בהדרגה הפך הכפר לאחד הכפרים הגדולים והחשובים במרחב חוף הכרמל. מוליך הזכיר פתגם שחובר על אנשי המקום לפיו הם מכניסי אורחים וידם נדיבה כעדות לעושרם. באופן כללי עין ע'זאל היה הכפר השני בגודלו מבחינה דמוגרפית, אחרי איג'זים. מעמדו בהיררכיה היישובית במרחב התקבע סופית בראשית המאה העשרים עם 883 תושבים. מאותו שלב האוכלוסייה גדלה בהתמדה עד לשנת 1948 אז נמנו בו 2410 כפריים⁷⁴. עין ע'זאל היה כפר שנחשף לחברה העירונית ולהשפעות המודרניזציה משום שחלק ניכר מתושביו עבדו וגרו מחוץ לכפר; בעיקר משוחררי המשטרה הבריטית, הנוטרים המגויסים וגם חברי איגוד הלג'מה והנג'אדה, ארגונים חברתיים שפעלו בכפר. מקור השפעה נוסף היו בני חמולות שעברו לחיפה אך השקיעו ממון חזרה בכפר.

⁷³ במפת ז'קוטן המקום נקרא - SAWAMA, במפת ה SUANIR PEF. התואר חורבה מופיע בסוף המאה ה-19, במקביל להידרדות הכפר.

⁷⁴ מוליך - הכרמל ע"מ 142, בקי ר', "המפקד הראשון של האוכלוסייה במדינה העברית וייסוד כרטיסייה מתמדת של התושבים", ינואר, 1948, גנון המדינה, 119/37 ג, לפי מקור פלשתיני מאוחר היו בכפר 3500 נפשות בשנת 1948 מעג'ם אסמא אלמקטע, ע"מ 560.

גורמי מיקום – סביר להניח שהקבוצה הראשונה שהתישבה בעין עיזאל היו עוזבי ח'רבת סוואמיר. תהליך ההתנחלות בכפר חל במקביל להתקבעות ההתישבות באיגזים וזאת משום שהמשבצת הקרקעית של עין עיזאל נתונה ברחבות בין שני הכפרים איגזים וג'בע. על כך תעיד העובדה כי כל ואדי הינו (נחל מהר"ל כיום) המוצא אל מישור החוף, נשאר בידי איגזים ולא היה בבעלות עין עיזאל למרות הקרבה אליו. אישוש נוסף להנחה זו ניתן למצוא במסורת עממית הקושרת בין משפחת אל מאדי לבין חרבת סוואמיר.

גורמי איתור – השם ח'רבת סוואמיר משמר בתוכו זכרון התישבות קדומה באזור – השומרונים. יש להנח שראשוני המתישבים אחרי חורבן היישוב השומרוני בכרמל מצאו באתר בתחתית המדרון תנאים מתאימים כמו קרבה לאדמות חקלאיות, לדרך, מים ואולי אפילו אתר אחיזה ראשוני כלשהו. המעבר לראש השלוחה במהלך המאה ה-19, היה כנראה משיקולי בטחון מכיוון שהתנאים בנקודה הגבוהה לא היו בהכרח טובים יותר.

מערך יישובי – הנוסע ויקטור גרן השאיר את התאור הראשון של המערך היישובי של הכפר כבעל שתי שכונות מרכזיות. החלוקה הבסיסית נשמרה גם בתקופת המנדט כששכונה אחת התגבשה בדרום הכפר והשניה מצפון לדרך העולה מהואדי. לידן נוצרה עם השנים שכונה שלישית – ע"פ מספר החמולות הגדולות בכפר. יחד עם זאת, קשה לקבוע מי מהן היתה היגרעין העתיקי מחוסר תיעוד נוסף, אך יש להניח שהגרעין התרכז בשכונה שבשנות המנדט נמצאה בין שתי השכונות המרכזיות הצפונית והדרומית, כפי שעולה מהמפה:

דרך הגישה לכפר עברה בואדי עמוק שחצה והפריד בין השכונה הדרומית מדרום מזרח לדרך והשניה, אולי גרעין הכפר, מצפון לה. שכונה נוספת ניתן לראות בחלק הצפון מזרחי הגדול של הכפר.

הבניה החדשה התרכזה לאורך מדרון השלוחה לכיוון צפון מערב, בבניה מודרנית יחסית ובאיכות טובה, אופיינית לתקופת המנדט. למעשה ניתן להגדיר את הכפר 'ככפר על שלוחה גבוהה' מכיוון שאתר ההיאחזות הוא בקצה שלוחה גבוהה ומופרדת משני צידיה. מיקום מעין זה אופייני מאוד לכפרים בצד המערבי של שדרת ההר בארץ.

דגם מתאר – דגם המתאר של עין עיזאל מלבני, כשהציר המרכזי עובר דווקא בכיוון צפון-מערב לדרום-מזרח. התיפרוסת יש להניח, היתה צפופה מאוד כפי שעולה מתצלום האוויר הבריטי וזאת משום השטח הבנוי המצומצם יחסית שעמד לרשות אוכלוסייה גדולה. זו תופעה אופיינית לכפרים ערביים שמוקמו בתנאים דומים ומקבילות ניתן למצוא עד היום בכפרים שונים בשומרון.

מערך הרחובות/דרכים/הכיכר – כפי שניתן לראות במפה, צומת הדרכים הראשית של הכפר שכנה מצפון מערב, בשטח המישורי למרגלות הכפר קרוב לפתח ואדי הינו (נחל מהר"ל). צומת זו קישרה את דרך האורך המזרחית שעברה דרך כל הכפרים ששכנו במדרונות המערביים של הכרמל עם דרכי הרוחב של האזור; לכיוון מזרח – יצאה הדרך שהובילה לאיג'זים ומקורה, וממערב – הדרך שחיברה את סרפנד עם הדרך הראשית. כשנסלל הכביש הראשי חיפה – יפו בסוף שנות השלושים, נסללה גם דרך הגישה אל הכפר, דרך תלולה יחסית שניצלה את הוואדי בין שתי שלוחות הכפר. צומת דרכים נוספת היתה בח'רבת סוואמיר בדרום מערב הכפר, אליה הגיעה דרך האורך המזרחית ואף דרך הרוחב מהכפר טנטורה. דרך הגישה אל הכפר טיפסה במעלה הוואדי, והגיעה ממערב לכיכר במרכז הכפר, בנקודת החיבור בין שלוש השכונות. עיון בתצלום האוויר מעלה שהרחובות בעין עיזאל התפרסו באופן אופייני לכפרים צפופים ומצומצמים בשטח והם הוכתבו על פי תוואי השטח וחלוקת החצרות והשכונות. הכיכר עצמה היתה מוקפת במבנים שונים וממזרח לה פרדס. מכיוון שהכפר שכן במעלה המדרון הוא היה מרושת בשבילים להולכי רגל ובהמות, בעיקר לכיוון מזרח לעבר איג'זים ואף לדרום מזרח לכיוון ואדי מילח.

בתי מגורים ישנים/חדשים – בסקר של הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל במאה ה-19 נכתב שעין עיזאל כפר קטן שבתיו בוץ ואבן. בתקופת המנדט חלק ניכר מהבתים נבנו תוך כדי שימוש בחידושים הטכנולוגיים של התקופה כמו יציקות בטון, שימוש בחיזוקי מתכת וכו'. מסקר השטח עולה כי בעין עיזאל ניבנו בתים גדולים ומודרניים כמו בג'בע או באיג'זים.

מקאם/מסגד – מדרום לחלק העתיק של הכפר מוליך תאר בראשית המאה מבנה בעל כיפה שתושבי הכפר מתפללים בו קבר 'שייח' א – שחדא⁷⁵, על שם אבי משפחת שחדא תושבי הכפר. זהו מבנה רבוע בגודל ממוצע בעל כיפה. הכניסה אל המבנה ממזרח. בסקר הארכאולוגי שנערך באזור בסוף שנות השישים תוארו שתי מצבות בתוך המבנה. יתכן שזו קבורה מאוחרת מכיוון שהמקורות מראשית תקופת המנדט אינם מזכירים קברים במקום. גם בסקר השטח לא נמצאו שרידים למצבות. המבנה אופייני לקברי השיח' באזור – מבנה רבוע בעל כיפה גדולה עם פתחים למערב. יחד עם זאת, בניגוד למקאם של טנטורה או של ג'בע הכיפה הותקנה ישירות על גבי הגג

⁷⁵ ע"פ המסורת העממית כל מי שהעז לפגוע המקאם נענש קשות. מקורות נוספים מזכירים מקאמים נוספים בסביבות הכפר – מקאם אל פקיר (העני) ממזרח לכפר, חרבת סוואמיר היא חרבת אל מאדי, מקאם ר'ניים ליד מסגד הכפר, מקאם דאוד בצמרכו הכפר ואף מקאם מנסור מדרום לכפר. אצל ש. עראף מופיעים שני מקאמים נוספים – מקאם מחמד ומקאם עבדל חק ע"ש עבדל חק ממשפחת ביכי מע'בסיה ליד יפו. לידו ישנו מקבץ של 'עצי דיפלה' (?) רימונים, תאנים וצברים.

בעוד בשני המקרים האחרים ישנה חגורה משושה בין הגג לבין הכיפה⁷⁶. השימוש בכיפה מעל המבנה מרמזת על היותו מקום ציבורי וקדוש מכיוון שרוב בתי הפלאחים לא היו מקורים בכיפות.

במקביל היה בכפר מסגד בתחומי השטח הבנוי שהתחילו לבנות כמו בכל הכפרים באזור בסוף שנות השלושים⁷⁷. האימאם של המסגד היה שייך אברהים אל נעאנה שהגיע 'מהדרום' כלומר לא בן הכפר.

בתי הספר של הכפר - בית הספר הראשון של הכפר נוסד כבר בסביבות 1886. יתכן שבראשית תקופת המנדט כבר שכן במבנה עצמאי בכפר. לקראת סוף תקופת המנדט נבנה בדרום הכפר בית הספר בעזרת תקציב מחלקת החינוך של הממשל הבריטי: בבניין היו תשעה חדרים ולמדו בו בחמש כיתות לימוד - 240 תלמידים. עליהם הופקדו ארבעה מורים ומורה אחת. בבניין ביה"ס הישן לבנים נפתח ביה"ס לבנות לצד בתי הספר נוסד בכפר קלוב לפעילויות תרבותיות ואתלטיות, כשבהקשר זה יש לציין בעיקר את חלקה של הנגיאדה בקרב בני הנוער של הכפר כמסגרת חברתית מרכזית.

מקורות המים של הכפר - לכפריים של עין ע'זאל יצא שם של מכניסי אורחים יוצאי דופן. לרוע המזל לא היה להם מעיין ולכן נאלצו להביא מי שתייה טובים מרחוק. פתגם עממי הנציח את המצב: "אורח שביקש לאכול בכפר התקבל בברכה ובאוכל רב, אך מים לא קיבל". בחקירת הקרן הבריטית באמצע המאה ה-19 נמסר שמקור המים של הכפר הייתה באר אחת, ללא ציון מיקומה. בראשית המאה העשרים שומאכר ומוליין אחריו אף הדגישו את טיבם הירוד של המים. עם הגידול במספר התושבים נחפרו שלוש בארות. הראשונה היתה בתוך הכפר, שתי הבארות הנוספות ממערבה לו, אחת בחורשת הזיתים של הכפר. במקביל השתמשו במספר מעיינות מזרחית לכפר ובבורות המים שנבנו בחצרות הבתים. לקראת סוף תקופת המנדט סודרה מערכת אספקת המים לכפר ע"י מחלקת העבודות הציבוריות המנדטורית ובמימונה. בין הכביש והכפר נבנה מכון המים - מבנה בן שתי קומות שבחלקו התחתון המשאבות והמכונות ובקומה העליונה גר השומר. לידו נבנה מגדל ממנו סיפקו את תצרוכת המים לכפר וכן לאיג'זים במסגרת השיתוף האזורי. באר נוספת היתה ממערב לח'רבת סוואמיר.

גרנות - גרנות הכפר היו ממוקמות מדרום מזרח לכפר בפתחו של ואדי רחב שירד לכיוון מזרח, מדרום לאחת הבארות של הכפר. ניכר במקום כי פולס, סוקל ונוקה על מנת לשמש כמשטח דיש. יש להניח כי בעונות אחרות המקום שימש לגידול תבואות או לעיבוד תוצרת חקלאית שונה.

⁷⁶ יתכן שזוהי אינדקציה לכך שהמבנה נבנה מאוחר יחסית - כשהידע הטכנולוגי איך לעבור מחלל רבוע לכיפה ישירות בלי חגורה היה שכיח וידוע.

⁷⁷ ע"פ מידע השמור אצל אחמד פתחי ח'ליפה מעמותת 'אל אקה' באום אל פאחם הבניה התחילה בשנת 1937. בשנת 1940 הכפר דיווח למועצה המוסלמית העליונה בירושלים שהבטחתם למימון מחצית הבנייה לא התקיימה עד כה ולמרות זאת הבניה עומדת להסתיים והם מבקשים לשלוח אליהם אימאם.

בית הקברות של הכפר היה ממוקם בצד הדרום מערבי של הכפר בשטח מישורי. לידו נבנה בית הספר של הכפר.

חלוקת שדות/בעלות שדות – בתקופת הסדרי הקרקעות של השלטון העות'מאני, נמדדו בכפר כ-25 אלף דונמים. בתקופה המנדטורית, נמסר על כ-23 אלף דונם. חלק ניכר, אם כי לא מחצית השטח כפי שציין דוח הש"י, היו אדמות במישור החוף כשהרצועה השתרעה מדרום לגיבע ועד לקצה השטח שנקרא 'אל רובידה', מצפון לח'רבת א-טוס ומחצבות 'אבן וסיד'. מדרום וממזרח הקיפו את הכפר אדמות הר רבות, עד לגבול השטחים של הכפרים איגיזים ופוריידים. חלקו הצפוני של עין עיזאל היה תחום ע"י ואדי הינו ששימש כמסדרון בבעלות איגיזים עד לח'רבת מנרה ומישור החוף. בדומה לאיגיזים גם בעין עיזאל לא נמכרו כמעט אדמות. למעשה בעין עיזאל מוכרי קרקעות נחשבו לבוגדים לפי הלך הרוחות בכפר שהיה מעוז תנועות לאומיות ומתומכי מועיין אל מאדי והחוגים הקיצוניים – ה'חוסייניים'⁷⁸. ככלל, רוב השטחים המישוריים היו מעובדים בחקלאות פלחה (תבואות שונות). בחלקות ההרריות גידלו טבק ונשתלו כרמי זיתים. חגורת הזיתים של הכפר התפרסה בעיקר על המורדות המערביים הצפוניים והדרומיים של שלוחת הכפר. בדומה לכפר הסמוך איגיזים לא נשתלו זיתים ממזרח לכפר. יתכן משום שהאזור שימש לגידול דגנים בגלל המבנה הטופוגרפי המתון של השלוחה.

בשנת 1943 נמדדו בעין עיזאל כ-1400 דונם זיתים, לעומת הכפר עין חוד, הכפר המתחרה בהיקף גידול הזיתים שם נרשמו בסה"כ כ-845 דונם. לעומת זאת תנובת העצים של עין עיזאל היתה כנראה פחותה מזו של העצים שגדלו בשטחי איגיזים שנחשבו לזית 'רומי' עתיק מאוד ומניב. העובדה שבשלושת הכפרים הסמוכים – איגיזים, עין עיזאל וגיבע (כמו גם בעין חוד) נטעו שטחי זיתים נרחבים מעידה על חשיבות הזית כמרכיב משמעותי בכלכלת האזור.

בנוסף לחגורת הזיתים ניתן להבחין במטעים – בעיקר מטעי נשירים למיניהם⁷⁹. בעין עיזאל נשתלו גם כרמי ענבים, בחלקות בודדות שלא נועדו לגידול מסחרי אלא לתצרוכת פנימית או לייצור צימוקים או 'דיבס' במידה זעומה. הכרמים נטעו במספר מקומות: ממזרח לכפר בתוך חלקות מטעי נשירים, מעל למחשוף גירני, מערבית לחלקה שנקראה 'אבו קנטיר'. חלקות בודדות מדרום לכפר, חלקה גדולה בשיפולים המערביים מדרום לח'רבת סואמיר וחלקה קטנה ומוארכת במישור מצפון לכפר על שטח שהיה כנראה בבעלות איגיזים

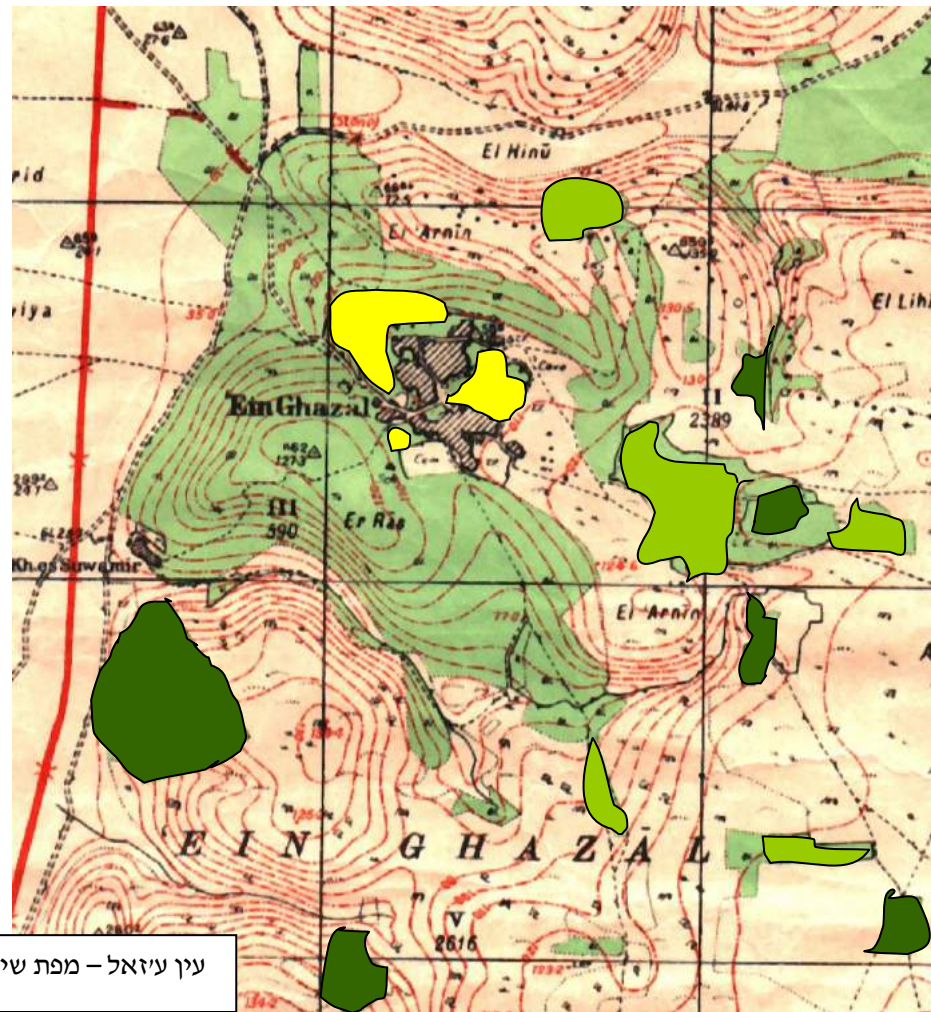
ייחוד חקלאי נוסף של עין עיזאל היתה העובדה שביחואכיר', החצרות הקרובות לשטח הבנוי של הכפר נשתלו פרדסים ולא דווקא כמו באיגיזים או בעין חוד – עצי פרי: אחד הפרדסים ניטע ממזרח לכיכר הכפר, מפריד בין שתי השכונות. הפרדס השני ניטע מצפון מערב לבית הקברות של הכפר. הפרדס השלישי והגדול מבין השלושה נראה במפה בצד הצפוני מערבי של השטח הבנוי. ירקות בהשקיה גודלו כנראה רק בתוך הכפר.

חלק מהאדמות ההרריות היה מיוער באילנות סרק.

⁷⁸ עדות נוספת להלון הרוחות הלאומי ניתן לראות במהלך החודשים הראשונים של שנת 1948 כשאנשי הכפר מעורבים בהתקפות רבות על הכביש הסמוך ואף יתכן שבאפריל 1948 איימו על הכפר הסמוך פוריידים שעליהם לפנות את הכפר לצרכים צבאיים. על רקע מאמצי ההגנה וההתארגנות על רקע המלחמה הקרבה.
⁷⁹ מטביב לאתר הכפר ניתן לאתר היום עצי שקדים ותותים מעטים שנותרו מאותם ימים.

המפה הבאה ממחישה את תפרוסת השטחים החקלאיים של הכפר :

- זיתים ומטעים
- הדרים
- כרמי ענבים

עין ע'זאל – מפת שימושי קרקע חקלאיים

כלכלה / ענפים מרכזיים - החקלאות היתה עיקר כלכלת הכפר והתוצרת שווקה לחיפה. בניגוד לאיג'זים לתוצרת של עין ע'זאל לא התהווה אזור מיוחד בשוק החיפאי אך ידוע שזו הגיעה מידי יום לעיר – דרך הכביש או לפרקים דרך נמל טנטורה. עיקר הגידולים היו זיתים, טבק, ירקות, כרמים ושטחי פלחה לצד צאן ובקר.

מהזיתים הפיקו בכפר שמן בשני בתי בד שעבדו עדיין בשיטות המסורתיות. הראשון היה בבעלות משפחת מקבל (דאר מקבל) מחמולת אל מנאצרה והשני של עבד אל סלאם אל עותמאן ומשפחתו - מחמולת אל עתאמנה⁸⁰. חלק גדול מהתוצרת שווק ישירות לחיפה כשמן או זיתים גולמיים.

לצד החקלאות עסקו הכפריים בעבודות חוץ (בעיקר בצבא): כמכונאים, נהגים או פועלים לא מקצועיים – בעיקר בעונות החקלאיות בהן לא היתה עבודה רבה. לידם ניתן היה למצוא חלק מבני הכפר שעבדו במשטרה ולהבדיל – בהברחת נשק וטבק. מעסיק גדול היו מחצבות 'אבן וסיד' מדרום לכפר. מסיבה זו לא מיהרו זקני הכפר להצטרף לאנשי הכנופיות ולחוגים הקיצוניים שדרשו לפגוע בהן בראשית 1948.

לצד הפרנסות המסורתיות יש לציין גם את חברת האוטובוסים הציבורית של הכפר. בעלי המניות של החברה היו ממשפחות אמידות כמו חאגי' עבד אל קאדר אבו זלייחה - מוכתר הכפר או מחמולת אל עויש שהיתה אמנם חמולה 'לא מכובדת' אך אנשיה היו בחלקם אנשי כנופיות בעלי מעמד וממון. בעלי מניות אחרים היו מאיג'זים. בעל החברה היה בן הכפר שישב בתקופת המנדט כבר בחיפה - צובחי אל חלדי ואיתו שותפים מטנטורה. לחברה היו חמישה אוטובוסים שנסעו מידי יום לחיפה מהכפרים הגדולים באזור: צברין, אום אל זינאת, איג'זים, עין ע'זאל וטנטורה. כל האוטובוסים חנו בכפרי המוצא, מלבד שניים שחנו באיג'זים, אחד מהם היה האוטובוס של עין רזאל. על פי הדיווח, האוטובוסים נסעו במידת הצורך אף שלוש פעמים ביום לחיפה, דבר שמעיד על הקשר החזק בין הפריפריה החקלאית של חוף הכרמל לעיר. התארגנות זו ייחודית מכיוון שלא היו לה הרבה מקבילות בחוף הכרמל, אך היא אינה יוצאת דופן בהווה הערבית הארץ ישראלית, ניתן לראות התאגדויות ויוזמות כלכליות כעין אלה בכפרים עשירים ומגובשים יחסית כשחלק מחברי החמולות נמצאים כבר בעיר, מעורים בחיים הכלכליים. בנוסף הרוויח הכפר מאספקת המים לכפר איג'זים ממכון השאיבה שבתחומו.

חברתי - מבנה משפחות – בעין ע'זאל היו ארבע חמולות ברורות. שתי החמולות הגדולות העשריות ובעלות ההשפעה הפוליטית לצד שתי משפחות קטנות וחסרות השפעה ומעמד. החמולה הראשית היתה חמולת אל עותמאנה. בראשית שנות הארבעים מנתה החמולה כ-1000 איש מהם כ-300 גברים בגילאי 16 - 50. בשנות השלושים בני החמולה היו פעילים מאוד בחוגי האופוזיציה וב'קופת האומה'. כמו לדוגמא חסיין אל עצפור שהיה ממקימי ארגון הנג'אדה בכפר והיה פעיל מאוד בשנים שקדמו למלחמת 1948. בשנת 1938 במסגרת הטרור הפנימי של סוף שנות המרד הערבי חוסל מוכתר הכפר חאלד אל עבדללה שהשתייך אל המתונים ותומכי הנששויבים ע"י החמולה השנייה. אחריו מינו הבריטים בשנות הארבעים את חאגי' עבד אל קאדר אבו זלייחה, מחמולת אל עותאמנה:

חמולת אל עתמאנה קיבלה את ההנהגת הכפר מטעם הבריטים בגלל תמיכתה וקשריה עם ההנהגה הנששיבית בירושלים. בנוסף היו משפחות החמולה בעלות קשרים עסקיים וחברתיים בחיפה ובמרחב הכפרי הקרוב.

⁸⁰ הכוונה שהונעו ע"י בהמות ולא בקרוסין או נפט כמו בטחנת הקמח בכפר ג'בע.

החמולה השניה בכפר היתה אל מנאצרה שבאופן מסורתי תמכה בחוגי החוסיינים ובמועיין אל מאדי. כתוצאה מנטייתם הפוליטית וסכסוך דמים עם החמולה הראשונה התרכזו במסחר ובחקלאות ולא היו מעורבים בפעילות חברתית בכפר כמו בארגון הנג'אדה. יחד עם זאת רבים מחבריה היו פעילים במאורעות בשנות השלושים כחברי כנופיות, מנהיגי כנופיות, שופטים בבתי דין של כנופיות וכו' ולכן לא היו מקובלים על השלטונות אך הצליחו לרכוש השפעה בקרב כפריי הסביבה.

לצד החמולות הגדולות בכפר היו שתי חמולות קטנות שחשיבותן ומידת השפעתן בחיי היום יום של הכפר היתה מועטת למדי. הראשונה היתה חמולת אל עיוש שמנתה כ 700 איש והשניה הקטנה יותר היתה חמולת אל חווש, כ- 300 איש שגרו באזור ח'רבת סוואמיר. עליהם נאמר כי 'אנשי 'החרבה' נגררים בכל אחרי בעלי ההשפעה בכפר', עדות להתאמה בין המצב הכלכלי והחברתי. לא היו בכפר עניים מרודים או מחוסרי אדמות.

בשנות השלושים במהלך ה'מרד הערבי' הכפר היה פעיל מאוד כשחלק מצעיריו היו חברים בכנופיה של צברי אל מאדי ממזאר. אחרי כן הוקם בכפר סניף של תנועת הנג'אדה שזכה להיענות רבה מקרב הצעירים.

בשנת 1948 כמו באיג'זים גם בעין ע'זאל התחלקה החברה למתונים וקיצוניים כשהראשונים היו בעיקר זקני הכפר ובני המשפחות המבוססות יותר והקיצוניים היו הצעירים, אנשי הכנופיות לשעבר, החמולות העניות יחסית וכדו'. ההנהגה המסורתית של הכפר התנגדה בתחילה לגילויי האלימות משיקולים פוליטיים וכלכליים של לא לפגוע במטה לחמן של חלק מהמשפחות במחצבות הסמוכות. ברם, אחרי ביקורו של חסן סלאמה בכפר התחילו הפלגים הקיצוניים בכפר לקרוא לפעולה ומאותו שלב יצאו לפעולות רבות להתקפת על התחבורה בכביש, יחד עם הכפר הסמוך ג'בע. מכיוון שלשני הכפרים היה יתרון אסטרטגי בגלל מיוקמם מעל לכביש חיפה – יפו. במהלך המלחמה שלושת הכפרים הסמוכים – איג'זים עין ע'זאל וג'בע היו קשורים בקואליציה חזקה שהתארגנה על מנת להגן על האזור.

לסיכום: את שרידי עין ע'זאל קשה למפות כיום מכיוון שעל אתר הכפר ניטע יער הקק"ל. אך ממה שניתן עוד לראות ומשחזור הנוף המנדטורי עולה שעין ע'זאל היה כפר גדול עשיר ומודרני. הכפר היה מדורג שני, אחרי איג'זים במדרג היישובי של המרחב הדרומי של מישור חוף הכרמל מבחינת גודל האוכלוסייה וכמות הקרקעות. עיקר התפתחותו הפיסית של הכפר היתה בתקופת המנדט עם עליית כוחן של חמולות חדשות כמו חמולת אל עתמאנה. בתקופת המלחמה עין ע'זאל היה אחד הכפרים המגובשים שקיימו קשרים וקואליציות צבאיות עם הכפרים הסמוכים בדיוק כמו ששנים לפני כן קיימו שותפויות על רקע כלכלי.

שם הכפר ורקע היסטורי

ג'בע היה אחד הכפרים הוותיקים במרחב חוף הכרמל אולי אפילו על מקומה של 'גבתה' המקראית. סמוך לכפר נמצאת חרבת סטמבולי (חרבת אסטמבול) שם כנראה היה ממוקם הישוב גבע במאה הרביעית. בסקר הקרן הבריטית לחקר א"י זוהה האתר כ'גבע הפרשים' המוזכרת אצל יוסף בן מתתיהו. פרוש השם ג'בע הוא גבעה או הר, אך הישוב הערבי נבנה לא בראש הגבעה כקודמיו אלא במורד הנמוך של המדרון. יחוס אחר של הכפר קשור במסורת הפלשתינית המקומית לפיה כאן נקבר הקדוש שיח' עמיר, אחד מארבעת הקדושים (הצחאבה) שנקברו באזור. מעל לשטח הבנוי של הכפר, משקיף לכיוון מערב נבנה קבר שיח' עמיר אשר שימש כימקאם' לאנשי האזור.

הידיעות המוקדמות לקיומו של הכפר הן מרשימות המסים במאה ה-16 שם הוא מופיע ככפר קטן בן 99 תושבים ששילם מסים על דגנים שונים, עזים וכוורות דבורים. כעבור 300 שנה, במאה ה-19 נספרו בכפר 150 תושבים, מספר זה למספר התושבים בכפר לאם וסרפנד. יחסית לכפרים עין ע'זאל ואיג'זים, ג'בע היה כפר קטן שאנשי המשלחת הבריטית כתבו שיצא לו שם של מכניסי אורחים. במקורות נוספים מהמאה ה-19 ג'בע הופיע ככפר עצמאי לכל דבר, אך במפקד האוכלוסין הבריטי של שנת 1922 הוא נזכר ככפר בת של איג'זים. כנראה שהסטטוס החדש נוצר בשנות השבעים של המאה ה-19 אז עברה הבעלות על חלק מהאדמות למשפחת אל מאדי מאיג'זים הסמוכה במסגרת הסדרי הקרקעות העות'מאניים. בראשית המאה העשרים חל גידול מרשים באוכלוסיית הכפר והוא הפך לכפר הרביעי בגודלו עם 406 נפשות. הגידול נמשך בצורה מתמדת עד לשנת 1948 והכפר שמר על מעמדו בההיררכיה היישובית, בין שלושת הכפרים של 'המשולש הקטן' ג'בע היה הקטן ביניהם אך בדומה לעין ע'זאל - בעל מיקום אסטרטגי בגלל השליטה על הכביש הראשי.

גורמי מיקום - קשה לקבוע מה היו שיקולי המיקום של ראשוני המתיישבים במקום שכן באתר הכפר התקיים רצף יישובי לאורך תקופות: בתקופה הצלבנית השתייך הכפר ללורד של קסריה, בתקופה הממלוכית היה קיים בו ישוב וכך גם בשנים הבאות. לא ידוע אם תושבי ג'בע בתקופה המודרנית היו מהגרים או מבני המקום המקוריים כך ששאלת בחירת המיקום אינה משמעותית במקרה זה.

גורמי איתור - ג'בע נבנה על אתרו של ישוב קדום. באזור נמצאו שרידים של רצפות מוזאיקה, מערות קבורה חצובות המעידים על קיומו של ישוב קדום. האיתור המדויק של הכפר נקבע במפנה המערבי של שלוחה מתונה המוגנת מצפון ומדרום ע"י שתי שלוחות גבוהות יותר. לנקודה זו מספר יתרונות; זהו מדרון מתון וכן העובדה שבנקודת החיבור בין המדרון למישור קיימת מדרגה מתונה נוחה לבנייה. בנוסף נהנה הכפר מהקרבה לאדמות החקלאיות הפוריות של מישור חוף הכרמל שבנקודה זו רחב יחסית ומהקרבה למעין שספיקתו אינה מרובה, אך הספיקה לצורכי הכפר עד לראשית המאה העשרים.

מערך יישובי - גרעין הכפר העתיק של ג'בע נמצא בחלק התחתון של המדרון, מדרום למקאם שיח' עמיר. עיון בתצלום האוויר מראה שהתאפין בבניה צפופה יחסית של חצרות. כששמדת הצפיפות של השטח הבנוי בג'בע היתה היא הגבוהה ביותר בכל כפרי הסביבה; 18 דונם שטח בנוי לכ- 856 תושבים⁸¹. בגוש נוסף של בניה ניתן להבחין בתחתית השלוחה הדרומית לכפר, בניה מנדטורית מודרנית. האזור התחלק לשני מרכזים בנויים - מזרחי ומערבי, כנראה לפי ההשתייכות המשפחתית.

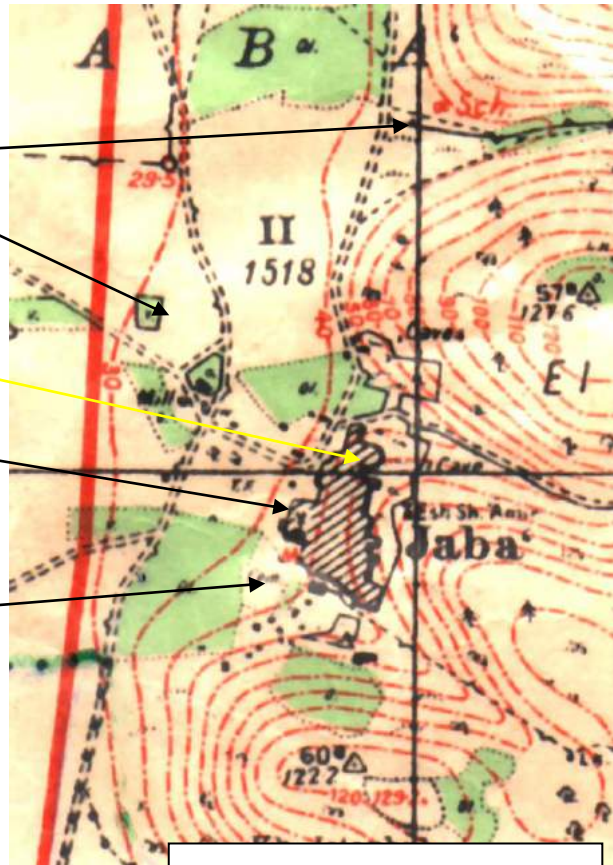
בית הספר
טחנת הקמח והבאר של אל מאדי ליד
צומת הכניסה לכפר

קבר שיח' אל עמיר

מרכז השטח הבנוי - מסגד הכפר
ממערב בית הקברות

בניה חדשה בשולים הדרומיים של הכפר

לאורך השלוחה הצפונית לכפר נבנו מעט בתים, ואזור נוסף התחיל התפתח בין טחנת הקמח ממערב לכפר ובין הכפר עצמו, מצפון לכיכר הכניסה.

ג'בע - מפת המערך היישובי

דגם מתאר - את הגרעין המסורתי של הכפר ניתן להגדיר כבעל מבנה מלבני מוארך, מקביל לתוואי השטח. הבניה נעשתה אך ורק על החלק הנמוך והשטוח יחסית של המדרון, בקו המגע בין המדרון לבין המישור. ככל בכפרים באזור אין להבחין בסימנים המעידים על תכנון ראשוני כל שהיא אלא רק על בניה אבולוציונית לפי מתכונת מקובלת של חצרות משפחתיות

מערך הרחובות/דרכים/הכיכר - קשה לעמוד בדיוק על מערך הרחובות בכפר מכיוון שלרשותנו עומד רק תצלום האוויר והמפות המנדטוריות הכלליות. מעיון בשני מקורות אלה יש להניח כי בדומה לכפרים אחרים, היו בגרעין העתיק והמגובב של הכפר סמטאות שנוצרו כתוצאה מבניית החצרות המשפחתיות. תוואי אחד הוביל בציר צפון - דרום, חיבר את הכיכר הצפונית של הכפר עם כיכר הכניסה ממערב, ומשם לכיוון השכונה הדרומית החדשה של ג'בע. תוואי זה עבר ממערב לשטח הבנוי הצפוף של הכפר. כיכר נוספת הייתה מצפון לבית הקברות, סמוך למסגד הכפר. בחלק הצפוני של הכפר ניתן להבחין ברחבה שאליה הגיעה הדרך מהכפר אל מזאר והמשיכה לכיוון צפון מערב לעבר טחנת הקמח של משפחת אל מאדי. מתצלום האוויר הבריטי עולה כי זו הייתה הכיכר הראשית של הכפר אליה התנקזה כל התחבורה אל הכפר. הדרך שהגיעה מאל

⁸¹ לשם השוואה - בעין הוד לכ- 516 תושבים נמדדו 50 דונם של שטח בנוי.

מזאר היתה הדרך הראשית שהיתה בשימוש עד שנסלל הכביש במישור החוף. היא עברה בקו המגע בין ההר למישור והיתה נוחה לתנועה רוב ימות השנה. שתי דרכים נוספות התנקזו לכיכר ושתייהן היו בשימוש בעיקר בקיץ ובעונת הקציר מכיוון שהראשונה הובילה מעתלית והשנייה מסרפנד. השנייה היתה בשימוש הכפריים מהכפר סרפנד וכפר לאם שכנראה טחנו את התבואות שגידלו בטחנת הקמח של אל מאדי.

בתי מגורים - ישנים/חדשים – התעוד של השטח הבנוי של הכפר קשה היום מכיוון שעל אתרו של הכפר ניטע שבשנות החמישים יער של הקק"ל שקדמה לו הכדשרת קרקע מאסיבית. אך מהשוואה לכפרים אחרים יש להניח שהבניה בג'בע לא היתה שונה: במהותה: יש להניח שהבניה במהלך המאה ה-19 היתה בניה מסורתית באבן גיר. באבן כורכר השתמשו ליצירת אלמנטים ארכיטקטוניים ייחודיים כמו קשתות או סיפי חלונות ודלתות כמו באיג'זים או בטירה. גם אופי הבניה לא היה שונה בהרבה – חצרות משפחתיות כדוגמת החצר ששרידיה נראים עד היום ממערבו למקאם בראש הכפר. אך יחד עם זאת, בראשית המאה מוליך העיד שבכמה מקומות ראה בתים מסורתיים שעליהם נבנו בתים 'מודרניים' יותר. כוונתו היתה כפי הנראה לשימוש משני באבנים ובמבנים עתיקים יותר שעדיין עמדו על תילם שהתושבים השתמשו והתאימו לצורכיהם באותה עת, או לבתים בעלי קומה שנייה ושלישית שנשענו על בתים שנראו עתיקים בעיניו. הבתים החדשים שנבנו במהלך המנדט היו שונים - רובם בתי אבן בודדים עם גגות בטון. השימוש בבטון הפך להיות זמין יותר ושכיח גם בשימוש במתקנים חקלאיים, ברכות אגירה ומתקנים אחרים כפי שעולה מסקר השטח.

מסגד / מקאם - בניגוד
לכפרים אחרים באזור כמו עין חוד או כפרי החוף הרי שבג'בע היה מסגד כבר במאה ה-19. יש להניח שמדובר במבנה שהוקדש לצורך העניין כשלא חייבים להיות עליו סימני זיהוי חיצוניים כלשהם. מהמפות המנדטוריות עולה כי המסגד היה ממוקם באזור הדרומי מערבי של

הכפר. לצד המסגד נבנה בכפר גם מקאם. קבר שיח' עמיר נבנה שנת 1817 על ידי אחד מהמשפחות החזקות בכפר - אחמד אל חמידי, ממזרח לשטח הבנוי של הכפר, במעלה המדרון⁸². המסורת קושרת למקום סיפור נרטיבי לפיו בעת כיבוש הארץ ע"י האיסלאם מהביזנטים נהרגו

⁸² מקור פלשתיני בן זמננו טען כי למקאם קוראים 'שיח' עלי'.

באזור שלושה מה'צאחאבה', מחבורתו של הנביא. אחד מהם - שיח' עמיר נקבר בג'בע. כפי שניתן לראות בתמונה, זהו מבנה אבן רבוע, בעל כיפה שממוקמת על חגורה המוצבת מעל לגג ובקצה עמודון כורכר. בצד המערבי הפונה למדרון (ימין בתמונה) נוצר חלל שנוצל לבור מים. כמו במקאמים ומבני ציבור רבים גם בשיח' עמיר בור המים המסורתי קשור למתקן לשטיפה בכניסה למבנה. בתוך החדר נראה ה'מחרב' הפונה לכיוון דרום ושני חלונות המשקיפים למערב מעל לכפר. במבנה ניתן להבחין בשימוש משני בעמודי שיש שהובאו מאתרים ארכאולוגיים ושובצו מחדש, תופעה שגורה ומוכרת בבניה הערבית באזור. המדרון למרגלות המבנה היה מכוסה בחלקו שיחי צבר מכיוון שזה היה גבול השטח הבנוי. בחלק הצפוני של המדרון ניתן להבחין עד היום בשרידי מבנים שונים וחצרות. העובדה שהמקאם נבנה מעל לשטח הבנוי של הכפר מעידה שתיפקד כ'מקום קדוש' מתוקף המסורת העממית המקומית. המבנה משקף את צורת הבניה המסורתית של מקאמים בארץ כשהוא דומה למבני המקאמים הנוספים באזור כמו קבר השיח' בטנטורה או שיח' בוריק. בהקשר זה מעניינת העובדה שהמבנה נבנה דווקא בראשית המאה ה-19 בזמן שחשיבותם ומקומם של המקומות הללו בחיי הכפריים הולכת ופוחתת עם עליית רמת ההשכלה ועליית האיסלאם האורתודוכסי. זו הסיבה שמסגד הכפר נבנה ממערב לכפר, בשולי השטח הבנוי.

בתי הספר של הכפר - כמו בכפרים השכנים, חינוך הילדים התחיל כבר בסוף המאה ה-19 כשנוסד בכפר ביה"ס לבנים. בתקופת המנדט נבנה בכפר ביה"ס ממשלתי במימון מוכתר הכפר, מכספו הפרטי, כשהמורים הגיעו מהכפר הסמוך עין ע'זאל ומקלקיליה. בשנת 1942 למדו בביה"ס 118 תלמידים. כמו בכפרים אחרים (גי'בע, עין חוד) בית הספר היה ממוקם בפתח הואדי הצפוני לכפר.

מעין הכפר - במאה ה-19 אספקת המים הייתה מבאר צפונית מערבית לכפר. באותה עת הספיקה באר הכפר לכל תצרוכת המים בכפר לצד הבורות המסורתיות. אך בשנות הארבעים של המאה העשרים כבר פעלו שלוש בארות ממערב לכפר כששתי נביעות קטנות באדמות הכפר שימשו רק להשקיית הצאן.

גרנות - הגורן הכפר מוקמה בשלוחה מצפון מזרח לכפר שנקראה במפות המנדטוריות 'אל ביאדה', כלומר הגורן. זוהי שלוחה בעלת מבנה המשתפל כלפי מערב הנהנית מרוח הים ומרוחות מכיוון מזרח שגולשות מההר. יתכן שהיתה רחבה נוספת בפתח הואדי הדרומי של הכפר.

בית הקברות - בית הקברות נמצא בצידו הדרום מערבי של הכפר.

חלוקת שדות/בעלות שדות - במאה ה-19 העיד הקונסול רוג'רס שהכפר מעבד כ-18 פדאנים. קשה להסיק מנתון זה על היקף הקרקעות שכן פדאן היא מידת שטח ע"פ יכולת חרישה של צמד בהמות עבודה. בשנת 1942 כללו אדמות הכפר 21500 דונם מהם 1150 אדמות מישור והשאר, כ-10.000 'סלע ויערות', השתרעו ממזרח לכפר עד לגבול האדמות של איג'זים. רוב השדות המעובדים השתרעו במישור ממערב לכפר. אך חלקות רבות של זיתים ומטעי חרוב ניטעו ממזרח לכפר באזור ההררי. כל קרקעות הכפר היו בבעלות מוסדרת - 'מפרוזה' ובניגוד לאיג'זים, ללא חלקות שהיו בעלות הווקף. בדומה לכפרי החוף אך בניגוד לכפרים השכנים לו - בג'בע נוצר מצב

שמצבו הכלכלי העלוב יחסית של הכפר באמצע המאה ה-19 גרם להעברת הבעלות על חלק ניכר מאדמותיו לידי משפחת אל מאדי במסגרת הסדרי הקרקעות העות'מאניים. כך נוצר מצב שמפקד האוכלוסייה המנדטורי של שנת 1922 גיבע עם הכפרים שהיו שייכים לאיג'זים, כשבבעלות מועין אל מאדי קרקעות בכפר וטחנת הקמח. למצב זה היתה מן הסתם גם השלכה על החיים הסוליטיים והחברתיים בכפר שבאה לידי ביטוי חזק בעת מלחמת 1948 במסגרת ההתארגנות הבין-כפרית באזור.

כלכלי- ענפים מרכזיים – גידול הזיתים בג'בע לעומת הכפרים השכנים לו היה מצומם יחסית. במאה ה-19 העיד הקונסול רוג'רס רק על כרם זיתים אחד ממערב לכפר. בשנת 1942 ניספרו בכפר כ- 6000 עצים, ב'חגורת הזיתים' המסורתית של הכפר - מערבית לשטח הבנוי, כנראה בהתאם לסוג הקרקעות באותה רצועה. גוש נוסף של זיתים נוצר צפונית לכפר; בפתחו של נחל מערות, בגבול עם הכפר מזאר. (קו הגבול בין שני הכפרים עבר על גבי המדרון הצפוני של נחל מערות). באופן מסורתי, רוב התוצרת נמכרה בשווקים כשמן או כזיתים למאכל.

450 ד' מטעים מושקים נטעו בג'בע, על בסיס השקיייה מהבאר שבתחום טחנת הקמח של אל מאדי צפון מערב לכפר. ממערב לכפר ניתן להבחין בשתי חלקות כרם קטנות. המשותף לשתייהן היא העובדה שנישתלו במישור חוף הכרמל על האדמות הכבדות והגירניות יותר מעברה המזרחי

הרצועה.

ממזרח לכפר ניטעו כפי הנראה 'חורשות של אילנות סרק'.

בראשית המאה העיד מוליין כי אמנם ראה בכפר מספר בתי בד אך הדגיש בעיקר את מאגורות התבואה (סילו). עדות זו מתאימה לזמנה שכן באותה עת היו הגידול העיקרי של הכפר היו הדגנים לעומת תקופת המנדט אז תפס את מקומו הזית בכפרי רצועת ההר. בתקופת המנדט היקף הדגנים של ג'בע דומה למדי לכפרים האחרים באזור – לאיג'זים ועין עיזאל, כ- 4000 ד' במישור ממערב לכפר.

בפולקלור המקומי לאנשי ג'בע היה שמור מקום של כבוד כ'אנשי עוגת הדבש'. בסוף המאה ה-19 שומאכר ציין שהדבש נפוץ מאוד בכפר ואורחים מתכבדים ב'עוגות דבש שחביבות מאוד על הערבים'.

בנוסף עבדו תושבי הכפר בעבודות חוץ שונות; ברכבת, בהנחת קווי טלפון וכו'. אחרים, בעיקר מחמולת מלחם, עבדו בעתלית בבית הסוהר ובמשטרה. ענף כלכלי אחר הייתה העבודה במשקי האיכרים מעתלית ובחברת המלח. באופן כללי ניתן לקבוע כי מצבו החומרי של הכפר היה טוב אך לא היו בו עשירים מופלגים.

חברתי - מבנה משפחות - בגיבע היו ארבע חמולות שנחלקו לשני מחנות שהיריבות ביניהן היתה מבוססת על שיקולים כלכליים ופוליטיים כאחת: על המחנה הראשון נמנו שתי החמולות הגדולות והמבוססות בכפר: דאר מלחם ודאר זיאדה. בראשית שנות הארבעים מחנו הבריטים את מוכתר הכפר מהחמולה השניה - עלי אבו זיאדה שהיה אדם פשוט וללא השפעה גדולה בכפר. בשנת 1942 מנו שתי החמולות יותר ממחצית מתושבי הכפר, כ- 600 איש. כמו בכפרים אחרים, מינוי זה שיקף את היריבות הפנימית בתוך הכפר ואת עלייתה של הנהגה חדשה שנשענה על תמיכה רשמית בבריטים ובמפלגה הערבית המתונה יחסית. היו מביניהם שלקחו חלק בפעילות הכנופיות במהלך המרד הערבי בשנות השלושים אך באופן כללי יחסיהם עם השלטונות ועם הישובים היהודיים היו טובים. מולן עמדו שתי החמולות הפחות מבוססות מבחינה כלכלית - דאר שעבאן ואל חמאידה שמנו כ- 500 איש בשנת 1942. החמולה השניה היתה בראשית המאה שליטת הכפר ואחד מבניה - אחמד אל חמידי בנה את המקאם בשנת 1817. מבחינה פוליטית נחשבו למתנגדי השלטון הבריטי ותומכי החוסיינים, שנציגם המקומי - מועין אל מאדי היה בעל אחוזה בכפר. הקשר בין משפחת אל מאדי, איג'זים וגיבע בא לידי ביטוי בעיקר בתקופת המרד הערבי בשנות השלושים כשרבים מהצעירים בגיבע התגייסו לכנופיות של איג'זים או של אבו דורה. באופן מסורתי הי בכפר ארבע מדאפות וארבע חנויות בהתאמה לחמולות. לסיכום: גיבע היה חלק ממערכת כוללת של שלושה כפרים - איג'זים עין ע'זאל וג'בע. הדמיון המרחבי בין השלושה נובע מתנאי השטח. כך גם הדמיון בשימושי הקרקע ובגידולים החקלאיים. אך לקשר בין גיבע לאיג'זים היה גם היבט קרקעי - פוליטי ומשפחתי שנבע משליטה (גם אם עקיפה) של משפחת אל מאדי בכפר. במהלך המלחמה קיבל הקשר הבין-כפרי גם שם שהעיד על השיתוף ועל טיב ההתארגנות: 'המשולש הקטן'.

שם הכפר ורקע היסטורי

הכפר השני בחשיבותו במרחב חוף הכרמל אחרי טירה (טירת הכרמל) היה איג'זים, הראשון במדרג היישובי של דרום חוף הכרמל. על קדמותו של היישוב מעידים שרידים ארכאולוגיים רבים לאורך הדורות. במאה ה-16 הופיע לראשונה השם – איג'זים, כפר עם אוכלוסייה מצומצמת יחסית, כשג'בע ואפילו סרפנד גדולים ממנו.

באותה תקופה חוף הכרמל היה נתון לשליטתן של המשפחות החזקות מהר שכם. **משפחת אל מאדי**, אחת המשפחות החזקות באותו מרחב היתה בסוף המאה ה-16 בעלת מעמד 'שיח' אל משאחי' - מינוי ממשלתי לחוכרי מסים אזורים. מכאן שתהליך התנחלות המשפחה התרחש כבר בראשית המאה ה-16, עם השתלטות על טריטוריות מרוחקות ממרכזי הכוח המסורתיים. כשבאופן רשמי, עד למאה ה-17 חוף הכרמל – 'סאהל עתלית', היה שייך למחוז המנהלי של השומרון, אזור ספר בשולי המחוז.

במאה ה-18 איג'זים מופיע ככפר בעל מעמד – מקום מושבו של שיח' השולט במספר כפרים. במחצית השנייה של המאה ה-19 עברו רבים מבני המשפחה לעיר, רכשו השכלה והגיעו לעמדות מפתח בפוליטיקה המקומית ואף מעבר לה. לדוגמה **עבאדללה אל מאדי** שכהן בתפקידים רמי מעלה בחיפה או בנו **מועיין אל מאדי** שהיה עו"ד בהכשרתו, פוליטיקאי ערבי בעל שיעור קומה. בסקר הכפרים בשנת 1945 נימנו בו כ-2970 נפשות ובשנת 1948 כבר הגיע המספר ל-3000 איש עליהם נוסף בתחילת הקרבות עוד מספר לא מבוטל של פליטים. במהלך המלחמה הנהיגה משפחת מאדי את ההתארגנות וההתנגדות מול הצד היהודי תוך שיתוף פעולה מסוים עם הצבא העירקי שישב בואדי ערה. מולם עמד פלג מצומצם של המשפחה שנטה להיות מתון יחסית. שמו של הכפר - איג'זים - אינו שם נפוץ. לגבי פירושו ישנן מספר גרסאות: לפי אחד המקורות מקור השם אג'ז (אכזם), שם כנעני ששובש ומעיד על היישוב שקדם לכיבוש הערבי. מקור אחר קושר את השם לשורש הערבי ג'זם. לפי הסיפור משפחת אל מאדי שנילוותה לראש המשפחה בשעה שנמלט מפני דאהר אל עומר עייפה מהנדודים ודרשה מהמנהיג כי 'יחתוך' – ג'זם ויתיישב במקומו. לאחר זמן מה הודיע להם כי פסק – 'ג'זמת' והתיישב. ע"פ גרסה אחרת זהו שם בדואי שהגיינו השתבשה עם השנים.

גורמי מיקום – גורמי המיקום של איג'זים קשורים למשפחה השלטת – משפחת אל מאדי. הללו הגיעו לאיג'זים מהשומרון, משולי הר שכם, כנראה במקביל לעלייתו של דאהר אל עומר. תקופה זו התאפיינה בשינוי המערכת החברתית הפוליטית שהיתה קיימת קודם לכן, והמעבר של משפחת אל מאדי היה חלק מתנועת ההגירה וההתנחלות באותה תקופה. הבחירה במרחב של בקעת איג'זים לא היתה מיקרית. המקום נידח ומרוחק ממוקד הכוח הישן של המשפחה באזור שולי הר השומרון, אך עדיין קרוב דיו על מנת לאפשר להם לא להתנתק לחלוטין. מצד שני עמדה הקרבה לחיפה, בירתו החדשה של דאהר אל עומר. בימים שכוחה של משפחה נמדד על פי מידת ההשפעה שיש לה בפריפריה כפרית ומידת עושרה הרי שהבסיס החדש בחוף הכרמל העניק לה את היתרונות הדרושים להפך למוקד כוח חדש. הבחירה בבקעה הפנימית ולא במישור החוף

נעשתה כנראה משיקולים פרקטיים משום שבמקום כבר היה יישוב שניצל את היתרונות הטבעיים של המקום.

גורמי איתור – הכפר נבנה על מקומו של יישוב עתיק שניצל את היתרונות הסביבתיים המובהקים של האתר – מים, זמינות האדמות החקלאיות, האיתור על גבי הגבעה ורצף יישובי לאורך שנים⁸³.

מערך יישובי – איג'זים היה כפר 'אקרופוליס' שכן רוב השטח הבנוי של הכפר התמקד בראש גבעה מוגבהת מסביבתה. הגרעין העתיק של הכפר היה ממוקם בראש הגבעה סביב ביתו הגדול והמבוצר של ראש המשפחה – 'דאר אל מאדי' כשבמורד הצפוני של הגבעה נמצא המסגד הגדול של הכפר. לכן נודע האזור בשם 'חרת דאר אל מאדי' או 'חרת אל פוקא', כלומר השכונה העילית.

⁸³ אין עדות שהאזור היה מיושב בתקופה הצלבנית שכן הוא אינו נזכר ברשימות האתרים שהיו שייכים ללורד של קסריה ראה **באיר - קסריה**, ע"מ 21 - 23, **אל מאדי - איג'זים**, ע"מ 67 - 79. **אטלס חיפה והכרמל**, ע"מ 38. מצפון לכרם מהר"ל ובגבעת שנה התגלו מתחמים ישראלים, בשלוחה הדרומית של המושב התגלה אתר שתוארך לתקופה פרסית והלניסטית. כן ראה עולמי י', **מפת דליה 15-22**, ירושלים, תש"א, ע"מ 21 (להלן: עולמי דליה) לפי מקור זה התגלה מתחם ישראלי גדול סמוך לכרם מהר"ל, גבעת שנה דרומית מזרחית לכפר זוהתה כאתר בעל שרידים מהתקופה הרומית ביזנטית והערבית.

השלוחה – 'הצוק'. הבניה בגרעין היתה צפופה ומגובבת במתכונת חצרות משפחתיות – 'חוש'. למעשה פריסת האוכלוסייה בתוך הכפר שיקפה את החלוקה הפנימית של המשפחות. כל 'עאילה' – מטה משפחתי, באזור מוגדר ובתוך השכונה היתה חלוקה לבתי אב בחצרות משפחתיות. כך נוצרו בכפר שלוש שכונות לפי השתייכות משפחתית, כשלכל אחת מוסד אירוח עצמאי (מדאפה):

'חרת אל פוקא', 'חרת אל תחתא' בתחתית הגבעה ממזרח והאזור הצפוני שם נערכו הפנטזיות והחגיגות של הכפר.

השכונה המזרחית ניצלה את השטח המתון שבין שלוחת הכפר לבין הגבעה ממזרח - גבעת שנה.

השכונה הצפונית נבנתה רובה ככולה על גבי השלוחה כשחלק מהבתים פנו לעבר המדרון המערבי, צופים על הדרך העולה אל הכפר. בתקופת המנדט נמשכה התפתחות השטח הבנוי בצורה של 'שליחת אצבעות' לכיוון צפון לאורך השלוחה וממערב לרובע של אל מאדי, בתחתית הגבעה. על אף ההתפתחות המרשימה של הכפר תמיד נשמר העיקרון שלא לבנות על גבי אדמה חקלאית.

דגם מתאר – דגם המתאר של הכפר בסוף תקופת המנדט היה מלבני, על ציר צפון דרום – לאורך השלוחה שתחמה את הבקעה ממערב. האזורים הוותיקים של הכפר הפכו עם השנים לצפופים ביותר ואילו בשכונות החדשות התפרוסת היתה מרווחת יחסית. מכאן שתיפרוסתו של הכפר היתה מגוונת: צפופה במרכזו ומרווחת יחסית בשכונות החדשות.

מערך הרחובות/כיכר הכפר/דרכים - דרך

הגישה המסורתית לכפר חיברה בינו לבין מישור חוף הכרמל והים ממערב. הדרך ניצלה את התוואי של ואדי הינו והגיעה אל הכפר ממערב, כשהיא מטפסת במעלה בקעה מתונה ונוחה שנקראה ואדי רומילה. באמצע הבקעה נוצרה כיכר הכניסה אל הכפר - 'סחת אל ר'רביה' – הכיכר המערבית, הכניסה הראשית אל הכפר. מהכיכר שליד באר הכפר – 'ביר אל בלדי', עלו מספר שבילים מזרחה אל השטח הבנוי של הכפר דרך כרמי הזיתים. עיקר התנועה בשבילים אלו היתה לכיוון השכונה העילית – 'חרת אל מאדי'. שבילים נוספים הובילו לכיוון השכונה הצפונית ועלו מזרחה למרגלות הגבעה שמצפון לכפר.

איגזים – מבט מבאר הכפר אל 'דאר אל מאדי'

בשנות הארבעים, עם השימוש בתחבורה ממונעת, ובעיקר אוטובוסים, נוצר הצורך בדרך שתטפס אל הכפר בתוואי נוח יותר. אז הועדף תוואי אחר שהקיף את שלוחת הכפר מדרום וטיפס בואדי שבין השלוחה לבין גבעת שנה. כאן

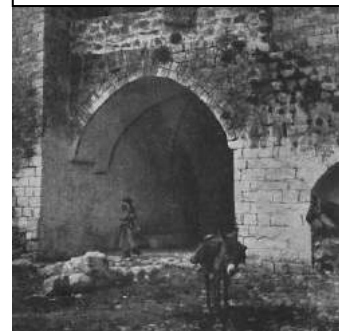
התהוותה כיכר האוטובוסים – 'סחת אל מוקיל', שם חנו האוטובוסים והמכוניות שהגיעו אל הכפר וגם שני האוטובוסים של עין ע'זאל. הכיכר הגדולה שרתה את כל הכפר אך בעיקר את השכונה התחתונה ואת אזור בית הספר של הכפר. רחוב ראשי קישר בין החלק הצפוני של הכפר ודרומו כשהוא עובר במרכז השטח הבנוי, בין החצרות, המסגד ושכונת אל מאדי. למעשה, מלבד רחוב זה שהיה ציר תנועה ראשי בכפר, רוב הרחובות היו בגדר סמטאות שנוצרו כתוצאה מהבניה של חצרות משפחתיות. רחוב נוסף עבר מצפון לדרום במורד המזרחי של השלוחה.

כיכר נוספת הנזכרת במקורות היא **כיכר הגורן** – 'סחת אל ביאדר', בחלק המזרחי צפוני של הכפר. אליה הגיעה דרך נחל מערות, הדרך המסורתית שקישרה בעבר את איגיזים עם הכפרים במישור החוף, בעיקר עתלית וסביבתה. הדרך נמשכה צפונה, בקו המגע בין בקעת איגיזים לבין ההר ממזרח. 500 מטרים ממרכז הכפר התפצלה כשסעיף אחד נמשך מערבה לאורך התוואי של ואדי מוע'ירה (נחל מערות) ויצא אל מישור החוף והתוואי השני המשיך וטיפס צפונה לעבר הכפרים הדרוזיים. בשנות השלושים שימשה הדרך את אנשי הכנופיות כדרך פנימית בין הכפרים, נסתרת מהפטרוילים של הצבא הבריטי שנעו בכביש הראשי חיפה - ת"א. במלחמת העולם השנייה הצבא הבריטי שיפר ושיפץ את הדרך כחלק מההערכות הביטחוניות בכרמל. במהלך מלחמת 1948 הדרך היתה בשימוש אנשי כנופיות ומבריחים.

מ'כיכר האוטובוסים' בשכונה התחתונה יצאה דרך לכיוון מזרח שהקיפה את גבעת שנה מצפון – לעבר חרבת קומבזה, חרבה שהיתה בבעלות משפחת אל מאדי ושימשה כפי הנראה כ'עזבה' עונתית. הדרך עברה בשולי הבקעה על מנת לא להכנס לשטחים חקלאיים ומשום ששם היה נוח לנוע גם בימי החורף כשהבקעה היתה הבוצית או מוצפת. הדרך הראשית לשטחים המזרחיים של הכפר יצאה מכיכר 'בתי הספר' דרומה. בתחתית הגבעה, שם נוצרה **הכיכר התחתונה** של הכפר, פנתה דרומית מזרחית בכיוון קומבזה ומקורה - חווה נוספת שהיתה בבעלות המשפחה. דרך זו חשבה מפני שמחוות מקורה ניתן היה להגיע לוואדי מילח, לכפרי 'מישור הרוחות' ומשם תוך זמן קצר יחסית אל ה'משולש הגדול' לכפרים ערה, ערעה ואום אל פחם. בנוסף לדרכים אלו שהיו דרכים טובות יחסית שניתן היה לנוע בהן לאורך כל השנה, היו גם שבילים להולכי רגל שקישרו את הכפר עם הכפרים השכנים, גיבע, עין ע'זאל ואף לכיוון הכפרים ב'מישור הרוחות' - רמות מנשה.

בתי מגורים - ישנים/חדשים – בתיאורים הראשונים של הכפר נכתב שבתיו היו עשויים בוץ ואבן, כשהסוקרים אינם מזכירים בתי מידות או את המסגד בכפר. אוליפנט היה הראשון שתיאר את המבנה הגדול והמרשים שראה בראש גבעת הכפר כ'בית מידות דו קומתי שדמיונו כמצודה'⁸⁴. ביתו של ראש משפחת אל מאדי – 'דאר אל מאדי' אכן היה המבנה הגדול והמרשים ביותר בכפר ומכאן נוצר הכינוי – 'הטירה'. במקורות המאה ה-19 אין אזכור של חורבות או ציון למבנה עתיק במקום לכן יש להניח שמסעוד אל מאדי בנה את מבנה האבן הגדול, שהורכב ממבוך של חדרים

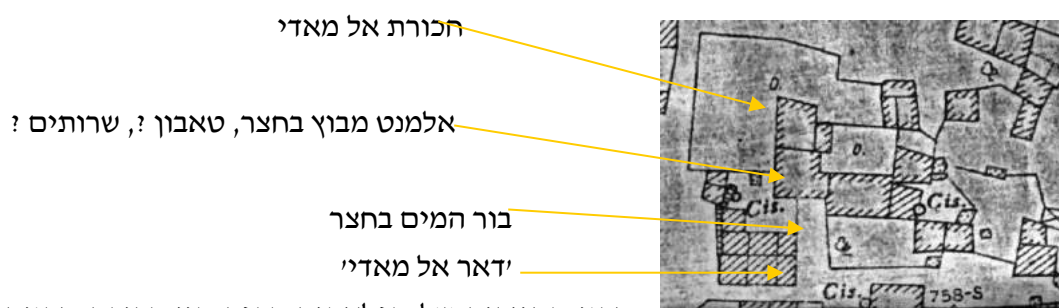
איגיזים – 'דאר אל מאדי', לב השכונה 'העליונה'

⁸⁴ אוליפנט – חיפה, ע"מ 137.

ללא רגולאריות או סימטריות, קשת גדולה בבסיס המבנה, אחת הכניסות אל המתחם, מעל לקומת המסד נבנתה קומה שניה שהעלייה אליה היתה דרך גרם מדרגות חיצוני. מסעוד אל מאדי שיבץ במבנה אבנים וחלקים ארכיטקטוניים מאתרים ארכאולוגיים סמוכים בשימוש משני. כך ניתן למצוא עמודי שיש, חלקי מרזבים, אבני קשתות ואבנים מסותתות וניכרת תשומת הלב שהושקעה בשיבוץ האלמנטים. התוצאה היתה בנין גדול ומפואר, שונה מאוד מבתי הפלאחים בכפר, כיאה למשפחה כפרית אצילה בעלת ממון והשפעה. יחד עם זאת אין הוא יוצא דופן מבחינה ארכיטקטונית שכן מקבילות למבנים בסדר גודל דומה ניתן למצוא בכפרים רבים בהם שלטו משפחות תקיפים מקומיים או בכפרים רחוקים ומבודדים יחסית. מצפון לבנין היתה החצר המשפחתית עם בור המים, הטאבון ושאר הפונקציות האופייניות. מעבר לחצר –במורד הצפוני של הגבעה - ה'חכורה', הגינה או הבוסתן שליד בית המשפחה (כנראה חכורת נאיף אל מאדי). התוצאה היתה קומפלקס שנוצר כהתפתחות אבולוציונית של המשפחה וצרכיה לאורך הדורות.

דאר אל מאדי ואת החצר הסמוכה ממזרח שהיוו את לב השכונה העליונה בכפר :

מבני המגורים של הפלאחים בכפר היו ברובם מבני אבן

גיר – 'סולטני' בעלי קירות דקים יחסית וקירוי שטוח - 'חשב'⁸⁵. בניגוד לכפרים אחרים במרחב אין באיג'זים שימוש רב באבני כורכר אלא לאלמנטים ארכיטקטוניים מיוחדים כמו קשתות, או בקישוטים כמו מרזבים מעין אלה שמופיעים ב'דאר אל מאדי'. הבניה בד"כ היתה בחומר המקומי – אבן גיר.

בשכונה של משפחת אל מאדי, החלק הצפוף והמגובב של הכפר חלק ניכר מהבתים היו מבני אבן בני שתי קומות. גם בשכונה שליד כיכר בתי הספר ניבנו בתים מפוארים יחסית כשההשפעה העירונית ניכרת בהם כמו החלונות המוארכים, השימוש בסיפים ואבני חלונות טרומיים וכו'. בתים אחרים הזכירו בניה עירונית בכך שצופו בטיח בעל דוגמת 'אבנים' שהיה אופנתי בתקופת המנדט בחיפה, פרט שמופיע גם בחצר המרכזית בכפר לאם (הבוניים). המתכונת של בניה בחצרות משפחתיות נשמרה גם בשכונות שגלשו ממרכז הכפר לכיוון השוליים. אופי הבניה לא היה אחיד בסגנונו. לעומת השכונות החדשות, בגרעין הישן של הכפר אופי הבניה היה פונקציונאלי, פשוט ומסורתי ללא קישוטים או אלמנטים ארכיטקטוניים מיוחדים.

מקאם/מסגד – בראשית המאה נמנתה רשימה ארוכה של קדושים מקומיים שהיו קשורים בתולדות הכפר. מכיון שאינם מופיעים במקורות מאוחרים יותר יש להניח שמילאו את הפונקציות הדתיות בחיי הכפר עד לבניית המסגד. במקור נועדו קברי השיח' לקשור את ראשיתו

⁸⁵ הכוונה למלית של טין וטיח שמונחת על גזעי עצים וענפים שהיה צורך לחדש כל שנה.

של הכפר עם זיכרון קדום שמקנה משנה תוקף וחשיבות להתיישבות. בנוסף שימשו קברי שיח' ומקאמים כאתרי תפילה ועלייה לרגל לתושבי הכפר ואף לאנשים מהסביבה. עם השנים נקשרו לאתרים מסוימים יכולות מיסטיות שונות כמו פרוץ וברכה הקשורות האמונה העממית. מרגע שנבנה המסגד הגדול נמנו שני מסגדים בכפר: הראשון כנראה שכן במבנה שהוסב למטרה

איג'זים – המסגד הגדול, האגף המערבי

זו ללא ציון ארכיטקטוני מיוחד, והשני, המסגד של משפחת אל מאדי. הדעות חלוקות לגבי התיארוך, כשהסביר הוא כנראה 1236 להגירה - שנת 1821, למרות שבמקורות מופיעים תאריכים נוספים כשהמשותף לכולם הוא הניסיון להקדים את תאריך הבניה כעדות לכוחו וחוזקו של ראש המשפחה, מסעוד אל מאדי.

המבנה המפואר הקיף חצר פנימית מרוצפת אבן, סגורה משלושת צדדיה ופתוחה לכיוון צפון. משני צידיה היו אגפים פתוחים שעליהם נבנו שלוש כיפות במבנה סימטרי⁸⁶. באגף המזרחי נסגרה האכסדרה וניבנו שני חדרים שהכניסה אליהם היתה מחלל מרכזי שנותר פתוח. האכסדרה המערבית הפתוחה של המבנה, חולקה לשלושה חלקים בהתאמה לשלוש הכיפות מעליה ובמקביל לצד המזרחי של המבנה. רצפת המסדרון היתה מרוצפת במרצפות מצוירות. בצידה הדרומי של האכסדרה ניתן לראות עד היום גומחה בקיר - 'מחרב'. בצד הדרומי של החצר שובצה כתובת המסגד בתוך אלמנט קישוטי עתיק דרכו נכנסו לתוך המסגד. יתכן שהחזית בה ממוקמת הכתובת (שמאל בתמונה) הועתקה כמות שהיא ממקום אחר, שכן הכתובת שובצה בתוכה בגסות ללא התחשבות במתאר המקורי של האלמנט הקישוטי. מתחת לכתובת היתה הכניסה לאולם התפילה; חלל סגור רחב ידיים בעל תקרה מקומרת אליה עולים במדרגות פנימיות.

בצידה הצפוני של החצר (ימין בתמונה) ניתן להבחין בשרידי מתקן השתייה והרחצה של המסגד שניזון מבור מים שנחפר מתחתיו. החצר והגג נוקזו אל הבור על מנת לאגור מי גשמים מחוסר מקורות מים אחרים. הכניסה למתחם היתה משני כיוונים - השער המרכזי נפתח בחלק הדרומי של המתחם הוביל ממרכז הכפר ו'דאר אל מאדי'. השער השני פנה למדרון הצפוני של הגבעה לכיוון השכונה הצפונית של הכפר.

⁸⁶ בנית כיפה מעין זו היתה אופיינית רק למבנים ציבוריים כמו מסגדים, קברי שיח' ומקאמים. מעט בתים פרטיים ניבנו עם קירוי כיפתי.

בית הספר – בשלהי התקופה העות'מאנית התחילה להתגבש מערכת החינוך החילוני המסודר בכפרים. באיג'זים, כמו בכפרים אחרים במרחב, נוסד בשנת 1880 בית ספר חילוני לבנים, להבדיל מה'כותאב' במסגד שם למדו לימודי דת וקוראן.

בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים היו בכפר שני מבנים שתפקדו כבתי ספר, ממוקמים במגרש אחד. ע"פ עדות משנת 1942 הכיל בית הספר החדש שני חדרים, הן 4 כיתות בהן למדו סה"כ כ 100 תלמידים כשהמורים מעכו. כעבור מספר שנים נבנה בכפר מבנה גדול יותר לבית הספר - בעל 8 חדרים. שני המבנים מוקמו בשולי הכפר, בכיוון מזרח, בשולי חלקה שנקראה 'קטעת אל-גי'מע', כשהם יוצרים מבנה ר', חובקים חצר גדולה ומרווחת במרכז. שני בנינים מוארכים, מחולקים לחדרים בדומה למתכונת המנדטורית הקבועה של בתי ספר⁸⁷. לפני חדרי בית הספר היתה מרפסת צרה וחצר רחבת ידיים.

ביה"ס נוסף לבנות נבנה בחלקו הדרומי של הכפר. לצורכי בית הספר לבנות הוקדש מכלול קטן של חצר ומספר מבנים, חלקם הרוסים ומבנה אבן בן חדר אחד. הרחבת ביה"ס לא היתה רק פועל יוצא של גידול באוכלוסיית הכפר אלא קשורה גם בעובדה שחלק ניכר מהכפריים מצאו עם השנים את פרנסתם מחוץ לגבולותיו בעבודה שכירה כשהם נוטשים את החקלאות כמקור פרנסה ראשי. כתוצאה מתהליך זה הוכרה חשיבות ההשכלה ורכישת ההכשרה המקצועית, לכן גדל היקף התלמידים בצורה חדה.

מעין הכפר – המעין הראשי של הכפר היה 'ביר אל בלדי' – מעין הכפר, בצומת הכניסה בבקעה ממערב לכפר. בנוסף ליעין אל ר'רביה' ובאר נוספת דרומית מזרחית לשכונה העליונה של הכפר, הגיעה אספקת המים גם מבורות שניקזו את החצרות המשפחתיות. באופן מסורתי בור המים היה האלמנט הראשון שנחפר בכל בית על מנת לספק מים לתהליך הבניה ומשום שהיה שימוש לחומר שהוצא ממנו⁸⁸. למעשה בכל בית ובכל חצר נבנה בור מים ואיג'זים לא היה יוצא דופן: ממפת סקר הכפרים הבריטי ניתן לראות בברור כי בורות מים נחפרו בכל החצרות וזאת משום שלעיתים בימי הקיץ שתי הבארות בכפר והמעיינות מסביב לכפר התייבשו לחלוטין. אז נאלצו הכפריים להסתפק במי הבורות או אפילו לקנות מים מעין ע'זאל. לקראת שנת 1947 במסגרת הפעולות של מחלקת העבודות ציבוריות המנדטורית סודרה אספקת מים סדירה לכפר מקידוח שנעשה ליד עין ע'זאל. שני מקורות מים נוספים היו בחרבת מנרה, שהיתה בבעלות משפחת אל מאדי מערבית לכפר ליד כביש חיפה - ת"א.

בית הקברות – בכפר היו שני בתי קברות. אחד היה ממוקם במדרון המערבי משכונת דאר אל מאדי לכיוון המעין והכניסה לכפר. משום מיקומו בשוליים יש להניח כי היה ותיק יחסית לעומת בית הקברות השני. חלקת קבורה נוספת נוצרה עם השנים בגבעה הדרומית של הכפר במדרון הדרומי-מערבי של השלוחה. במדרון תלול יחסית שלא פולס בעזרת טרסות ולכן לא היו בו

⁸⁷ לפי המסורת המקומית את בית הספר באיג'זים בנה בנאי מומחה מעין חוד שהתמחה כשוליה בחיפה במהלך שנות העשרים. אותו בנאי עם שני אחיו היו אחראים לבנייתם של מספר בתי ציבור בחוף הכרמל – בעין חוד, באיג'זים ואף באום א-זינאת.

⁸⁸ את בור המים חצבו לפני הבניה מפני שהאבנים והחומר שהוצא ממנו שימשו לבניה ובנוסף – במים שנאגרו ניתן היה להשתמש לכל תהליך הבניה מבלי להזדקק למקורות אחרים. בד"כ נחפר הבור בפינת החצר על מנת שאפשר יהיה 'למשוך' איליו את מי הנגר העילי מכל המשטח.

חלקות חקלאיות. בקצה הדרומי של החלקה נבנה מכלול בית הספר הישן של הכפר שבסוף שנות הארבעים הפך לבית הספר לבנות ובחלקו הצפוני ניתן למצוא חלקת חקלאיות אחדות שניצלו את המדרון שבקטע זה הפך למתון יותר.

גרנות – באג'זים היו שני משטחי דיש. הראשון והגדול כפי הנראה היה בבקעה ממזרח לכפר. המקבץ השני נוצר במדרון המערבי של הכפר בין שכונת אל מאדי לבין המעין המערבי וצומת הכניסה לכפר, על מנת לנצל את הרוח המגיעה בואדי הינו ממערב ואולי על פי השתייכות לחמולות. שימוש נוסף באזור הגורן היה לעבודות שונות כמו הכנת חומרי דלק לטאבוניס המשפחתיים, מיון תוצרת חקלאית וכו'. לעיתים היו נערכות גם אספות וחגיגות במשטחים הללו.

חלוקת שדות/בעלות על שדות – בבעלות משפחת אל מאדי היתה כמות הקרקעות הגדולה ביותר במרחב משום שלאורך שנים היו שליטי האזור ובעלי ההשפעה. בשנת 1942 משבצת הקרקע של הכפר כללה כ- 45 אלף דונם מתוכם כ- 20 אלף דונם אדמות מישור ב'גוש אחד', ו- 25 אלף דונם מפורות 'אדמות סלע' נטועות עצי זית וחורשות. חלק ניכר מהאדמה היה שייך למשפחת אל מאדי שהחכירו לפלחים תמורת חלק מהתוצרת. רוב החלקות היו 'מפרוז', שהבעלות עליהן מוסדרת וידועה לכל. במזרח הגיעו אדמות הכפר עד לאדמות הכפר אום אל זינאת שהיה כפר גדול ובעל השפעה בכל אזור כפרי רמות מנשה. הגבול הדרומי היה צידו הצפוני של ואדי מילח. הגבול המערבי הוכתב מעצם קיומם של כפרים אחרים במרחב; לכן גבלו אדמות איג'זים עם אדמות עין ע'זאל וג'בע ובבעלות הכפר נשמר רק המסדרון הצר של ואדי הינו (נחל מהר"ל) וחרבת מנרה לכיוון מישור החוף. הגבול הצפוני הגיע עד למישור חוף הכרמל באזור הכפרי אל מזאר שהיה בבעלות המשפחה והכפר עין חוד. הכפר הדרוזי דלית אל כרמל גבל באדמות איג'זים ממזרח.

בשטח הטרשי שממזרח ליד הכפר אום אל זינאת נוצרו 'עזבות' עונתיות כמו למשל חרבת אום אל דרג'⁸⁹. כפריר נוסף היה **קומבזה** שראשיתו כ'עזבה' עונתית של הרועים אך עם הזמן התפתח בו ישוב קבע שהיה שייך לענף ממשפחת אל מאדי. מערבית מקומבזה שנמצאת בשטח הטרשי ממזרח לכפר נמצאת **חוות מקורה**. חווה חקלאית שהיתה שייכת למחמוד אל מאדי ונהנתה מאספקת מים סדירה מבארות שנחפרו באפיק הנחל ומאגרי מים עתיקים⁹⁰. על חלקה סמוכה של הווקף נשתל בוסתן מניב של עצים שונים כאגוזים, שקדים, משמשים ותאנים. בשאר אדמות החווה גידלו ירקות ופירות שצורכים השקאה סדירה⁹¹. במערב הכפר היה כפריר בשם **חרבת מנרה** – המגדלור, על שום מיקומו בפתח ואדי הינו. במקום ניטע פרדס ועצי פרי שניזונו משני קידוחי מים. ליד עתלית, על רכס הכורכר נמצאה עזבה נוספת – **שיח בוריק**. המשותף לכל נקודות ההתיישבות הללו היא העובדה שהוקמו בסביבה מרוחקת מהכפר ולא דווקא מטעמי שליטה באדמות אלא יותר לצרכים חקלאיים או של רועים. שיקולי האיתור הספציפיים של כל

⁸⁹ פרטומה בה לה ממערכת אום אל דרג' בשנות השלושים, שם הכניע הצבא הבריטי את הכנופיות של הכרמל.

⁹⁰ מתחם גדול של 12 – 15 דונם לערך. השרידיים, הממצאים והחרסים תוארכו ע"י עולמי למן התקופה הרומית, ביזנטית וערבית. כן הבחין במבנה גדול שאותו זיהה זיהוי אפשרי כמאוזוליאום. ליד השלוחה היה כבשן סיד ומתקנים שונים כמו מכלאות וגדרות לצד בורות מים באפיק נחל מהר"ל.

⁹¹ 296.

מקום הושפעו מעצם העובדה שהיה בו אתר אחיזה כלשהו או חקלאות. ההתנחלות הקבועה ביעזבות' מעידה על בטחון יחסי ותקופה של פריחה שאפשרו את הרחבת הישוב. כפריר נוסף של איג'זים היה אל מזאר. אך בניגוד לעזבות ולהתנחלויות הקודמות אל מזאר הוקם בראשיתו על מנת לשמש מעון קיץ אך עם הזמן השתרש בו יישוב קבע והוא הפך לכפר לכל דבר.

הגידול החקלאי הבולט ביותר בכפר היו הזיתים חלקות זיתים שהקיפו את הכפר ממערבו. חלק מהזיתים היו עתיקים מאוד ונקראו 'זיתי רומי' – זיתים רומאים על מנת להדגיש את עתיקותם וטיבם. לצידם נטעו עצי פרי למיניהם. חגורת עצי הפרי התמקדה בעיקר בחלק המערבי והצפוני של השטח הבנוי וחלקות בודדות נוספות בדרום הכפר ובמזרחו למרגלות גבעת שנה. הזיתים ניטעו ממערב לכפר, וזאת משום שעצי פרי דורשים השקיה לכן יש למקמם קרוב למקורות מים ואילו עצי הזית צורכים פחות מים ופחות עבודה שוטפת בגיזום. נטיעות נוספות היו של חרובים ואלונים, כחלק מהמדיניות המנדטורית שעודדה ייעור. גבעת שנה, לדוגמא הוכרזה כשמורת יער ממשלתית.

בתוך השטח הבנוי של הכפר היו מספר 'חוואכיר' – חצרות משפחתיות, שהיו שייכות למשפחות הגדולות בכפר וגידלו בהן גפנים, שקדים, רימונים, חרובים ותאנים. עץ אחר שהפך למקובל מאוד בכפרים הערבים היו עצי התות. מעניין שבניגוד לחוואכיר בעין ע'זאל לדוגמא, באיג'זים לא גידלו ירקות בחלקות אלא עצי פרי שאינם דורשים השקיה תכופה, אולי מפני שירקות גודלו בכפר בעיקר בשטחים הקרובים לואדי ובחוות מקורה עם השקיה מבארות. חלק מהחואכיר היו מופרדות ומגודרות בשיחי צבר דוקרניים. גם מורד הגבעה מצפון לכפר גודר במשוכות צבר כנראה לצורכי הגנה ובטחון מכיוון שזהו קצה הכפר.

הגידול העיקרי של הכפר היתה החיטה שנזרעה ב'סהל', הבקעה ממזרח לכפר. רוב השדות בבקעה נמתחו בכיוון מערב-מזרח, רצועות צרות ברוחב של כמה עשרות מטרים כשבמרכז עברה דרך שהשימוש בה היה בימות הקיץ ולשימושים חקלאיים שכן הדרך העולה לכיוון נחל מערות ולכפרים הדרוזים עברה בצד המערבי של הבקעה. יש להניח שדגם זה נקבע ע"פ דפוסי החכרת האדמות והחלוקה של הרכוש הקרקעי בתוך המשפחה החוכרת לכמה בתי אב.

כלכלה / ענפים מרכזיים - כמו הכפרים האחרים במרחב גם איג'זים נשענה על החקלאות לכלכלתה. התוצרת נמכרה בשווקי חיפה וזיכרון יעקב ולה מעריצים כמו הטמפלרים בחיפה שהעדיפו את החיטה הקשה מאיג'זים. חלק מהתוצרת נמכר בכפרים הדרוזים השכנים. ענף חקלאי מרכזי היו הזיתים. באיג'זים היו שלושה בתי בד מסורתיים ואחד מודרני ממונע. חלק מהתוצרת נמכר כמות שהוא אך עיקר התוצרת שווקה כשמן דרך חיפה או טנטורה למצריים ולבנון.

בנוסף שיווק הכפר בקר וצאן מחוות מקורה.

מכיוון שרוב האדמה היתה שייכת למשפחת אל מאדי על פלגיה השונים שחלקם התגוררו בעיר, הושכרו חלקות לכ- 20 משפחות שלא היו בעלות קרקע משלהם, תמורת חלק מהתוצרת. אחרים פתחו בכפר בתי מלאכה קטנים ומספר חנויות. עניין מיוחד יש ברשימת בעלי התפקידים שמצאו את פרנסתם מחוץ לכפר בשנת 1942; ברשימה מופיעים 17 שוטרים, שלושה פקידים במסילת הברזל, פקידי ממשלה במחלקת הקרקעות בחורשת זיכרון יעקב ומספר מורים בביה"ס בכפר באסה בגליל המערבי ומנהל ביה"ס בעיירה צמח. הרשימה מעידה על טיבה יוצא הדופן של

מערכת החינוך בכפר ועל העובדה שלמרות הריחוק היחסי והאופי הכפרי לכפריי איג'זים היה קשר אל העיר ואל החברה הערבית כתוצאה ממעמדה החברתי ואופייה של משפחת אל מאדי.

חברתי - מבנה משפחות – משפחת אל מאדי היא אחת המשפחות הוותיקות ביותר בארץ. באופן מסורתי המשפחה ייחסה עצמה לפלג משבט התראבין מחצי האי סיני שהיגר ונדד צפונה לארץ ישראל. לפי גרסה אחרת מוצאם מהשבטים שחיו בעבר בבקעת באר שבע – בני ניבהן, מהם יצא בן הכפר המפורסם יוסף אל ניבהני. הם קבעו את משכנם בכפר לוביה והיו מעורבים בפעילות בשולי הר שכם. תולדות המשפחה עד למאה ה-19 עדיין אינם ברורים. לגבי פעילותם בשומרון ישנן ידיעות סותרות: חלק מהמקורות טוענים כי המשפחה ישבה בכפר לוביה עד שעברו לאיג'זים. מקורות אחרים קושרים אותה עם פעילות בעמק סאנור ובשולי הר שכם. אחת השאלות הבעייתיות היא מה היה מקומו של אבי המשפחה בסכסוך שהיה לדאהר אל עומר עם בית טורבאי. בגלל יריבות זו בני משפחת אל מאדי עברו לאיג'זים שהיה בשולי השומרון אך עדיין בתחומי המחוז המנהלי מחד גיסא, וקרוב לכפרי מישור חוף הכרמל – מוקד ההשפעה החדש שלהם מאידך גיסא. מעברם לא היה בבחינת גלות או בריחה מפני שהשומרון עדיין נחשב לחלק מאותה יחידה מנהלתית. בסוף המאה ה-18 עם נסיגת נפוליאון מהארץ, הועברה למסעוד אל מאדי חכירת המיסים של 'סאהל עתלית'. פירושו של דבר שכוחה של המשפחה נשמר ואף התחזק עם המעבר לאיג'זים.

מראשית המאה ה-19 כבר ניתן למצוא מקורות אמינים לתולדות המשפחה; בתקופה זו משפחת אל מאדי כבר נחשבה ל'אליטה כפרית' שבסיסה עדיין בפריפריה הכפרית אך חלק מבניה כבר השתקעו בחיפה ובפוליטיקה המקומית, חברים במועצות ובעלי תפקידים במנהל העות'מאני בעיר כשהם נשענים על הונם והרכוש הקרקעי הרב שהיה ברשותם. מסעוד אל מאדי ובניו אחריו כיהנו כמושלי עזה ולאחר מכן יפו - עד לכיבוש המצרי. בימיו של אברהים פאשא ירדה קרנה של המשפחה ואף נפגע מטה לחמה כשהוצא מידיה המינוי לחכירת המסים באזור (האלתיזאם) למספר שנים. בשנת 1833 הוחזרו המינויים למשפחה, השיח' מסעוד אל מאדי מונה למושל הרשמי של 'סאהל עתלית' ובנו עיסא למושל צפת. למרות זאת לא הכירה המשפחה תודה לשלטון המצרי וכעבור שנה נמצאו מעורבים במרד הפלאחים נגד המצרים באזור חיפה. העונש לא אחר לבוא ושני המנהיגים נתלו בעכו. המשפחה לא חזרה למידת השפעתה והשליטה שהיתה לה בעבר. בשנות השמונים של המאה ה-19 הגדיר אותם אוליפנט כ'אצולת הכרמל': "אצולה של אזור זה, בתחילת המאה הזאת היו בידי משפחותיהם שלטון בלי מצרים והיכולת לחרוץ דין חיים או מוות על כל תושבי האזור". אמנם קרנה של המשפחה ירדה, אך אפיקי השפעה פוליטית חדשים נפתחו עם השתקעותם בחיפה ובפוליטיקה הערבית, כשרבים מבני המשפחה הגרו אל העיר אך המשיכו לשמור על לכידות משפחתית וחברתית.

איג'זים היה כפר שונה מבחינה חברתית-פוליטית ממרבית הכפרים שכן החלוקה הפוליטית בו היתה מושתתת על הזדהות משפחתית בתוך אותה חמולה. הגדולה והחשובה היתה מפלגת מועין ואסעד אל מאדי. הקבוצה הגדולה בכפר שנקטה בקו הנוקשה והלאומי של מועין אל מאדי שהיה עו"ד בהכשרתו והופיע ברשימת הממשלה הערבית הארץ ישראלית כשר המשפטים. למעשה, כמו בכפרים אחרים בארץ, שני האישים כלל לא שהו בכפר ושלטו עליו באמצעות 'אנשי שלומם'. מועין אל מאדי גדל בחיפה. סיים את לימודיו ונסע ללמוד באיסטנבול במכללה

המלכותית. כשחזר לארץ בשנת 1912 התמנה לראש עיריית עכו ולקאימקם במחוז בניאס. אחרי הכיבוש הבריטי מועיין אל מאדי היה ממייסדי מפלגת אל אסתקלל בשנת 1937, חבר המועצה המוסלמית העליונה, חבר הוועד הערבי עליון ומתומכי המופתי חאגי' אמין אל חוסיני. במהלך מלחמת העולם השנייה נאלץ לגלות בגלל פעילותו לתורכיה, שם שימש כמקשר עם הגרמנים. אחרי המלחמה עבר לדמשק ובגדד. אחיו אסעד אל מאדי - עבד 'בבית האוצר' הערבי בחיפה, החזיק אדמות בכפר ובכפרים שכנים, ושמר על קשרים הדוקים עם משפחתו באיג'זים. אחיינם סברי אל מאדי שהתיישב לימים בכפר אל מזאר היה מעורב בפעילות הכנופיות בשנות השלושים. על מחנה זה נימנו יותר ממחצית תושבי הכפר כ- 2500 איש. מולם עמדה המפלגה הקטנה – מפלגת נאיף ומחמוד אל מאדי שתומכיהם היו כ- 2000 איש. כמו מועיין אל מאדי גם מחמוד אל מאדי היה משפטן בהכשרתו וגר בחיפה תקופה ארוכה. הוא התחנך על כספי הברון רוטשילד ונחשב ל'מוערד' מבחינת השקפתו הפוליטית, תומך המחנה המתון, הנששיבים. שליטתו בכפר נשענה אמנם על העובדה שהיה בעל רכוש בכפר אך במקביל דאג לטפח מערכת קשרים עם הממשל הבריטי שכן הצטייר כמנהיג מתון ותומך בבריטים. בשנת 1937 ניסו להתנקש בחייו והוא האשים את קרוב משפחתו מועיין אל מאדי. אחרי שהחלים עזב את הארץ לתקופת מה ולאחר מכן חזר לחיפה. ערב מלחמת 1948 חזר לכפר וקיווה שלמרות חוסר האהדה כלפיו, הכנופיה של צברי אל מאדי עימו היו לו קשרים לכל אורך התקופה, תגן עליו. ברשות מחמוד אל מאדי היה רכוש קרקעי רב שאת חלקו מכר גם ליהודים. כך לדוגמא נמכרה ערב מלחמת 1948 חרבת מנרה על הפרדס והמשאבות שבשטחה לקק"ל. במהלך המלחמה קיים מגעים עם הצד היהודי כשהוא מנסה להביא לשביתת נשק ולכניעת הכפר, אך לא הצלחה משום שכוחם של הצעירים והקיצוניים בכפר היה רב. אחרי המלחמה מחמוד אל מאדי ואנשיו היו היחידים שהורשו להישאר בתחומי מדינת ישראל בח'רבת מקורה. מוכתר הכפר בסוף תקופת המנדט חוסיין חאגי' עבד סרייה התמנה ע"י שלטונות המנדט מהפלג המשפחתי המתון ותומך הנששיבים ולכן לא זכה לאמונם של כל בני הכפר.

למעשה הפיצול בין תומכי החוסיינים ותומכי הנששיבים היה פיצול מקובל בחברה הערבית שהתחיל כבר בראשית התקופה המנדטורית. לפעמים מספיק היה שמשפחה אחת תזזה עצמה עם מחנה מסוים מיד הצטרפה אויבתה בכפר למפלגה הנגדית. מכאן ששורשי הפיצול אולי טמונים באדמיניסטרציה הבריטית והעדפותיה אך בפועל נשען על החמולות ועל היריבויות המקומיות ביניהן. בחוף הכרמל שלטה משפחת אל מאדי על פלגיה השונים לכן התפלגה התמיכה בתוך הכפרים לשני המחנות. מחנהו של מועיין אל מאדי היה ללא ספק בעל משקל רב יותר. לסיכום: איג'זים היה הכפר הראשון במדרג היישובי של המרחב הדרומי של מישור חוף הכרמל לאורך שנים. הגמוניה זו נשמרה גם במהלך תקופת המנדט בגלל מעמדה המיוחד של המשפחה השלטת ומצבו הכלכלי של הכפר. בין איג'זים והכפרים סביבו, בייחוד עין עיזאל וג'בע התפתחה מערכת מורכבת של יחסי גומלין שאמנם נשענה על כוחה של המשפחה אך גם על שותפויות עסקיות קואופרטיביות בין חמולות שונות ובין הכפרים.

להגמוניה זו היתה גם השלכה מרחבית וביטוי בנוף: סגנון הבניה המודרני יחסית שהיה נפוץ בכפר לקראת סוף תקופת המנדט, שימושי הקרקע שהשתנו בגלל תהליכי המודרניזציה, העובדה שחלק ניכר מפרנסת הכפר באה מיוממות וכו'.

6. דיון וסיכום דיון וסיכום – כפרי רצועת כפרי ההר

הטבלה הבאה מסכמת את עיקרי המערך הפיסי של הכפר כפי שהופיעו בסקירת הכפרים:

טבלה מסכמת

עין חוד	ג'בע	עין ע'זאל	אל מזאר	איג'זים	
קשורים למשפחה השלטת	רצף יישובי מתקופות קדומות	יתכן שמעבר לנקודה גבוהה יותר	קשורים למשפחה השלטת באיג'זים	קשורים למשפחה השלטת	גורמי מיקום
טבעיים	טבעיים	טבעיים	טבעיים	טבעיים	גורמי איתור
כפר כיפה	כפר בתחתית מדרון	כפר שלוחה גבוהה	כפר שלוחה נמוכה	כפר כיפה	מערך יישובי
מעוגל, מכונס	מלבני	מלבני	חצי עיגול מפוזר	מלבני	דגם מתאר
גיר קשה, כורכר באלמנטים מיוחדים בטון	גיר בטון	גיר בטון	גיר בטון	גיר כורכר בטון	חומרי בנייה
'חוש' – חצרות משפחתיות	'חוש' – חצרות משפחתיות בתים בודדים	'חוש' – חצרות משפחתיות בתים בודדים	מעט חצרות משפחתיות בתים בודדים	'חוש' – חצרות משפחתיות בתים בודדים	אופי הבניה
מסגד פעיל מספר מקאמים	מסגד פעיל מקאם מחוץ לשטח הבנוי של הכפר	מסגד פעיל בשולי שטח בנוי מקאם לזכר אבי משפחה מחוץ לשטח הבנוי של הכפר	לא מוזכר מסגד בכפר מקאם בשולי השטח הבנוי של הכפר ממערב.	מסגד פעיל ראשי מקאמים בתהליך ירידה	מסגד /מקאם

עין חוד	ג'בע	עין ע'זאל	אל מזאר	איג'זים	טירה	
מחוץ ביה"ס לתחומי השטח הבנוי של הכפר	ביה"ס בשולי השטח הבנוי של הכפר	ביה"ס בשולי השטח הבנוי של הכפר	אין ביה"ס בכפר	ביה"ס בנים ביה"ס בנות בשולי השטח הבנוי של הכפר	ביה"ס מחוץ לתחומי השטח הבנוי של הכפר	בית הספר
בשולי השטח הבנוי צפונית לכפר	בשולי השטח הבנוי מדרום מערב לכפר	בשולי השטח הבנוי מדרום מערב לכפר	צפונית - מערבית לכפר	בשולי השטח הבנוי של הכפר ממערב מדרום מערב לכפר.	בשולי השטח הבנוי של הכפר	בית הקברות
- שני מעיינות קטנים - בעיקר מי בורות ביתיים	בארות ממערב לכפר	בארות, מכון המים המנדטורי	ביר אל מזאר מדרום מזרח לכפר	עין אל בלד ממערב לכפר קידוחים מנדטוריים	מעין הכפר ממזרח אספקת מים מחוץ לכפר	מעין הכפר
מערבית לכפר	מצפון מזרח לכפר	מדרום מזרח לכפר	מצפון מערב לשטח הבנוי שחל הכפר	ממזרח לכפר	דרומית לכפר	גרנות
אדמות הכפר - יוקף איסלמי.	חלקות בבעלות מוסדרת חלק השכירו מבעל קרקעות מאיג'זים	חלקות בבעלות מוסדרת, אין בעלי קרקעות גדולים	קרקע בבעלות מוסדרת חלקה שייכת לאיג'זים	המשפחה - בעלי הקרקעות, חוות מרוחקות, כפרי בת	אדמות בבעלות מוסדרת	חלקות שדות
זיתים, דגנים, עבודות מחוץ לכפר	זיתים, חיטה, דבש, עבודות מחוץ לכפר	זיתים, טבק, עבודות מחוץ לכפר	דגנים, עבודות מחוץ לכפר	חיטה, זיתים בתי בד, עבודות מחוץ לכפר	זיתים, דגנים, ירקות, עבודות מחוץ לכפר	כלכלת הכפר

מסקנות

1. מהטבלה עולה בברור **שגורמי המיקום** היו קשורים לקבוצה המיישבת. העיקרון המנחה היתה ההתאמה בין האינטרסים של הקבוצה המיישבת לבין השטח. כך ניתן למצוא את הבדואים מהעווארנה ליד ביצות הכברה ואת משפחת אל מאדי בשולי שטח ההשפעה של המשפחה, עדיין בתחומי המחוז המינהלי אליו היו שייכים קודם להגעתם למישור חוף הכרמל.
2. מערכת **שיקולי האיתור** אף היא היתה מורכבת משיקולים אוניברסליים כמו מציאת אתרי אחיזה ראשוניים בשטח, זמינות המים והאדמות החקלאיות וכו' – שיקולים פיזיים שאינם קשורים להשפעות תרבותיות. הללו הכתיבו את העובדה שהתיישבות החדשה מוקמה על חורבותיו של יישוב קדום יותר. וזאת משום היתרונות הנובעים מהתיישבות באתר שקיימת בו כבר תשתית מסוימת.

3. **המערך היישובי**, כלומר הביטוי המרחבי של הערכות הכפר היה דומה למדי בכל הכפרים. ההתפלגות של דגמי המערך היישובי מגוונת, אך ניתן לראות קו משותף: הכפרים נבנו במערך צפוף כשהם מנצלים או מתאימים עצמם לתנאי השטח. יש להניח שהשיקול העיקרי להערכות זו לא היה דווקא השיקול הביטחוני אלא תנאי השטח והעובדה שברוב המקרים נבנו הכפרים על גבי שרידים של כפרים קדומים יותר.
4. המתאר החיצוני של היישוב - **דגם המתאר של הכפר**, הושפע מהגורמים הפיסיים הנובעים מהשימוש במרחב כמו מערך שימושי הקרקע, תוואי הרחובות ואופי השטח הבנוי. ברצועת כפרי ההר נוצר מצב שמאחר והמצב הפיסי הנתון היה דומה ברוב הכפרים ניתן להגדיר את רובם כבעלי **דגם מתאר מלבני מכונס וצפוף יחסית**. רק בשני הכפרים; עין חוד ואל מזאר הדגם מעוגל במקצת – בגלל תוואי השטח. אך בכפר הוותיק עין חוד הבניה צפופה ומכונסת בעוד בשכנו, הכפר הצעיר אל מזאר, הבניה החדשה מפוזרת יחסית, בהתאם לתקופה בה נושב והתגבש הכפר. בטירה המתאר החיצוני מזכיר כפרי 'אצבעות' כשהבתים נבנים לאורך הנתיבים המוליכים החוצה ממוקד הכפר. יש להניח כי מצב זה הינו התפתחות של שנות הארבעים בעיקר, עם הגידול באוכלוסייה והעלייה ברמת החיים שאפשרה את הבניה על חשבון האדמת החקלאיות. רמת הצפיפות בכפר לא השתנתה בין כפרים בעלי אוכלוסייה גדולה לבעלי אוכלוסייה מצומצמת.
5. **חומרי הבניה** היו זהים בכל הכפרים מכיוון שהשתמשו בחומרים מקומיים לצד אבנים שמקורן בתהליך הבניה עצמו, או בשימוש משני של עתיקות כמו באיג'זים או בטירה. אלמנטים ארכיטקטוניים ייחודיים כמו קשתות, ספי חלונות ודלתות, עיטורים וכו' סותתו לעיתים קרובות מכורכר ולא מאבן גיר. השימוש בבטון יצוק, בחגורות בטון, בחלקים טרומיים לבניה ובברזל וכדומה, היה נפוץ מסוף שנות השלושים והפך לשכיח בבניה הערבית האופיינית לאזור.
6. **הבניה הערבית** הטיפוסית היתה במתכונת של החצר המשפחתית - 'חוש'. רוב הבתים היו בני קומה אחת כשהגג עשוי מילוי על תשתית קנים. לקראת סוף תקופת המנדט ניתן למצוא כבר בתים בני שתיים ואף שלוש קומות ('עילייה'). בבניה נעשה שימוש באלמנטים עממיים כפריים כמו בתי 'עקד', קשתות, חלונות עם קשתות, מדרגות חיצוניות לקומה השנייה, עיטורים מסותתים באבן וכו'. בכפרים בהם היה קשר הדוק עם העיר ניתן לראות את השפעתה גם על מתכונת הבניה והסגנון עם הופעת בתי דירות כפי שניתן לראות בטירה, או בתים בהשפעה עירונית כפי שנראה באיג'זים או בחורבות ג'בע ובטירה.
7. בכל הכפרים נבנה **המסגד** בשולי השטח הבנוי משום שנבנה מאוחר יחסית, אחרי שלב התגבשות הכפר. המסגד תפס את מקומם של המקאמים המסורתיים ששימרו מסורות קדושה מקומיות מתקופות קדומות. משום כך לא נבנה מסגד בכפר אל מזאר שהיה החדש במרחב. את הפונקציות הדתיות מילא המקאם הסמוך לכפר. בנוסף תפקדו המקאמים כמקומות מפלט והגנה בחיי הכפר כמו גם כאתרי תפילה ופולחן. בסוף המאה ה-19 עם התגברות האיסלאם האורתודוכסי ירדה קרנם של המקאמים ואת מקומם תפסו המסגדים והמערכת החינוכית הדתית שלידם. באותה עת התחילו לבנות מסגדים בשולי השטח הבנוי של הכפר. לכן במקרים רבים ניתן לראות במיקומו של המסגד אינדיקציה למידת התפתחותו הפיסית של הכפר.

8. באותה מידה ניתן לראות גם **במבני בתי הספר** הכפריים כלי למדידת התפתחותו הפיסית של הכפר כמו גם להתפתחותו החומרית. בכפר חדש ודל אוכלוסייה כמו אל מזאר לא נוסד כלל ביה"ס. בכפרים המבוססים והגדולים כמו עין ע'זאל או איגיזים נבנו בתי ספר לבנים ולבנות כאחת. מיקום המבנים, כמו בתי הספר היה בשולי השטח הבנוי של הכפר, במחצית המאה ה-19. לעיתים ניתן למצוא בתי ספר הממוקמים על קרקע שנתרמה לצורך זה ע"י אחד מעשירי הכפר, או שהוקדשה ע"י הנהגת הכפר. בכפר פורידיס שהיה כפר עני יחסית לא נבנה מבנה עד אחרי שנת 1948 כשהלימודים התנהלו כל אותה עת במבנים שכורים, אך ההכנות לבניה התחילו עוד לפני המלחמה כשמצבו הכלכלי של הכפר השתפר קמעה. בטירה נתרמה הקרקע והסכום הראשוני להקמת המבנה ע"י משפחה מהכפר. לעיתים היתה השתתפות חלקית של הממשל המנדטורי, בבניה, מימון המורה ופיקוח על הלימודים.
9. באופן טבעי **בית הקברות** מוקם מחוץ לגבולות השטח הבנוי של הכפר. בכפרים של רצועת ההר מיקום בתי הקברות מעניין במיוחד, מפני שהוא מראה שהשיקול העיקרי לקביעת מיקום של אלמנט זה או אחר ממערך שימושי הקרקע של ההתיישבות הייתה ההתאמה לתוואי השטח ולתנאים הטבעיים באזור. כך לדוגמה ניתן למצוא את בתי הקברות של עין חוד ואל מזאר ממוקמים צפונית מערבית לכפר. לעומתם בכפרי המשולש; איגיזים, עין ע'זאל וג'בע בתי הקברות מוקמו ממערב או מדרום מערב לשטח הבנוי של הכפר. הסיבה קשורה בכיווני ההתפתחות של הכפר בראשיתו ובמערך היישובי. שני הראשונים נבנו על גבי שלוחות נמוכות לכן בית הקברות נקבע מעבר לואדי שתחם את השלוחה מצפון. במקרה של עין חוד בית הקברות נמצא על שלוחה סמוכה ובמקרה של אל מזאר בשולי המדרון, בקו המגע בין המדרון למישור. בשני הכפרים היה צורך לרדת אל בית הקברות שנמצא תמיד ממערב לכפר, בעוד ההתפתחות הפיסית של הכפר היתה במעלה המדרון או לרוחבו. יש להניח שמצב זה התהווה משיקולים פרגמטיים שלא לנגוס באדמות החקלאיות ומעצם העובדה שנוח וטבעי יותר לבנות המעלה ההר ולא לכיוון המישור.
10. ברוב הכפרים נבעו המעיינות או שנקדחו הבארות ממערב לכפר כהכתבה של התנאים הגיאומורפולוגיים של האזור.
11. **הגורן** בכפרים הערביים תפקדה גם כרחבה ציבורית לכל דבר, לכן היה עליה להיות קרובה יחסית אל הכפר. אך העיקרון המנחה במיקום גרנות היה משטר הרוחות, כך שהשטח הבנוי של הכפר לא יהיה בקו הרוח. לכן באל מזאר ובפורידיס משטח הגרנות מצפון מערב לכפר. באיגיזים, ג'בע ו עין ע'זאל הגרנות ממזרח לכפר כך שהרוח הנושאת את המוץ לא תפריע למהלך החיים בכפר. שיקול נוסף היתה העובדה שלגורן דרוש משטח סלע חלק וישר יחסית, אלמנט שלא תמיד קל למצוא בסביבת הכפר המיידית. בטירה מוקמו המשטחים מדרום לכפר – בפתח הואדי.
12. ברוב הכפרים במרחב **היקף הקרקעות** השייכות לבני הכפר היה ברור. אם בבעלות של משפחה אחת או של הכפריים עצמם. יחד עם זאת יש להבדיל בין שייכות לתחום שיפוט של כפר לבין בעלות של כפר. כך יכלו להיות קרקעות של בעל קרקעות מחיפה בתוך התחום השייך לכפר עין ע'זאל לדוגמה, או קרקעות של משפחת אל מאדי באל מזאר. בעין חוד נוצר מצב ייחודי כשכל האדמה של הכפר הוכרזה כבר בראשית התקופה העות'מאנית כאדמת

ווקף ולפיכך נשמרה כיחידה אחת ולא נמכרה. הקרקע כשלעצמה היתה למעשה חסרת ערך כלכלי עד לתקופה המודרנית. רק בסוף המאה ה-19 הפכה הקרקע מפיקדון בידי הכפריים שיש לעבדה על מנת להרוויח ממנה, למשאב כלכלי, ומאותה עת התחיל גל של מכירת קרקעות. בכפרים מבוססים ועשירים מכירת הקרקעות היתה פחותה לעומת כפרים עניים שראו במכירה פתרון למצוקה שנבעה מנטל המיסים וקשיי הפרנסה. ברצועת כפרי ההר מכירות הקרקעות היתה מצומצמת במימדיה ומדובר בחלקות בודדות בלבד⁹².

13. הביטוי המרחבי הברור ביותר שהפך את האזור לבעל נוף ערבי מנדטורי היו **הגידולים החקלאיים** עליהם התבססה כלכלת האזור. כמו במרבית הכפרים הערביים בארץ, עיקר הגידולים החקלאיים היו הדגנים והזיתים. דגנים במישור החוף וזיתים. במורדות הכרמל. בממוצע היו לכל כפר כ-4000 ד' של דגנים שונים במישור החוף⁹³, אך המשמעות הכלכלית היתה משנית לעומת הזיתים: בכפרים שרוב אדמותיהם השתרעו על מורדות הכרמל בלט הזית כמקור פרנסה ראשי. התוצרת שווקה כמוצר גולמי או כמוצר מעובד לשווקי חיפה ועכו. במהלך תקופת המנדט נוסף ענף חדש לכלכלת הכפרים – עבודות בעיר. בכפר כמו אל מזאר הפכה העבודה בעיר או במחנות הצבא הקרובים לחלק הארי של פרנסת הכפריים, לצד החקלאות המסורתית.

14. **הבניה** היא המאפיין המרחבי הראשוני לפיו ניתן לזהות נוף כשייך לתרבות זו או אחרת. הבניה הערבית בכל הכפרים שנידונו עד עתה היתה דומה בבסיסה; השימוש בחומרים מקומיים, סגנון הבנייה, ממדיו וכו'. דומה לשרידים שנותרו עד היום בכפרים איג'זים שהוא כיום מושב כרם מהר"ל ובכפר עין חוד שהפך למושבת האומנים עין חוד. בשני מיקרים אלה נותרו דוגמאות טובות של הארכיטקטורה האופיינית לאזור ולתקופה. יש להניח שהבניה היתה דומה גם בשאר הכפרים מהם לא נותרו שרידים רבים.

⁹² מעניין שדגם זה של מכירת חלקות בודדות חזרה על עצמה גם באזורים הרריים אחרים בארץ כמו אזור ירושלים וגוש עציון לדוגמא. יש להניח שהסיבה היתה העובדה שדגם הבעלות על הקרקעות בהר היה שונה מהאחוזות הגדולות שנוצרו בעמקים ובאזורים אחרים בארץ.
⁹³ לדוגמה: באיג'זים – 3750 ד', בג'בע 4000 ד', עין חוד כ-4223 ד' לערך.